

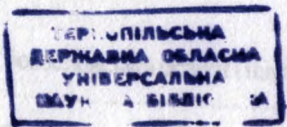
9
3-41

Тернопільський міський осередок
Наукового товариства ім. Шевченка
(ТМО НТШ)

ЗБІРНИК ПРАЦЬ

Том 1

466515

Тернопіль

2004

94.3

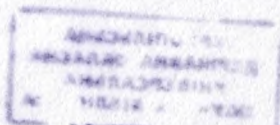
ББК 92.1

Редакційна колегія:

заслужений діяч науки і техніки України, академік АН вищої школи України, доктор медичних наук, професор Михайло Андрейчин (відповідальний редактор); академік АН вищої школи України, доктор філологічних наук, професор Роман Гром'як; кандидат філософських наук професор Арсен Гудима; кандидат філологічних наук, доцент Наталя Дащенко (відповідальний секретар); кандидат медичних наук, доцент Василь Копча; кандидат філологічних наук, доцент Марія Крупа; кандидат геолого-мінералогічних наук, професор Йосип Свинко.

Рецензенти:

заслужений працівник освіти України, кандидат історичних наук, професор Богдан Лановик; доктор філологічних наук, професор Ольга Куца; доктор медичних наук, професор Віктор Шідловський.

Видання здійснено за фінансової підтримки Тернопільської обласної державної адміністрації і обласної ради

ISBN 966-8818-00-8

ЗМІСТ

Передмова	6
-----------------	---

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО. МОВОЗНАВСТВО

<i>Гром'як Р.</i> Українське літературознавство у контексті світової культури ХХ століття: тенденції розвитку, проблеми функціонування, дискурсалізація	9
---	---

<i>Струганець Л.</i> Зміни синтагматичних і парадигматичних відношень між лексичними одинацями сучасної української літературної мови	41
---	----

<i>Бучко Д.</i> Топонімія у поетичних творах Тараса Шевченка	51
---	----

<i>Крупа М.</i> Буття в рідній мові – передумова духовного розвитку особи і нації	59
--	----

<i>Дідора М.</i> Про психологічні погляди Т.Г. Шевченка	66
--	----

<i>Добрянська І.</i> Деякі аспекти нового прочитання спадщини Тараса Шевченка	73
--	----

<i>Костюк С.</i> Дух незборимості козацької доби за збіркою Володимира Вихруща «Квіти надії»	80
--	----

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

<i>Бистрицька Е.</i> Розвиток греко-католицької богословської освіти і науки в міжвоєнний період	85
--	----

<i>Гудима А.</i> Проблема духовної консолідації суспільства в умовах поліконфесійної України	97
--	----

<i>Савенко В.</i> Діяльність наукового товариства ім. Шевченка у духовному відродженні українського народу (остання чверть ХІХ – початок ХХ століття)	105
--	-----

<i>Стоцький Я.</i>	
Греко-католицька опозиція в 1946-1953 рр. (на прикладі Тернопільщини) ..	118
<i>Кіцак В.</i>	
Перший етап депортації українців з Польщі (жовтень-грудень 1944 р.).....	134
<i>Гонтар Т.</i>	
Переселення українців з Польщі до УРСР у 1944-1946 рр. як наукова проблема	141
<i>Шумський І.</i>	
Західноукраїнський молодіжний рух національно-демократичного спрямування у 20-ті роки ХХ століття: окремі аспекти організаційного будівництва	146
<i>Зуляк І.</i>	
Видавнича діяльність «Просвіти» Західної України (1920-1939).....	154
<i>Клименко О.</i>	
Грошовий обіг у дистрикті «Галичина» під час німецької окупації (1941-1944 рр.)	161
<i>Бліхар Є.</i>	
Про медицину скіфів	172
<i>Пришляк В.</i>	
Проблеми формування української сім'ї	177
ВИДАТНІ ПОСТАТІ В НАУЦІ	
<i>Андрейчин М.</i>	
Внесок українських клініцистів у розвиток інфектології	181
<i>Гонський Я.</i>	
Брати Іван та Антін Горбачевські	188
<i>Ковальчук Л., Беденюк А.</i>	
Внесок вітчизняних учених у розвиток хірургії в Україні	194
<i>Свинко Й.</i>	
Вчені-природодослідники, вихідці з Тернопільщини, – визначні діячі НТШ, педагоги	201
<i>Федорів І.</i>	
Мирон Кордуба і НТШ	226

<i>Васковський Р.</i>	
Осип Назарук – ідеолог української державності	241
<i>Григорук Н.</i>	
Микола Чубатий як особистість, науковець і громадсько-політичний діяч	252
<i>Головин Б.</i>	
Тимофій Бордуляк – душпастир, письменник, громадський діяч (до 140-річчя від дня народження)	267
<i>Ковалишин Л.</i>	
Археологічні дослідження О. Кандиби-Ольжича на Тернопільщині.....	276
<i>Білик Н.</i>	
Богдан Лепкий та Осип Курилас: до історії взаємин	282
<i>Возняк Г.</i>	
Талант кібернетика (світлій пам'яті Ігоря Вітенька)	290
<i>Петрик М.</i>	
Іван Пулюй і українська національна ідея	294
<i>Хома В.</i>	
Павло Думка – побратим Каменяря	302

Передмова

Наукове товариство ім. Шевченка створено 11 грудня 1873 року в Львові. Нове творче об'єднання не було локальним галицьким явищем, а, як засвідчили наступні десятиліття, стало однією з найбільш ефективних форм співпраці українських інтелектуалів Сходу і Заходу. Тоді саме в Галичині склались сприятливі умови для його становлення й розвитку.

У той далекий час група провідних діячів українського народу заклала підмурівок інтелектуальної співдружності, спрямованої на розв'язання нагальних життєво важливих проблем нації. Засновниками і будівничими товариства були: історик Володимир Антонович, письменник Олександр Кониський, педагог і історик Олександр Барвінський, учений і письменник Іван Франко, історик Михайло Грушевський, географ і демограф Володимир Кубійович та багато інших кращих синів українського народу, його слава і гордість.

У різні роки активними членами Наукового товариства ім. Шевченка були також уродженці Тернопільщини – вчені світового рівня Іван Пулюй, Олександр Смакула, Іван Горбачевський, Володимир Гнатюк, Михайло Бойчук... Наукові заслуги та активна громадянська позиція цих учених пройшли успішне випробування в плині часу. І чим з більшої часової відстані ми оцінюємо їх життя, тим яскравіше вирисовується вагомість і значення їх доробку для прийдешніх поколінь. Так, за поданням уряду України ЮНЕСКО 2004 рік оголосила роком нашого земляка Івана Горбачевського (15.V.1854 - 24.V.1942). На честь 150-літнього ювілею вченого відбулись святкові заходи в Києві, Відні, Празі, а також у Тернополі та Львові. У Тернополі на кошти медичного університету, що носить ім'я вченого, І. Горбачевському споруджено бронзовий пам'ятник, який став справжньою окрасою міста.

Іван Горбачевський перший у світовій науці здійснив синтез сечової кислоти, що не вдавалося іншим ученим. Він також штучно синтезував азотовмісну сполуку креатин і відкрив фермент ксантинооксидазу, яка бере участь в окисленні ксантину до сечової кислоти; довів, що нуклеїнові кислоти складаються з амінокислот. Учений займав дуже високе становище в Західній Європі: президент Крайової Ради народного здоров'я і перший міністр суспільного здоров'я в уряді Австро-Угорщини, професор і ректор Чеського університету в Празі, співзасновник і багаторазовий ректор Українського вільного університету в Празі, голова управи «Музею

визвольної боротьби України» в Празі, почесний голова комітету оборони Карпатської України.

Варто зазначити, що в умовах розчленування і бездержавності України НТШ успішно об'єднувало інтелектуальні сили української нації. І навіть у найважчий час, коли російський більшовизм наклав повну заборону на діяльність Товариства й репресував її промоторів, кращі його представники продовжували працювати в еміграції: в Західній Європі, Америці, Австралії. Фактично, це була національно зорієнтована Академія наук України; такою ж вона зостається і сьогодні.

У незалежній Україні Наукове товариство ім. Шевченка відновило свою діяльність і на рідних теренах. Маючи великий історичний досвід праці в різних політичних умовах, Товариство зуміло об'єднати у своїх рядах кращі наукові сили, розпорошені по всьому світу. Сьогодні друкована продукція товариства вражає за своїм обсягом, різноплановою тематикою і потужністю наукової думки, нарешті звільненої від цензурних оков. З 1990 року й дотепер відновлене в Україні Товариство видало 37 томів наукових записок і праць.

Впродовж ряду років Тернопільський осередок НТШ діяв при Інституті національного відродження, який очолював добре знаний на Тернопільщині та в Україні вчений-краєзнавець, етнограф і археолог, громадський діяч з когорти шістдесятників Ігор Герета. Після передчасної смерті цієї талановитої людини і патріота України, в березні 2003 року з ініціативи групи науковців було скликано Установчі Збори, які вибрали керівні органи міського осередку Товариства. За його поданням виконавчий комітет Тернопільської міської ради легалізував Тернопільський міський осередок НТШ і видав свідоцтво про його реєстрацію (№ 62 від 26.11.2003 р.). Положення Тернопільського міського осередку Наукового товариства ім. Шевченка було прийнято Загальними Зборами осередку та затверджено президією НТШ (м. Львів) і Тернопільською міською радою.

Осередок ставить перед собою благородну мету: сприяти збагаченню духовної та матеріальної культури українського народу, його національному відродженню та розбудові української державності. Члени товариства зобов'язались спомагати здійсненню українознавчих досліджень з питань мови, літератури, історії, археології, права, філософії, етнографії, мистецтвознавства, театрознавства, музикознавства тощо; дослідженням фундаментальних проблем природознавства: фізики, хімії, матеріалознавства, математики,

кібернетики, інформатики, біології, медицини, екології та інших наук.

У перший том наукових праць, що представляємо шановному читачеві, підібрано статті з різних проблем сучасності, які можуть зацікавити не тільки науковців, але й широкий читацький загал. Чільне місце відведено висвітленню наукового доробку і громадської діяльності визначних діячів НТШ – вихідців з Тернопільського краю, котрі зробили вагомий внесок у розвиток наук та українського суспільства. Цим виданням ми хочемо вшанувати славних попередників, посприяти наступності поколінь. Ми глибоко переконані, що поступ можливий тільки в разі спадкоємності наукових здобутків і спирання на доробок кращих інтелектуалів минулого.

Збірник має такі основні розділи: Літературознавство. Мовознавство. Історія України. Релігієзнавство. Видатні постаті в науці.

Редакційна колегія сподівається, що цим томом започатковано періодичне видання наукових праць Тернопільського міського осередку НТШ. Кожний наступний том, очевидно, повинен висвітлювати науковий доробок певної секції чи комісії й мати відповідне наукове спрямування. Запрошуємо членів осередку й широкі кола науковців до співпраці та об'єднання творчих зусиль, спрямованих на пришвидшення науково-технічного прогресу та духовного відродження в Україні.

*М. Андрейчин,
голова Тернопільського міського осередку
Наукового товариства ім. Шевченка*

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО, МОВОЗНАВСТВО

Роман Гром'як

УКРАЇНСЬКЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО У КОНТЕКСТІ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ ХХ СТОЛІТТЯ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ, ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ, ДИСКУРСАЦІЯ

Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

Розгляд у структурі української культури ХХ століття бодай основних тенденцій розвитку й функціонування літературознавства в його повноті покликаний не тільки потребою вичерпно представити всі компоненти духовної сфери культури, зокрема гуманітарних наук. Йдеться про розуміння органічного взаємозв'язку науки про художню літературу з тими явищами світової культури, від яких ідуть додаткові імпульси сутнісного самовизначення літературознавства та суспільного функціонування літературної критики, історії національних літератур і теорії літератури.

Найретельніша бібліографія різножанрових літературознавчих праць, літературознавча історіографія, яка за сто минулих літ творилася і постійно збагачувалася, залишившись все ж далеко неповною; опубліковані за той час авторські та колективні історії української літератури, – складають джерельну базу, яка тільки спорадично зафіксувала окремі спостереження культурологічного характеру, зумовлені світоглядно-методологічними орієнтаціями їхніх авторів, а також доконечними обмеженнями, що поставали з поділу інтелектуальної праці. З другого боку, синтезовані роботи з історії української культури (згадати хоча б найґрунтовніші з них М. Семчишина [39] і М. Поповича [36]) залишили літературознавство в його власній сутності і культурологічному потенціалі на далеких маргінесах. А між тим, ще на початку ХХ століття важливе завдання чітко сформулював і оприлюднив 1909 року І. Франко: «Трактуючи історію літератури як частину культурної історії своєї нації, він («історик усякої національної літератури») мусить

підносити в її появах усе важне з культурного погляду (підкр. мною. – Р.Г.), в позитивнім і негативнім змислі, та, з другого боку, не може обмежитися на самім малюванні того культурного тла, бо все ж таки історію літератури творять переважно визначні, творчі одиниці, що підносяться духом понад загал, не раз відгадують його стремління, а іноді показують йому нові шляхи розвою» [17, 18, 42]. Тепер такий підхід, принаймні в його істоті, загальноновизнаний, хоча не увійшов у практику наукових студій загалу. Здебільшого в Україні літературознавці і культурологи, які сформувалися в середовищі суспільствознавців, тривалий час працювали окремо (див. статтю І. Дзюби «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?» [13]). Симптоматичним є і те, що під кінець ХХ століття саме літературознавці закликають «заявити про себе культурою», як називається книга статей М. Жулинського [15].

Враховуючи геополітичні, соціокультурні, інституційно-освітні чинники, що протягом минулого століття динамізували функціонування літературознавства, впливаючи і на творчість провідних учених у цій галузі культури, ми виокремимо для викладу матеріалу і деяких спостережень *три періоди* в історії науки про літературу: перший – з 1898 по 1928 рік; другий – з 1929 по 1989 і третій – з 1990 до сьогодні, завершивши огляд V Міжнародним конгресом українців 2002 року. В основу такої нерівномірної в часі періодизації покладемо як політичні, соціокультурні *передумови* для розвитку літературознавства, так і його *внутрішній зміст* – концепції, школи, дискурсивні практики, які усвідомлювалися і маніфестувалися українськими діячами в окреслені періоди, а щойно тепер увиразнюються на тлі світової культури і в контексті сучасного стану науки про мистецтво слова.

Процес внутрішньої диференціації знань про літературу у контексті культури тривав не один рік. Його віхи виразно засвідчені на межі ХІХ – поч. ХХ століть статтями І. Франка «Задачі і метод літератури» (1891, журнал «Руська школа», м. Чернівці), «Слово про критику» (1896, ж. «Жите і слово»), «Принципи і безпринципність» (1903, ж. «Літературно-науковий вісник»), а також вступним розділом «Теорія і розвій історії літератури», який мав передувати задуманій Франком «Історії української літератури».

Заголовки згаданих статей, назви і тип часописів, роки публікацій – все це промовисті факти, котрі характеризують *початок нового етапу* розбудови українського літературознавства.

Періодика **активізувала** розвиток літературної критики та її модифікацію відповідно до модерного оновлення української літератури. Заборонена царським урядом під час Першої світової війни, українська преса рясно вибухнула в роки Української Народної республіки. Разом з новоствореною мережею освітніх і наукових закладів часописи, наукові збірники, перевидання творів українських класиків сформували систему стимулів, які разом з духовними потребами різних верств народу зумовили національне відродження. Українське літературознавство структурно за зовнішніми (організаційні форми, жанри) і внутрішніми (методологічні орієнтації, наукові школи) вимірами могло вже зіставлятися і сумірятися з аналогами інших культур.

Тяглість основних засад українського літературознавства того періоду, незважаючи на зміну соціально-політичних умов, забезпечувалася єдністю предмета освоєння – національної словесності українців, особливо зростанням нової української літератури, яка в типологічно-стильових вимірах сягнула світового рівня (Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, М. Коцюбинський, В. Стефаник, Ольга Кобилянська та ін.); така тяглість спричинювалась і спадкоємністю старшого та молодшого поколінь літературознавців, які не були ізольовані від європейського контексту. Хоча після смерті Ом. Огоновського (1894) Франкові не вдалося посісти кафедри української літератури у Львівському (в цілому не українському) університеті, але в ньому почали працювати його молодші наступники: Олександр Колесса (1867-1945) та Кирило Студинський (1868-1941). Зосередивши власні літературознавчі інтереси і студії в ЛНВ і ЗНТШ, крім того, І. Франко безпосередньо спрямовував літературно-критичну і наукову діяльність Осипа Маковея (1867-1925), Василя Щурага (1871-1948), Богдана Лепкого (1872-1941), Михайла Возняка (1881-1954) та ін. У діалозі з І. Франком – з його літературним критицизмом – визначалися як літературні критики і Сергій Єфремов (1876-1939), і Агагангел Кримський (1871-1941), і Микола Вороний (1871-1942). В останнє десятиліття життя Франка формувалися як філологи і літературні критики, що осмислювали і Франкову творчість, західноукраїнські вчені: Яким Ярема (1884-1954), Ярослав Гординський (1882-1939), Михайло Рудницький (1889-1975), Микола Євшан (1890-1919) та ін. Всі вони навчалися в університетах Західної Європи (Відень, Грац, Краків), а М. Рудницький ще й поглиблював освіту в Парижі і Лондоні.

Названі літературознавці вели динамічний спосіб життя, не раз

перетинали державні кордони між Росією та Австро-Угорщиною, володіли кількома мовами, а з політичних мотивів деякі ставали емігрантами – практично всім доводилось реалізувати свої професійні наміри в кількох національно-культурних середовищах. Ряд активних діячів того періоду, розпочавши власну творчість російською мовою в контексті традицій російського літературознавства, згодом ставали організаторами української науки, публікуючи свої праці українською мовою. Це стосується насамперед когорти вчених, які вийшли з філологічного семінару Володимира Перетца, що функціонував у Київському університеті з 1904 по 1914 рік. Подібну еволюцію перейшли і послідовники О. Потебні з Харківського університету. Для розбудови і розвитку власне українського літературознавства це мало важливе значення. Про це Леонід Білецький, випускник семінару В. Перетца, опинившись в еміграції, в празькому журналі «Нова Україна» (1923, ч. 1-2) писав: «Завдання українських учених у питаннях літератури – піднести ідеї свого найбільшого вчителя (він мав на увазі О. Потебню – Р. Г.) до ролі того світоча, який освітив би всю поетичну творчість свого народу так, як цього вимагають інтереси української науки: не плентатись у хвості і пережовувати німецькі застарілі педантичні підручники, а відкривати оригінальні сторінки наукової творчості українського генія» [33].

Сукупний досвід літературознавців першої чверті ХХ століття реалізувався за парадигмою, яку виснував І. Франко на основі європейських традицій. Говорячи про матеріал (джерела), мету і метод історії літератури, він ставив питання спеціально про «історію української літератури»: чи вона не «насуває яких окремих задач, трудностей та суперечок, які не виступають зовсім у інших літературно освічених народів або виступають у інших формах» [7, 42]. І. Франко радив писати історію літератури «як синтйзу всіх часткових проб розуміння зв'язків між письменством і життям» крізь призму «нових, широких горизонтів» [17, 42]. Він, нехтуючи догмою «коли нема ніякої української мови, то не може бути і її літератури», планував осмислювати «літературу, що виросла на території, заселеній українським народом, і в тісному зв'язку з історією того народу», шукаючи в ній «південноруського духу». Разом з тим І. Франко наголошував, що «проба властивої історії укр[аїнської] літератури стала можлива аж тоді, коли укр[аїнська] мова й література були допущені до університетської кафедри і явилось вже не лише бажання, але конечна потреба її учебника» [19, 42]. Дискусії початку ХХ століття, ініційовані

М. Вороним (1901), С. Єфремовим (1902-1903), «молодомузівцями» (1907), відбувалися за участю Франка, який вносив у них струмінь гострої логіки, іронії і громадянський пафос. Ферментом дискусій було питання «старого і нового» в мистецтві, проблеми ставлення до символізму, імпресіонізму, неоромантизму, про які вже заговорили не тільки в паризьких салонах, у краківській періодиці або російській «мирискусники». Подібні дискусії виникали згодом на шпальтах і київських видань «Рада», «Українська хага», «Музагет», «Книгар» аж до новостворених радянською владою журналів «Червоний шлях» (1923-1936), «Життя і революція» (1925-1934).

Зафіксовані літературно критикою, її найбільшніми жанрами газетно-журнального побутування, корінні опозиції в трактуванні літератури (література/дійсність, реалізм/модернізм, народність/естетизм) захопили і т. зв. наукове літературознавство – історію літератури та її теорію. У центрі уваги університетських філологів, авторів підручників, бодай у вступних розділах, неодмінно відтоді і досі опиняються питання методів вивчення, дослідження літератури, критеріїв оцінки творів, характеру й специфіки літературного життя.

Прикметно, що цей перший розбудовчий період українського літературознавства, будши предметом самоосмислення його учасниками, перманентно привертає увагу наступників, які його реінтерпретують щораз на ширшій джерельній базі, беручи до уваги листування, щоденники і протоколи слідчих допитів репресованих літературознавців. Так постає *стереоскопічна картина літературознавства*, вибудована з різних просторово-часових ракурсів: «зсередини» і «збоку»; синхронно і ретроспективно. Водночас маємо різні інтерпретаційні стратегії *історика літературної критики*, зануреного в журнально-газетні подробиці, та *історика літератури*, що простежує панораму літературознавчої історіографії і динаміку літературознавчих шкіл.

З цього погляду вельми цікаві щодо відтворення логіки і дискурсивних практик літературознавців окресленого періоду такі тексти, як «Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства» С. Єфремова (1923), «Нове українське письменство. Історичний нарис. Випуск I» М. Зерова (1924), рецензія на цей нарис С. Єфремова 1926 року, праці А. Ковалівського «З історії української критики» (1928), «Українське літературознавство за 10 років революції» П. Филиповича (1928), лекції М. Зерова «Українське письменство ХІХ століття» (1928), «Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття – 1917-1927»

К. Копержинського (1929). *Всі названі видання репрезентативні для розуміння специфіки українського літературознавства: насамперед тим, що реагували одне на одного вже під час їх творення, або зразу після публікації, і торкалися методології та методики науки про літературу.*

Взаємні зауваження щодо «завуженості» підходів до української літератури, які достатньо увиразнювалися в середині 20-х років ХХ століття, текстуально зафіксували ту опозицію, котра з появою праць Д. Чижевського згодом буде узагальнена в загостреній тезі Г. Грабовича: «В українському літературознавстві маємо два досконало екстремні зразки альтернативних підходів до історії літератури» [9]. Одну з граней цієї екстремі ще 1924 року чітко бачив М. Зеров, пов'язуючи її відтінки з працями і Єфремова, і Дорошкевича, і (в найбільш поверховому та спрощеному форматі) Коряка. На думку Зерова, «всі нові історичні огляди українського письменства орієнтуються на соціологічний метод, хоч ніде не йдуть далі зовнішнього застосування літературних фактів до накладної в загальних рисах схеми соціально-економічного розвитку громадянства» [6, 17], тому, наприклад у Коряка, «літературний матеріал набуває значення лише ілюстрації даних формул соціолога» [7].

С. Єфремов також розумів цю однобічність і причини її поширення, тому в останніх розділах свого монументального компендіума, трактуючи «вольність друкованого слова» як «єдину й необхідну умову для розвитку письменства», писав: «Критичним з цього погляду був рік 1919-й. Диктатура – всяка диктатура – вільного слова не терпить <...> З початком року, разом з побіденною ходою радянської влади, зникають на Україні усі незалежні органи політичного слова. Силою інерції ще якийсь час животіють спеціальні видання – чисто літературні, бібліографічні <...> в обставинах війни припинено і ці видання <...> Мистецтво, слово, думку монополізовано...» [14]. Як засвідчують тексти його монографій, опублікованих 1924 року («Михайло Коцюбинський», «Карпенко-Карий», «Іван Нечуй-Левицький» – три за один рік!), Єфремов у міру свого таланту намагався долати подібні екстремі; не тільки толерував нові стильові течії, а й показував, у чому і як вони проявляються. Симптоматично, що про М. Коцюбинського, зокрема про другий період творчості митця, він писав: «Коцюбинський цілком і остаточно пориває з реалістичною манерою своїх попередніх творів <...> Тепер це імпресіоніст в найкращому цього слова розумінні» [14]. С. Єфремов уточнював своє

розуміння естетизму взагалі й «естетизму Коцюбинського» зосібна.

«Естетична формально-поетикальна» школа В. Перетца, з якої вийшов П. Филипович, виявила свої евристичні можливості в літературно-критичних і бібліографічних працях цього соратника Єфремова по Всеукраїнській Академії Наук (ВУАН). Назва статті П. Филиповича «Українське літературознавство за 10 років», як і назва праці К. Копержинського, котрий точно позначив межі свого оглядового обрію роками 1917-1927, не конче свідчать про заідеологізований соціологізм творчих позицій літературознавців, хоча тоді вже узвичаїлось відзначення щороку і кожного десятиліття жовтневого перевороту в Петрограді.

З погляду внутрішньої єдності літературознавчих рефлексій важливішим є те, що тоді в Україні, як і в Росії, та й у Європі взагалі, панувала тенденція до цілісного культурологічного осягнення духовного життя і в тому числі системи мистецтв. Про це свідчила, зокрема, праця П. Сакуліна «Синтетическое построение истории литературы» (1925), в якій вчений посилався на концепцію Оскара Вальцеля. Німецький естетик в 1910 р. опублікував статтю «Analytische und synthetische Literaturforschung (Аналітичне і синтетичне дослідження літератури)», а 1917 року – ґрунтовну працю «Wechselseitige Erhellung der Künste (Взаємне освітлення мистецтв)». Разом з тим П. Сакулін покликався і на думки В. Перетца, і на статтю О. Білецького «Про одне із чергових завдань історико-літературної науки (вивчення читача)», опубліковану 1922 року у збірнику «Наука на Україні». Необхідність синтезу в літературознавстві П. Сакулін виводив із «спеціалізації» філологів і методологічних суперечок як закономірного явища. Він вважав доречним «час від часу проводити орієнтування в стані розробок і накреслювати можливі шляхи внутрішньої узгодженості» праць хоча б галузевих фахівців, аби чути бодай їх голоси. На його погляд, мав би існувати «єдиний, спільний методологічний фронт» [7-11, 38].

Однак у контексті української культури чи не найґрунтовніше проблему, яка тоді витала в повітрі, розробляв з урахуванням світових надбань Леонід Білецький. Викладач університету в Кам'яниці-Подільському протягом 1918-1920 рр., Українського підпільного університету у Львові (1921-1923), ректор Українського високого педінституту ім. М. Драгоманова (1923-1926) в Празі, він, узагальнюючи свій величезний досвід, опублікував 1925 року першу частину фундаментальної праці «Основи української літературно-наукової критики». Колишній

466516

учень В. Перетца передусім констатував, що відомі йому спроби наукової методології «не вичерпують повної системи наукового досліджу». Він визнавав «найповажнішу роль методології», яка виробляє «звичку до критичного мислення», надає міркуванням «якнайбільшої концентрації думок, їх послідовності і сконсолідованості», і зрештою, «підготовляє ґрунт задля якнайскоршого й якнайлегшого зрозуміння один одного». Без чого не можна «обійтися навіть у перших кроках наукової праці» [3, 33, 34]. Виділяючи два етапи наукової творчості (інтуїтивне відкриття нових об'єктів у певній галузі науки; методологічне обґрунтування інновацій), Л. Білецький наголошував, що найпершим завданням методологічного підходу до історико-літературних фактів є «постійне стеження дослідника за собою, щоб цих двох способів літературно-критичного міркування не переплутати <...> не опинитися в лабетах суб'єктивних настроїв та наперед вирішуваних тенденцій» [3, 40].

Навряд чи в тодішній УРСР була відома праця Л. Білецького, але його тези у принципі відлунують у текстах і М. Зерова, і П. Филиповича, й А. Ковалівського. Саме тоді в сукупності праць І. Франка, В. Перетца, С. Єфремова, Л. Білецького і названих щойно молодих філологів усталився погляд на відносну окремішність літературної критики, історико-літературних досліджень і теоретико-естетичних узагальнень. Хрестоматія А. Ковалівського «З історії української критики» (1926) з теоретичними міркуваннями-коментарями автора це промовисто засвідчує.

Праксиологічний погляд на суть і роль літературної критики, яка справді постійно взаємодіє з естетикою, поетикою та історією літератури, відбився і на періодизації її розвитку та практичного вияву в журналах, письменницьких групах, у діяльності активних критиків. Текстуально це зафіксовано Ковалівським у назвах і послідовності розділів: 1) Критика «Основи». Куліш; 2) Критика Бориса Грінченка; 3) Михайло Драгоманів у літературних справах; 4) Віршована полеміка І. Франка та М. Вороного з приводу «модернізму»; 5) Критика Сергія Єфремова; 6) Критики «Української хаги»; 7) Критика марксівського місячника «Дзвін»; 8) Переходова доба. Після 1917; 9) Боротьба за створення жовтневої літератури. «Шляхи мистецтва». В. Коряк. І. Кулик; 10) Критика місячника «Червоний шлях». На закінчення А. Ковалівський запропонував «Додаток: критика «народня» (80-ті рр.)», де виклав свій погляд на критицизм народної творчості.

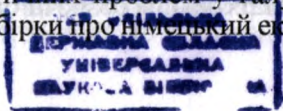
Витяги з різножанрових літературознавчих праць чи окремі

зразки стислих статей, художніх і публіцистичних творів, котрі в хронологічному порядку репрезентувалися Ковалівським у його рубриках, переконливо демонстрували самі ідеї, оцінки, критерії поцінування літературних явищ і ті стилі, літературні течії, в руслі яких вже тоді склалися певні школи. Йшлося про романтизм, реалізм, про народність і народників, сентименталізм, псевдокласицизм, неокласицизм, символізм, імпресіонізм, декадентизм, футуризм, модернізм в усіх його різноманітних формах, про взаємовідношення натуралізму, символізму, імпресіонізму і неокласицизму, про «неминучу потребу іншої естетичної культури для творчості» (М. Євшан), про «культ Шевченка», про марксизм і мистецтво (В. Винниченко), про гасла «мистецтво для мистецтва» і «мистецтво для життя» і, звісно, про «пролетарську культуру», про «конструктивний динамізм».

Парадигматичним у літературознавчій історіографії того періоду є огляд П. Филиповичем набутоків з цієї сфери в Україні за 10 років [41]. Професор Київського університету (ІНО), водночас секретар Історико-літературного товариства при ВУАН, беручи участь ще у кількох комісіях аж до Бібліологічного товариства, яке очолював С. Маслов, Филипович у своєму огляді виявив величезну поінформованість щодо реального стану літературознавства в усіх навчально-освітніх і науково-дослідних установах УРСР. При цьому автор продемонстрував уміння класифікувати різножанровий матеріал і поціновувати його з методологічних позицій, враховуючи ступінь повноти й завершеності.

Орієнтуючий і виважено аксіологічний параметри праці П. Филиповича зумовили (разом з предметом оцінок) і розгалужену систему літературознавчих жанрів, якими оперував автор. Це – «бібліографічні замітки», «вступна стаття», «простора вступна стаття», «інформаційного характеру нарис», «порівняльного характеру стаття», «імпресіоністична стаття», «уваги до цікавого листування», «публікація нових матеріалів», «рузвідка», «монографія», «шкільний підручник», «допомогова книга», «дрібні замітки», «надмірно конспективний, стислий огляд» і т. д. З ширших категорій, якими оглядач-літературознавець оперував, трапляються терміносполуки «післяшевченківська доба», «літературні течії», «художественные стили» (у цитатах). П. Филипович згадував трактат І. Франка «Із секретів поетичної творчості», фіксував зростання інтересу до О. Потебні, схвалював «виразний інтерес до теоретичних проблем у галузі поетики», інформував про підготовку «збірки про вимелький експресіонізм».

466515

Під кінець сформулював модально обережне судження: «Можна гадати, що в зв'язку з цим поширенням літературознавчих інтересів зростуть у нас і порівняльні студії (але треба застерігати від таких невдалих спроб, як <і називав С. Козуба, М. Мочульського, покликаючись на відгуки І. Айзенштока>»». Назвавши прізвища попередників у розробці цієї сфери літературознавства (О. Веселовський, М. Драгоманов, І. Франко, М. Сумцов, О. Колесса), оглядач додав, що вони «багато зробили для популяризації порівняльного методу, що до того ж виводять наше письменство з вузьких національних меж» [41].

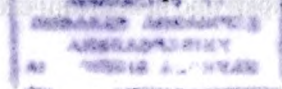
Праця П. Филиповича «Українське літературознавство за 10 років революції» з'явилася друком у першому збірнику «Література», який підготувала Комісія новітнього українського письменства ВУАН. Збірник побачив світ 1928 року за редакцією С. Єфремова, М. Зерова і самого П. Филиповича. Відтоді в Україні вона не перевидавалася аж до 1991 року. Разом з відомими працями С. Єфремова, М. Зерова, Л. Білецького це дослідження «замкнуло» (в буквальному і переносному значеннях слова) перший період у розвитку українського літературознавства ХХ століття.

II

П'ятдесятирічний відтинок українського літературознавства з горезвісного 1929 року по переломний «перебудовний» 1989 включно не був однорідним і суцільним ані в політичному, ні тим більше в естетичному характері. Проте з точки зору умов функціонування гуманітарних наук, особливо літературознавства, той період виокремлюють два чинники – «*двоколіїність*» (Г. Костюк) існування і наявність жорсткої *цензури* в УРСР.

Окреслення «двоколіїність» не означає, як може сугерувати аналогія із залізничними торами, абсолютної незалежності чи недотичності функціонування літературознавства на теренах України в межах радянських кордонів УРСР і поза ними – у Львові, Чернівцях, Кракові, Варшаві, Празі, Відні, Берліні, Парижі (Сарсель), а відтак за океаном. В усіх цих містах і в українській західній діаспорі були українські (місцеві та еміграційні) громади, зорганізовувались навчальні заклади, дослідницькі центри, виходили часописи.

Новий поштовх до наступу в УРСР на здобутки українського літературознавства, як і культури в цілому, пішов «зверху». На сесії Всеукраїнської Академії Наук, яка відбулася 28-30 листопада 1929 року, виступили представники уряду УРСР – М. Скрипник, О. Шліхтер і В. Затонський. Натхненник розпочатої й обнадійливої українізації,

212394

що на вимогу Сталіна вже згортала темпи, Микола Скрипник говорив там про «нову українську культуру нового українського народу». Прийнявши радикальну резолюцію, сесія надіслала листа Сталінові з нагоди його 50-ліття. Учасники запевняли вождя, що Академія «твердо йтиме шляхом єднання науки і праці, непохитно стоятиме на фронті будування соціалістичної культури, здійснюючи заповіт Леніна, що тільки під проводом переможного пролетаріату та його комуністичної партії зможе людство дійти до кращого майбутнього, до комунізму» (Див.: С. Сірополько. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – С. 799-801). Подібна риторика після діяльності створеної «Комісії для перевірки роботи й чистки апарату ВУАН» (1930) заповонила виступи партійних функціонерів і тих філософів, які займалися також літературою (В. Юринець), і, цілком зрозуміло, тих літературних критиків, котрі щойно розпочинали свою творчість, навіть ще в стінах ІНО (Б. Коваленко, С. Щупак та ін.).

Войовничий пафос журнально-газетної критики в УРСР (приміром у «Пролетарській правді») посилювався ще й тим, що створена 1929 року Організація Українських Націоналістів (ОУН) виробляла власну культурну політику, все активніше пропагуючи її. Невдовзі культурним референтом Проводу ОУН став Олег Ольжич. Саме він у статті «Культурна політика українського націоналізму» (1935) писав: «Щодо організації культурного, зокрема мистецького і наукового, будівництва – то треба виходити з пізнання специфічної істоти духовної творчості, що не терпить насильного втручання (курсив в оригіналі. – Р. Т.). Засадою впливу й успішного кермування мистецькими та науковими творчими процесами має бути вживання однородних (отже, мистецько-критичних або наукових) засобів і обминання засобів чужородних, наприклад, адміністративно-поліційних (це хиба большевизму)» [32]. За п'ять років тридцятих років українці за кордоном УРСР, як і її громадяни, вже мали достатньо інформації для подібних висновків. А сам Олег Ольжич, як показують його статті «Голод і сучасна українська література», «Сучасна українська поезія», «До проблем культурної ділянки» та ін., уважно стежив за художнім словом в УРСР, у Галичині, в Чехословаччині і Польщі. Він аналізував мистецькі явища у контексті Першої світової війни, культурного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., його основних течій і груп літераторів. Ольжич розумів і констатував, що «література поділеної України виростає на кожному терені з відмінної суспільної дійсності, виставлена різними впливами» [32].

Безкомпромісно, але з повагою до талантів, враховуючи

людський фактор, писав літературно-критичні статті Є. Маланюк у Варшаві, друкуючи їх у Донцовському «Віснику» (Львів, 1934-1939). Відверто писали про особистісну і творчу трагедію письменників Радянської України критики, що мешкали у Львові (Михайло Рудницький, Микола Гнатишак, Євген-Юлій Пеленський, Ярослав Гординський). Вони також не «зациклювалися» тільки на регіональному доробку митців навіть у статтях, які за задумом стосувалися аналізу творчості місцевих авторів.

З цього погляду показовими є праці «Нова українська лірика в Галичині на тлі західноєвропейської модерної поезії» М. Гнатишака (Львів, 1934) і «Сучасне західноукраїнське письменство. Огляд за 1930-1935 рр.» Є. Ю. Пеленського (1935). Обидва автори бодай побіжно, задля контексту й увиразнення оцінної шкали, згадували східноукраїнських митців. Помітними були і книжки М. Рудницького «Між ідеєю і формою» (Львів, 1932) та «Від Мирного до Хвильового» (Львів, 1936). Навіть «Наше письменство. Короткий огляд української літератури від найдавніших до теперішніх часів» Б. Лепкого (Краків, 1941) містив понад 20 сторінок з портретами письменників Східної України. З-поміж згаданих ним історико-літературних праць відомий письменник виокремив «на найтвердіших основах збудовану історію нашої літератури великого нашого історика М. Грушевського, що в своїй праці зв'язав, як можна найкраще розвиток нашої літератури з розвитком культурного життя нашого народу».

Тридцять роки, пошуки літературознавців того часу, увінчалися дуже перспективною спробою створити історію української літератури на відмінних від Єфремівських засадах її періодизації. Поділяючи концепцію О. Потебні, Микола Гнатишак, випускник Карлового університету в Празі, запропонував викладати історію української літератури як зміну літературних стилів. У вступі до задуманої в такому ракурсі «Історії української літератури» (1941) М. Гнатишак пропонував таку періодизацію: I. Староукраїнський стиль. II. Візантійський стиль. III. Пізньовізантійський перехідний стиль. IV. Український ренесанс. V. Козацький барок. VI. Псевдокласика. VII. Бідермаєр. VIII. Романтика. IX. Реалізм. X. Модерна [6, 24].

Новаторський задум М. Гнатишака (на тлі опублікованих пізніше досліджень Дм. Чижевського та Дм. Ліхачова) не дивує сучасних читачів. А тоді, 1941 року, це було відкриттям, яке «загубилося у воєнних перетурбаціях». Воно не виникло без ґрунту, а відштовхувалося від численних літературно-критичних спостережень за рухом і визріванням нових мистецьких течій (стилів).

Пропозиція М. Гнатишака значною мірою контрастувала з тими гострими дискусіями про співвідношення методу – стилю – світогляду, які точилися на сторінках радянської преси 30-х рр. Прибувши до Львова 1931 року, М. Гнатишак поринув і в місцеві полеміки.

Одну з цікавих позицій, сформульованих на близьких до Гнатишакових філософських засадах, обстоював Богдан-Ігор Антонич. Передумовою його міркувань у статті 1933 року «Національне мистецтво. Спроба ідеалістичної системи мистецтва» був концепт «автономності мистецтва» як «окремої мистецької дійсності», замкненої в собі, із своєрідними законами [30, 31]. Свідомий своїх на той час «єретичних думок», Б.-І. Антонич виступив проти переваги напрямів. На його погляд, потребує переосмислення питання: «Чи мистецькі напрями дійсно існують в об'єктивному розумінні цього слова, себто чи справді мистецьке життя кожної епохи розпадається на поодинокі струмені і залишається без решти в їхніх рамах?». Відповідь молодого поета й критика звучала категорично: «Фетиш напрямів шкідливий для молодих і некритичних початківців <...> Пам'ятаймо, що мистецтво творять мистці (одиниці), а не напрями» [35]. Логіка міркувань Антонича, вибудована з прийнятих ним передумов автономності мистецтва як окремої мистецької дійсності, породженої потребами людини, дійсності, що належить до «вищих вартостей», приводила автора до висновку далеко не індивідуалістичного, а інтерсуб'єктивного. «Мистець є тоді національним, – твердив Б.-І. Антонич, – коли признає свою приналежність до даної нації та відчуває співзвучність своєї психіки із збіркою психікою свого народу» [35].

Як бачимо, спрямованість методологічних основ літературознавства на органічний зв'язок основ з етнічно-національними первнями (духом народу, збіркою психікою) чітко маніфестувалася не тільки С. Єфремовим, а й Л. Білецьким, Б.-І. Антоничем, М. Гнатишаком. Йшлося тільки про різне тлумачення взаємозв'язку всіх видів суспільної свідомості і глибше розуміння онтології «мистецької дійсності», артистизму. Тому М. Гнатишак зводив свої теоретико-методологічні засади до трьох основних: «1) структурального зв'язку літературного твору зі словом; 2) літературного формалізму; 3) ідейно-етичного естетизму, конкретизованого в сенсі українського націоналізму й християнської етики» [6, 19].

Зацитовані вище тези діячів української культури, які активно творили поза межами УРСР, – це голоси «збоку» основної частини

материкової України. Їх цінність полягає в тому, що вони, ці голоси, виникали одночасно «зсередини» літературознавчих рефлексій і засвідчували, що інтелектуальне поле по суті своїй було двополярним, а не жорстко двоколіїним. Цей процес на сьогодні докладно проаналізований в працях Г. Костюка [23], Б. Кравців [25], М. Льницького [19, 20] і М. Наєнка [30]. Одначе це вже інші голоси, інший погляд на ті ж події і процеси.

Нагадаємо основні кроки адміністративно-ідеологічного тиску на письменників і літературознавців СРСР упродовж окресленого періоду (1929-1989 рр.). Після доволі толерантної резолюції ЦК РКП(б) «Про політику партії в галузі художньої літератури» (1925), підготованої за участю А. Луначарського і Надії Крупської, приймалися одна за одною постанови значно «крутіші». ЦК ВКП(б) постановою «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932) зажадав ліквідувати численні мистецькі об'єднання з їх пресовими органами, нагомість створити єдину Спілку письменників СРСР. Це «геніально просто» (О. Фадєєв) рішення втілювалося 1934 р., легалізуючи формулу «соціалістичного реалізму» у статуті Спілки. 2 грудня 1940 р. Постанова ЦК ВКП(б) «Про літературну критику і бібліографію» ліквідувала спеціальні літературно-критичні журнали, скерувавши критиків у громадсько-політичні і мистецькі журнали загального типу начебто для зміцнення зв'язків критиків з письменниками.

Отакі текстуально зафіксовані кроки «керівної і спрямовуючої» партії по шляху культурно-мистецького життя тодішнього СРСР. Вони дублювалися в Україні і пристосовувалися до місцевих умов. Тому не варто називати їх відлуння у текстах відповідних постанов ЦК КП(б)У і резолюцій пленумів. Закцентуємо увагу на еволюції української спеціальної преси в УРСР.

Виданий в лютому 1928 року перший номер журналу «Критика» часто змінював і редакторів і назву. З 1934 року він уже «За марксо-ленінську критику», з 1937, демонструючи боротьбу з «перегинами» в лінії партії з культурного будівництва, журнал знімає політичний ярлик і зветься просто «Літературна критика», потривавши до 1941 року (припинив існування згідно з постановою ЦК ВКП(б) 1941).

Політична риторика в цьому журналі адаптувала по-своєму поширені тоді методологічні кліше і часто привертала увагу літераторів і широкого загалу читачів до понять «метод», «стиль», «майстерність». Так, у програмовій статті «Критики» писалося: «Наша метуда – метода Маркса, Енгельса, метода Леніна –

історичний матеріалізм, матеріалістична діалектика. Завдання наше – стимулювати й організувати розробку й застосування цієї методи в історії літератури, науковому літературознавстві, літературній та мистецькій критиці» [Критика. – 1928. – № 1. – С. 5].

Після арешту ряду літературознавців разом із С. Єфремовим (процес над СВУ) С. Щупак, уже в ролі редактора журналу, формулював завдання критики у директивному стилі, спираючись на ідеї В. Плеханова і настанови Леніна. На погляд Щупака, покликання критики – «дати цілком виразну характеристику письменникові, якого він досліджує, насамперед виявити соціологічний еквівалент його творчості, викрити соціальний зміст, показати соціальну функцію цієї творчості з погляду нашої боротьби за соціалізм» [Критика. – 1930. – № 4. – С. 42].

Газетно-журнальна запопадливість у «застосуванні марксизму-ленінізму» до літературних фактів, у викритті «внутрішніх емігрантів», «українських буржуазних націоналістів», «єфремовщини» і «хвильовізму», різні відповіді на знову акцентоване М. Хвильовим вічне питання «Камо грядеши?» не порятували українських літературознавців 30-х років від фізичного знищення, ув'язнення, вислання за межі України. Протягом 1932-37 рр. така доля спіткала більшість українських істориків літератури, літературних критиків, бібліографів. Повний список жертв терору оприлюдниться пізніше, в 60-х роках.

За втратами фізичних осіб стежила західноукраїнська та українська еміграційна преса. Деформацію структури літературного життя і змісту журнальної критики добре окреслив уже на кінець 30-х років Ярослав Гординський у монографії «Літературна критика підсоветської України» (Львів, 1939).

Перегини молодих критиків-публіцистів у запровадженні марксистської методології до аналізу літературних явищ намагалися виправляти досвідчені вчені з класичним філологічним вишколом. На жаль, рідко кому з них удалося не піддатися потужному натискові репресивної машини. Серед таких знаковою постаттю в УРСР став О. І. Білецький. На його творчій еволюції і динаміці доробку переконливо тепер увиразнюються евристичні можливості творчого методу, світоглядних орієнтацій і професійної придатності вченого.

О. Білецький, як професор Харківського, а відтак Київського університетів і директор Інституту літератури ім. Т. Шевченка, виступав у пресі з питань російської, української і зарубіжних літератур. Він ще 1934 року опублікував у Москві монографію

«К. Маркс, Ф. Энгельс и история литературы». Головні міркування про значення праць засновників марксизму для критики автор виклав у публікації «Літературна критика і літературна політика Маркса й Енгельса» [Червоний шлях. – 1934. – № 9, 10]. Зосередившись на літературній світовій класиці, на українсько-російських літературних взаєминах, професор-адміністратор зумів дистанціюватися від гострих ідеологічних аспектів літературознавства, очевидно, і за рахунок розробки спадщини вождів. У цій царині він привертав увагу до актуального висновку: «...насколько резко отличается марксизм, изучаемый по источникам, от марксизма всяческих излагателей и тогдашних учебников («истмата» и «диамата») [А. И. Белецкий. Избранные труды по теории литературы. – М., 1964. – С. 5].

Події середини століття різко вплинули і на динаміку літературознавства передусім через радикальне переміщення інфраструктури культурного життя і невід'ємного від нього статусу літераторів.

З початком Другої світової війни у Львові в кінці 1939 – протягом 1940 рр. зосередилася значна група західноукраїнських, радянських із наддніпрянщини, єврейських і польських письменників. Припинили вихід газети і журнали, дозволені польською владою. Натомість почав виходити єдиний журнал «Література і мистецтво» (з вересня 1940 р.).

З окупацією гітлерівцями всієї території України серед письменників і літературознавців склалася нова конфігурація: частина молодших критиків і науковців-дослідників (Є. Кирилюк, Л. Новиченко, І. Стебун, С. Крижанівський та ін.) пішла на фронт, інші виїхали з евакуацією до Уфи, де осіла СПУ, і в Кизил-Орду, де розмістилися об'єднані українські ВНЗ на базі Київського університету. На окупованій території залишилися і деякі літературознавці (В. Державин, Ю. Бойко-Блохін, Ю. Шевельов), а також ті, що виходили з радянських концтаборів і німецького полону (І. Качуровський, П. Одарченко, Г. Жученко – Яр Славутич). З переломом німецько-радянського фронту і підходом Червоної Армії до України залишені відступали на Захід і спочатку зупинялися у Львові.

З другого боку, відразу з липня 1941 року розпочався зворотний рух: із Заходу в Україну вирушили письменники У. Самчук, О. Ольжич, Олена Теліга та ін. Створена в Києві нова Спілка письменників проіснувала недовго (власне до розстрілу О. Теліги в Бабиному Яру). За три роки у Львові (липень 1941 –

липень 1944) склався небувалий багатокультурний феномен: до місцевих літераторів – українців, поляків – прилучалися письменники, науковці, театральні діячі, котрі вижили в підрадянській Україні і не бажали знову залишатися у «визволеній УРСР». У Львові розгорнуло роботу «Українське видавництво», відновлено передвоєнну Організацію письменників і журналістів, головою якої став Микола Голубець («Товариство письменників і журналістів»). Почав працювати Літературний клуб, виходили «Українські щоденні вісті» (далі – «Українські вісті»), а в Кракові – «Краківські вісті». Зрештою українська громада зорганізувала літературно-мистецький щомісячник «Наші дні», що почав виходити з грудня 1941 р. Як писав пізніше Остап Тарнавський у книзі споминів «Літературний Львів. 1939-1944», тодішні «Наші дні» – то «документ, в якому зафіксовано українське культурне життя Галичини під німецькою окупацією» (С. 89). Якщо ж зважити на опубліковані в ньому матеріали, то з повною підставою можна його вважати загальноукраїнською трибуною воєнних часів [20]. У «Наших днях» виступали письменники І. Багрянний, Т. Осьмачка, Є. Маланюк, М. Орест, С. Гординський, Л. Полтава, Н. Королева, Д. Гуменна, Ю. Косач та ін. і літературознавці В. Сімович, М. Деркач, Д. Козій, Ю. Шевельов, Г. Костюк, П. Одарченко, В. Чапленко.

З наближенням фронту до Львова більшість з них вирушила на Захід і брала участь у Мистецькому Українському Русі (МУР), котрий функціонував у таборах переміщених осіб (Ді-Пі), видаючи однойменний альманах з рубриками «Література. Мистецтво. Критика». Перше число побачило світ уже 1946 року. З липня 1947 по червень 1948 виходив місячний журнал «Арка». Найактивнішим критиком і в МУР'і, і в «Арці» був Ю. Шевельов (він же – Ю. Шерех, Гр. Шевчук), із рецензіями і літературно-історичними статтями виступали також В. Державин, О. Грицай.

Протягом 1949-1951 рр. більшість учасників МУР'у виїхала за океан, де в США, Канаді, Аргентині, Бразилії, Австралії, працюючи і навчаючись, розгортала культурно-мистецьке життя, видавничу справу, науково-дослідні інституції. Оформилися письменницькі об'єднання – «Слово» та Нью-Йоркська група прихильників модерних засад творчості.

Таким чином, основний предмет літературно-критичного оперативного реагування та історико-літературного, теоретично-естетичного осмислення до переломного в історії східної Європи 1956 року став справді гетерогенним – багатовимірним і неоднорідним. Ідейно-методологічне протистояння в

«двоколіїному» літературознавчому процесі, який розпросторився майже на всі континенти світу, посилювалося.

Після нищівно розкритикованих «Нарисів з історії української літератури», які з'явилися відразу після війни (1946) за редакцією О. Білецького, українська наука про літературу справді потрапила в своєрідний анабіоз. Яскравим свідченням цього залишилася «Хрестоматія критичних матеріалів» (II видання 1947-49 рр.), упорядкована С. Шаховським.

1956 рік – пам'ятний багатьма політичними подіями в світовій історії – залишиться в історії українського літературознавства як рік появи підсумкової книги в дослідженнях Дм. Чижевського – «Історії української літератури від початків до доби реалізму» (Нью-Йорк, 1956). УВАН і НТШ уможливили цю подію. Відтоді і досі вона залишається незаступною серед одноосібних історико-літературних українських наративів.

У ситуації, що ускладнювалася забороною привозити з-за кордону подібні видання, українське літературознавство на теренах УРСР вишукувало та акцентувало в творах проскрибованих радянською цензурою та офіційною критикою «елементи матеріалізму», пафос «інтернаціоналізму», «соціалістичного гуманізму»; вперто заперечувало будь-який зв'язок творчості письменників початку ХХ століття з «модерністськими течіями». Панувала рятівна формула «поглиблення і збагачення критичного реалізму, зародження елементів соціалістичного реалізму».

Вони, ці тенденції, проявлялися в будь-якій стереотипній монографії про життя і творчість письменника чи в літературно-критичному нарисі. Всеукраїнські видавництва «Дніпро» і «Радянський письменник», а зрідка і регіональні випускали їх щороку, на кінець 80-х років домігшись того, що про кожного письменника, чия творчість дозволяла подібну інтерпретацію (радіше реінтерпретацію), було створено по 2-3 монографії. Ці творчі портрети давали позірну підставу твердити, що українське літературознавство 70-80-х рр. позбулося вульгарного соціологізму, ширше практикувало психологічний та естетичний види аналізу, докладніше студіювало форму мистецьких творів, зокрема жанрово-композиційні особливості, метрико-ритмічну фактуру тощо. Оглядачі ризикували стверджувати методологічне змужніння історико-літературних досліджень, які охоче звертались до теоретичних аспектів. Однак таке узагальнення було передчасним, що й невдовзі увиразнилось, зокрема тоді, коли доктрина

«гласності» уможливила безперешкодний доступ до літературознавчих набутків країн Європи й Америки.

Зрештою, і тоді заявляли про себе «внутрішні резерви» саморуку української літературної свідомості як у мистецькому слові, так і в критичній рефлексії. Йдеться про феномени українських «шістдесятників», безцензурного «самвидаву», а також про деякі літературознавчі праці зі значним теоретичним потенціалом.

Серед молодих літераторів (насамперед, поетів і прозаїків), які виступили публічно в пресі кінця 50-х – початку 60-х рр., були і відразу помітні критики – І. Дзюба, І. Світличний, Ю. Бадзьо, В. Стус. Їх привабили питання теоретичні і мистецько-практичні. Проте в підтексті літературно-критичних статей «шістдесятників» вирували приховані (до певного часу) фундаментальні проблеми національної культури. Це засвідчила надзвичайно динамічна еволюція кожного з них: від навчання в аспірантурі під керівництвом О. Білецького до резонансних виступів у пресі («Літературна Україна», «Дніпро», «Прапор», «Радянське літературознавство»), а відтак до в'язниць (1965) і політичних концтаборів. Скристалізувала і прискорила таку еволюцію праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» і ряд статей І. Світличного («Поезія і філософія», 1956; «Людина приїздить на село», 1961; «Боги і наволоч», 1965; «Гармонія і алгебра», 1965 та ін.). Молоді критики, крім темпераментної розмови про нові, начебто сміливі, художні твори, ставили питання і про недокрівність тодішньої методології, з якою філософи, естетики і фахівці зі стилістики підходили до художніх текстів.

Міжнародний резонанс творчості «шістдесятників», їх роль в оновленні рідної літератури підкреслювала антологія «60 поетів 60-х років», укладена Б. Кравцівим і видана 1967 року видавництвом «Пролог».

Окремий розділ про «шістдесятників» України відвів і І. Кошелівець у своєму огляді «Сучасна література в УРСР» (видво «Пролог», 1964). У творчості поетів, прозаїків і критиків оглядач убачав «повноту вияву» глибоких зрушень в СРСР на зламі 50-60-х рр. ХХ ст., а критику розглядав як «вивершуючий елемент інтелектуального усвідомлення того, що попервах стихійно народжується в поезії й прозі» [24]. Під кінець, після гострої критики багатьох радянських письменників і літературознавців за «вірне служіння» тоталітарному режимові, І. Кошелівець своєрідно «реабілітував» усіх, що «живуть і щось пишуть» в УРСР, як «найбільшу силу, яка відстоює існування української культури».

Мотивом виrozumілої реабілітації було «саме те, що вони в умовах глуму й утисків над українською мовою не зреклися її, лишаючись українськими письменниками...» [24].

У синтетичних оглядах розвитку українського літературознавства О. Білецький, попри «витриману методологію в дусі марксизму-ленінізму», подавав усе-таки ряд конструктивних орієнтирів і настанов для наступної реалізації. Чимало з них мали статус наукових принципів, як-от: «Цікавлячись процесом, не можна не цікавитися його джерелами» [О. І. Білецький. Від давнини до сучасності. Вибрані праці: У 2-х томах. – Т. 1. – К.: ДВХЛ, 1960. – С. 48]; «Історію не можна вивчати з кінця, не зважаючи на початок» [Там само. – С. 80]. Піднесення українського літературознавства в повоєнні роки академік убачав у тому, що «увага до теоретичних питань стала обов'язковою і для критиків, і для істориків літератури». О. Білецький підтримував і тенденцію, яка виявлялася в тому, що «все частіше дослідження від монографій про окремих авторів підіймається до вивчення широких історичних проблем...» [Там само. – С. 81]. Неперехідна художня цінність творів митців, чий світогляд визначався суперечливістю складових, «вимагає, – наполягав літературознавець, – не схвалення на словах, не передачі власних імпресій критика, а філологічного розкриття того, що називають у нас майстерністю» [Там само. – С. 502].

Непроминальне значення мають здобутки відділів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України – рукописних фондів і текстології, давньої української літератури, нової української літератури, шевченкознавства, української літератури ХХ ст., теорії літератури, зарубіжної літератури і компаративістики – передусім їх видавнича і організаційна діяльність [20]. Комплектування, опрацювання, підготовка до друку, коментування творчої спадщини українських письменників за будь-яких соціально-політичних умов створило ту надійну основу, на якій літературознавство не тільки «виживало», а й функціонувало як неодмінна складова національної культури.

З Інститутом літератури взаємодіяли літературознавчі кафедри університетів і гуманітарних навчальних закладів, розташованих в регіонах та областях. Видавнича, науково-дослідна і викладацька діяльність українських філологів сформувала цілу когорту авторитетних істориків літератури, педагогів, чії прізвища залишилися знаковими для слов'янської культури, незважаючи на зміни в методологічних орієнтаціях і в політичній культурі. Сторінки історії літературознавчої академічної установи за 75 років

докладно репрезентують конкретні здобутки відомих і забутих літературознавців, увиразнюють сторічний шлях науки про літературу через їх долі і недолі. Відсилаючи читача до цього всеохопного видання, зробимо деякі акценти на поживавленні літературознавства вищих освітніх закладів у регіонах.

У руслі реалізації нових потреб і зацікавлень невдовзі почали з'являтися праці з психології творчості, жанрології, поетики, критикознавства, літературознавчої методології. Привернули увагу, зокрема, три монографії Г. В'язовського «Специфіка творчого труда письменника» (1964), «Питання психології творчого труда письменника» (1966), «Творче мислення письменника» (1982). Цей напрямок досліджень розгортали послідовники Г. В'язовського – Н. Шляхова, Г. Клочек. У жанрології ґрунтовними були монографії В. Фащенко «Новела і новелісти» (1968), І. Денисюка «Розвиток української малої прози XIX – початку XX ст. » (1981). Незаперечних здобутків домоглися віршознавці, особливо у пильному обстеженні метрико-ритмічних особливостей українського вірша: студії В. Ковалевського «Ритмічні засоби українського літературного вірша. Спроба систематики» (1960); Г. Сидоренко «Ритміка Шевченка» (1967), «Українське віршування. Від найдавніших часів до Шевченка» (1972), «Від класичних нормативів до верлібру» (1980).

Постійним аналітиком української поезії впродовж XX століття виступав М. Ільницький. Створені ним творчі портрети шістдесятників і відстежені естетичні тенденції оновлення лірики в післявоєнний період були (як підсумок ряду українських публікацій) репрезентовані в книзі «От поколения к поколению» (1984). Спостереження над логікою розвитку новітньої прози протягом 70-80-х рр. М. Ільницький оприлюднив 1983 року в збірці літературно-критичних статей «Безперервність руху».

Названі книги, їх жанрова структура (переважно тематично взаємопов'язані нариси) справді засвідчують слушність думки про особливість українського літературознавства: теоретичні міркування супроводжували літературно-критичні огляди та історико-літературні студії. Такий висновок потверджувався і працями, здавалось би, власне теоретичної спрямованості – А. Погрібного «Художественный конфликт и развитие современной советской прозы» (1981), Г. Сивоконя «Одвічний діалог» (Українська література і її читач від давнини до сьогодні) (1984), О. Кухара-Онишка «Індивідуальний стиль письменника: генезис, структура, типологія» (1985), А. Кравченка «Художня умовність в українській

прозі» (1988), Г. Клочека «*Душа моя сонця наміряла...*» (Поетика «Сонячних кларнетів» Павла Тичини)» (1986), В. Смілянської «Святим огненным словом...» Тарас Шевченко: поетика» (1990) та ін. Відрадно, що поміж них публікувалися і суто теоретичні (за проблематикою, діапазоном і рівнем їх розгляду) дослідження, які не зводилися до коментування марксистсько-ленінських засад, а виходили далеко поза їх обсяг і методологічний обрій. Маємо на увазі книжку «Естетика і критика. Філософські основи художньої критики» Р. Гром'яка (1975), «Специфіка і функції літературно-критичної діяльності» В. Брюховецького (1986), «Генезис сучасного художнього мислення» М. Ігнатенка (1986), «Время, произведение, книга» М. Кодака (1987) та ін.

Ширші можливості порівняльного методу в той час випробовувалися насамперед групою літературознавців, які під керівництвом Г. Вервеса підготували і видали широкоформатне видання «Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті» (1986-1988). До нього залучалися лише окремі вчені із-за меж України (Німеччина, Польща), хоча літературознавчою компаративістикою плідно займалися й україністи Румунії (М. Ласло-Куцюк) і Югославії (Ю. Тамаш), не кажучи вже про вчених української діаспори. Але їх відділяла від літературознавців УРСР тоді ще непробивна ідеологічна стіна. Порівняльне літературознавство в Україні протягом тридцятиріччя (1958-1988) рр. фактично не виходило за береги, окреслені О. Білецьким у його відомому огляді. Значною мірою на час «перебудови» можна було повторити його ж слова: «Культивоване буржуазним літературознавством вивчення «впливів» та «запозичень» української літератури з літератур зарубіжних змінилося вивченням конкретних історико-літературних взаємозв'язків і взаємодій національних літератур, що дозволило повніше осмислити літературу кожного народу в її національній специфіці. Треба, проте, сказати, що вивчення національної специфіки та національної форми української літератури поки що (це 1958 рік. – Р.Г.) не пішло далі проголошення загальних істин і залишається нерозв'язаною науковою проблемою» [4]. Такий висновок спирається на доповідь Л. Новиченка «Проблеми стильової диференціації в сучасних східнослов'янських літературах», написану для VI Міжнародного з'їзду славистів (Прага, 1968), а також на матеріали, подані українською делегацією на IX Міжнародний з'їзд славистів (Київ, 1983).

Після Чорнобильської катастрофи 1986 року і дуже резонансного ІХ з'їзду письменників України під кінець 80-х рр. ХХ століття про становище української культури, зокрема художньої літератури і літературознавства, розпочинався принципово інший діалог. Симптоматично, що напередодні І конгресу МАУ в кінці серпня 1990 року вийшла друком збірка нарисів М. Жулинського «Із забуття – в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини)». Зі шпальт «Літературної України» в книгу перейшли нариси про П. Куліша, Б. Лепкого, О. Олеся, Гр. Чупринку, В. Винниченка, П. Савченка, М. Драй-Хмару, П. Филиповича, П. Тичину, Г. Михайличенка, М. Хвильового, В. Поліщука, Є. Плужника, В. Сосюру, Г. Косинку, І. Сенченка, Б.-І. Антонича, В. Симоненка, В. Стуса. На основі архівних матеріалів, у тім числі і архівів КДБ, після поїздок за океан, автор констатував: «Давно назріла необхідність консолідації зусиль українських літературознавців усього світу для творення цілісної концепції розвитку української культури» (С. 445-446).

«Двоколіний» процес розвитку – втрач, деформації цінностей, відбору вартісного – добігав кінця...

Віховими в літературознавстві УРСР 1929-1989 рр. залишилися такі видання: хрестоматія «Антична література» (упорядник О. Білецький, 1938, друге вид. 1952), твори В. Стефаніка в 3-х т. (1949-1953), п'ять томів Т. Шевченка (1951), твори І. Франка в 20-ти т. (1950-1956), твори Лесі Українки в 5-ох т. (1951-1956), зібрання творів Марка Вовчка в 6-ти т. (1955-1956), твори П. Грабовського в 3-ох т. (1959-1960), п'ятитомник «Українські письменники. Бібліографічний словник» (1960-1965), «Опис рукописів Т. Шевченка» (1961), твори Т. Шевченка в 6-ти т. (1963-1964), твори Марка Вовчка в 7-ми т. (1964-1967), зібрання творів І. С. Нечуя-Левицького в 10-ти т. (1965-1968), зібрання творів П. Мирного в 7-ми т. (1968-1971), «Питання текстології» (5 випусків, 1968-1989), зібрання творів Лесі Українки в 12-ти т. (1975-1979), «Шевченківський словник» у 2-ох т. (1976-1977), зібрання творів І. Франка у 50-ти т. (1976-1986), «Студії над гуморесками С. Руданського» М. Сиваченка (1979), три томи «Української літературної енциклопедії» (1988-1995).

III

Визрівання і настання нової стадії в українському літературознавстві засвідчило нерозривність цього процесу як низки розривів і зсувів у багатогранному континуумі культури. Вияви «розривів» фіксувалися насамперед в організаційно-інституційній інфраструктурі

літературознавства. Журнали змінювали свої назви: «Радянське літературознавство» – на «Слово і час»; «Жовтень» – на «Дзвін»; «Прапор» – на «Березіль»... Ті, що зберігали етнічно забарвлені титули («Київ», «Дніпро»), чи стабільна «Вітчизна», привертати увагу новими графічними оздобами і змістовим наповненням.

Якщо зважити на ту атмосферу, яка складалася в Україні протягом 1987-1988 рр., то програма-мінімум єдиного літературознавчого часопису «Слово і час» історикові літературної критики і журналістики не видається академічно спокійною, або подібною до свого попередника. А якщо при цьому не забувати, що вже тоді була захищена кандидатська дисертація В. Івашка «Микола Зеров – літературознавець і критик» (Київ, 1990), а літературно-критичний нарис В. Брюховецького «Микола Зеров» в лютому 1990 року здавався на виробництво, то стане зрозумілою «зміна тональності літературознавчої думки ще задовго до проголошення незалежності України».

Ряд літературознавців «материкової України» з розумінням сприйняв на Першому конгресі МАУ тези І. Фізера (Раггерський ун-т, США). На його переконання, за умов інтелектуальної свободи «українське літературознавство «повинно критично осмислити і оцінити свої власні інтелектуальні ресурси і разом і в змаганні з теоретичними школами вільного світу розвинути свою власну теорію чи теорії» [Матеріали I Конгресу МАУ. Серія «Українська література». – К.: Обереги, 1995. – С. 11]. Журнал «СіЧ» у рубриці «Українське літературознавство» почав презентувати праці зарубіжних українців. Публікацією давньої статті Олени Теліги «Якими нас прагнете?» (СіЧ. – 1991. – № 6) розпочиналася дискусія про фемінізм у літературі і літературознавстві.

Від соцреалістичних догм відштовхувались і молодші компаративісти. Так, у рубриці «Контекст» Галина Сиваченко опублікувала проблемну статтю «Зрушення кордонів: постсоцреалізм чи постмодернізм» (1991, № 12). Перше число ж. «СіЧ» 1992 року оприлюднило для обговорення дискусійну статтю Г. Грабовича «Питання кризи й перелому в самоусвідомленні української літератури». Завершився 1992 рік передруком давньої статті Ю. Шереха (Шевельова) «Два стилі літературної критики» (1992, №12). Під кінець 1992 року з'явилася монографія Г. Сиваченко «Парадокси словацького роману» і була подана до захисту її ж докторська дисертація «Проблема постмодернізму в словацькій прозі 60-80-х років». Таким чином, середне і молодше

покоління українських літературознавців не тільки виголошувало нові теоретико-методологічні пропозиції, а й самостійно застосовувало їх до аналізу різнонаціонального літературного матеріалу.

Досвід українських літературознавців з діаспори освоювався і на спільних конференціях в Україні і поза її межами, і шляхом перекладів їх найбільш контроверсійних праць, і на стажуванні активних учених в іноземних університетах. Приміром, видавництво «Радянський письменник» уже 1991 року опублікувало в українському перекладі Соломії Павличко монографію Г. Грабовича «Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості поета». Видавництво «Дніпро» у лютому 1992 року здало до складання вибрані дослідження і статті професора Альбертського університету Яра Славутича «Меч і перо». В. Брюховецький 1993 року опублікував у власному перекладі метакритичне дослідження І. Фізера «Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні». Авторизований американським професором переклад невдовзі повторно вийшов в Україні з передмовою І. Дзюби (1996).

Прикметно, що протягом 1990 року на сторінках журналу «Слово і час» точилися дискусії про нову «Історію української літератури» – видання, яке готувалося оперативно і мало замінити морально і фактично застарілий восьмитомник (1967-1971). Підсумки обговорення підводилися вже в №8. Повнота охоплення матеріалу, об'єктивна репрезентація історико-літературного процесу, вивільнення його з догм комуністичної партійності – такими були принципові настанови, якими керувався колектив.

Системне висвітлення історії української літератури з кінця XVIII ст. до сучасності здійснювалося в основному літературознавцями Інституту літератури ім. Т. Шевченка. Авторські колективи поєднували два покоління (старше і середнє) літературознавців, які відкинули найбільш догматичні вимоги «радянської науки про літературу» (класового підходу, критики теорії «єдиного потоку», комуністичної партійності, реалізоцентризму тощо) і водночас посилювали культурологічний ракурс розгляду історії літератури у взаємодії з іншими видами мистецтва та гуманітарних наук.

І все ж інтегральне враження від тодішнього українського літературознавства в молодшого покоління його активних творців залишалося критичним. Типові настрої тієї частини літературознавців відбила стаття Соломії Павличко «Методологічна ситуація в сучасному українському літературознавстві» (СіЧ. – 1993. – №3. – С. 10-15). Авторка вважала серйозним виявом кризи в

українському літературознавстві «страх текстуальності, непевність у царині тексту і його знакової природи» [33]. Вихід із методологічної кризи вона вбачала в «поширенні теоретичних можливостей нашої науки, її багатоголосного теоретичного звучання (...), діалогічності» [33]. Заторкнута в дискусії 1993 р. проблема розширення теоретичного об'єкту літературознавства, особливо після захисту дисертації «Дискурс модернізму в українській літературі» (1995), започаткувала, як виявилось невдовзі, своєрідну «дискурсалізацію» українського літературознавства.

Новий для українського літературознавства поняттєво-термінологічний інструментарій щедро використовували молоді вчені 90-х років.

Тенденція творити нові літературознавчі тексти в несподіваних контекстах супроводжувалася певними контртекстами і резонними запитаннями: чи не механічно переноситься «чужа» мова науки на національні культурні ландшафти? Часопис «Слово і час» по своєму зреагував на оприявлену тенденцію на зіткнення різних підходів до українського матеріалу. У новорічному зверненні 1997 року до читачів він проартикулював таке: «...ми за найновіші, найсучасніші теорії й методики, за широкий контекст і проти зашкарублості, патріархальності, консервованості, ізольованості хутора, гальванізації відмерлого, реанімації безперспективного, відставання од світу і т. д., і т. ін. Але хай зрозуміють і нас, зокрема ті, кому здається, що ми недостатньо, не так, як вони, захоплюємося новим, загальносвітовим і модерним. Ми захоплюємося, однак не настільки, щоб забути: основна наша турбота і предмет, і біль, і текст, і надія, і дискурс, і гордість – українська література...» [СіЧ. – 1997. – № 1. – С. 8].

Дискурсивно-діалоговий характер функціонування українського літературознавства не тільки в кулуарах виявлявся, а й артикулювався в пресі, на засіданнях спеціалізованих вчених рад, експертних комісій ВАК. Туга за методологічним плюралізмом практично реалізувалася в різних підходах до історико-літературного процесу і конкретних текстів мистецтва слова.

В Україні окреслена тенденція мала свої тематичні домінанти і різні схильності вчених традиційних і новітніх підходів до мистецьких явищ. Одна тематична домінанта пов'язана з особливою увагою до переосмислення модернізму в українській літературі початку і першої половини ХХ ст. Друга тематична домінанта в літературознавчих дослідженнях після 1990 року увиразнює взаємодію стилів і стильових течій (напрямів) української літератури

в контексті східно- і західноєвропейських літератур. Характерно, що водночас продовжували творитися праці (докторські і кандидатські дисертації) в описово-класифікаційному плані, але з чіткими реінтерпретаційними акцентами.

Праці, котрі за десятиріччя незалежної Україні формувалися в широкому міжкультурному рецептивному полі, переконливо засвідчують швидкі темпи і багатство граней оновлення українського літературознавства. Разом з тим незаперечним є їх зв'язок з напрацюваннями попередників як в Україні (передусім першої чверті ХХ ст.), так і поза її адміністративно-територіальними засягами. Підхоплено, збережено і розвинуто за рахунок збагачення засвоєними ідеями, методами зарубіжних культур плідні спостереження і пропозиції таких учених, як М. Грушевський, С. Єфремов, Ол. Грушевський, М. Возняк, М. Зеров, Д. Чижевський, а також їх молодших послідовників Ю. Шевельова, Г. Костюка, І. Кошелівця, І. Фізера, Б. Рубчака, Л. Рудницького, Г. Грабовича, М. Павлишина, Л. Онишкевич-Залеської.

Важливу роль відігравали регулярні публікації в мобільних жанрах – статей і нарисів, – з якими виступали М. Ільницький, Л. Сенік, Т. Салига, Ю. Ковалів, А. Погрібний, В. Панченко. Вони не тільки заповнювали «білі плями» на карті скаліченого репресіями літературознавства, а й по-новому реінтерпретували літературні факти, апробували нові методики і методології.

У фаховій переорієнтації вже здавалось би сформованих літературних критиків неоціненну роль відіграли не тільки УВАН, Інститут українських досліджень Гарвардського університету, Канадський Інститут Українських Студій з Едмонтонна, а й Український Вільний Університет та його ректори періоду суверенної України (Петро Гой, Мирослав Лабунька, Леонід Рудницький) і ті літературознавці, які там постійно працювали (І. Качуровський, Д. Штогрин, А. Г. Горбач, Ю. Бойко-Блохин). Починаючи з 1991 року, в УВУ вдосконалювали свої студії аспіранти і докторанти з України.

Подібне відбувалося й у сфері української медієвістики і компаративістики. До давно відомих здобутків фахівців з давньої літератури, які заклали фундамент текстології і поетики літератури XI-XVIII ст., долучилися розробки «давників» під керівництвом В. Кречотня та О. Мишанича. Колективний збірник праць «Європейське відродження та українська література XIV-XVIII ст.» (1993), хоча і був ще обмеженим усталеними за УРСР часовими параметрами, все ж розширював теоретичні та епістемологічні засади авторів, не в останню чергу і завдяки розділу

«З наукової спадщини» (І. Франко, І. Свенціцький, О. Зілінський, Б. Кравців, С. Маслов). Якісні зміни у сфері української медієвістики з року в рік виявлялися і нагромаджувалися в дослідженнях М. Сулими, Ю. Ісіченка, М. Корпанюка, Г. Ноги, Ю. Пелешенка, В. Соболя, Л. Ушкалова, О. Білоуса.

У розширеному контексті реформувалось в Україні і порівняльне літературознавство. Для надолуження прогаяного у цій сфері були створені відділ компаративістики в Інституті літератури ім. Т. Шевченка, кафедра теорії літератури і компаративістики в Київському національному університеті. За їх прикладом відкривалися подібні підрозділи в ряді інших навчальних закладів (Тернопіль, Луцьк, Чернівці, Львів, Дніпропетровськ тощо).

Переосмислюючи розуміння літературознавчої компаративістики, вчені України включили сюди проблеми імагології, рецепції, перекладознавства, взаємодії видів мистецтв, релігієзнавства. Для систематизації набутих у галузі літературознавчої компаративістики і підготовки нових фахівців були створені вперше в Україні «Лексикон загального і порівняльного літературознавства» (Чернівці, 2001), навчальний посібник «Літературознавча компаративістика» (Тернопіль, 2002). Здобутками науки про літературу у цій галузі визнані монографії Д. Наливайка «Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст.» (1998), А. Нямцу «Ідеї й образи Нового Завіту в світовій літературі» (1999), А. Нямцу «Поетика традиційних сюжетів» (1999); Д. Затонського «Модернізм и постмодернізм. Мысли об извечном коловращении изящных и неизящных искусств» (2000); С. Пригодія «Українська філософія серця та американський трансценденталізм» (2002), В. Моренця «Національні шляхи поетичного модерну першої половини XX ст.: Україна і Польща» (2002).

Зміщення дослідницьких акцентів із контактено-генетичних зв'язків на типологічні відповідності почалося давніше і повсюдно; воно супроводжується посиленням уваги до індивідуального мистецького світу письменників, до іманентних вимірів (закономірностей) національних культур. У цьому контексті продуктивними і прикметними є праці «Самототожність письменника. До методології сучасного літературознавства» (за ред. Г. Сивоконя, 1999) і дослідження Т. Бовсунівської «Історія української естетики першої половини XIX століття» (2001).

«Філософізація» українського літературознавства, яке поступово позбувалося ілюстративного характеру 60-70-х рр. XX ст., коли спиралося переважно на теорію відображення, набуваючи форм

чистого «гносеологізму», дедалі виразніше засвоювала онтологічні виміри художньої творчості. А цей процес був би неможливим без використання феноменологічних засад і досвіду герменевтики. Зміщення літературознавчої думки з матеріалістичних орієнтирів марксизму-ленінізму супроводжувалося одночасним зацікавленням метафізичною поезією XVII-XVIII століть, сутністю і механізмами міфологічної свідомості. Молоді дослідники сміливо беруть складні філософсько-естетичні ракурси тем, простежують їх модифікації та трансформації, не вагаючись заходять у сферу ідеалістичного світорозуміння. Ця тенденція в літературознавстві стала можливою в атмосфері вільного вибору світоглядно-методологічних інновацій у світовій філософії, що виявилися і в працях українських учених. Здається, маємо підстави твердити, що неоідеалістичні концепції, які давніше вже витали в суспільній думці Польщі і Росії, утверджуються також в новітньому літературознавстві України – принаймні, як одне з його розгалужень.

Наймолодше на сьогодні покоління літературознавців уже вступило у творчий діалог зі своїми безпосередніми попередниками, «доосмислює» те, що переосмислювали вчені 80-90-х рр. XX ст.

Навіть стисле окреслення магістральних шляхів оновлення українського літературознавства останнього п'ятнадцятиріччя дає уявлення про інший стан цієї науки, ніж той, який був на попередніх етапах.

Інтенсивна розбудова українського літературознавства на межі XX і XXI століть стимулювалася і розширеною мережею органів друку, на сторінках яких з'являлися як проблемні статті досвідчених авторів, так і перші спроби пера молодих науковців. Ця мережа, в основі якої зберігаються давні літературно-мистецькі журнали і часопис «СіЧ», доповнилася переведеним із США журналом «Сучасність», новоствореними часописами «Світо-вид», «Кур'єр Кривбасу», «Критика», «Українські проблеми» і відновленими численними «Вісниками», «Науковими записками», які періодично видають усі навчальні заклади. Як фахові видання, зареєстровані ВАК України, вони мають кваліфіковані редколегії і при вимогливому відборі матеріалів можуть створити той простір, на якому літературознавча думка апробується і збагачується.

Відрадним явищем в українському літературознавстві є публікація в Україні вибраних праць тих учених, які сформувалися в інокультурних традиціях, освоїли розмаїті методики роботи з мистецькими творами і випробовують їх на українському матеріалі, котрий виник і в УРСР, і в незалежній Україні. Перевидання статей,

що побачили світ у діаспорі, Ю. Шевельова, Г. Грабовича, М. Павлишина, І. Фізера, І. Качуровського, Л. Залеської-Онишкевич, Г. Кошарської активізувало давні і породжувало нові дискусії, даючи багатий матеріал для конструктивних зіставлень. Взаємна прискіплива зацікавленість літературознавців діаспори й України відбилася в наукових секціях і за «круглими столами», які проводяться на Міжнародних конгресах МАУ.

Перспективною тенденцією в сучасному українському літературознавстві є його зближення з культурологією, яка тепер почала бурхливо розвиватися. Про це свідчать не лише назви збірників, наукових конференцій, а передусім праці С. Павличко, Т. Гундорової, О. Пахльовської, О. Забужко, В. Агеєвої, С. Квіта. Саме на таких гранях воліють працювати поети-літературознавці Ю. Андрухович, В. Неборак, І. Андрусак, С. Процюк. Зрештою, вони мають перед собою відповідну традицію, яку по-своєму творили в ХХ столітті Михайло Рудницький, Богдан-Ігор Антонич, Богдан Рубчак, Юрій Шевельов.

Есеїстично-образний пласт у стилі літературознавчих і культурологічних писань – це також закорінена вже традиція в модерні пошуки ХХ ст., і вона дає підстави сподіватися більшої активності «письменницької критики» і мемуаристики діячів культури на зразок спогадів Є. Чикаленка, В. Винниченка, Ю. Смолича, Гр. Костюка, С. Крижанівського та ін.

І все ж таки при всіх зрушеннях у літературознавстві є підстави і надалі дискутувати питання, актуалізоване в статті Т. Гундорової «Чи потребує Україна нової методології із Заходу, або криза академічного літературознавства?» [12].

У підсумку можна наголосити, що такі тенденції, як методологічний плюралізм, сучасний глобалізм, постмодерністська зрізничкованість тощо, не обминули українського літературознавства, надто в останній третині ХХ століття. Чи вони лишень привнесені збоку, чи о-приявлені контактами? Відповідь на такі питання не може бути категоричною, бо літературознавчі дискурсивні практики є функцією цілісної культури, яка засадничо не замикається в одному регіоні.

Література

1. Авторитет. Література і критика в час перебудови. – К.: Рад. письменник, 1989. – 350 с.
2. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. М. Зубрицької. 2-е вид., доповнене. – Львів: Літопис, 2001. – 832 с.

3. Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики. – К.: Либідь, 1998. – 406 с. (першодрук 1925 р.).
4. Білецький О.І. Літературознавство і критика за 40 років // Білецький О.І. Від давнини до сучасності. Вибрані праці: У 2-х томах. – Т. 1. – К.: ДВХЛ, 1960. – С. 61-83.
5. Білецький О.І. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1990. – 254 с.
6. Гнагишак М. Історія української літератури. Книжка перша. – Мюнхен: УВУ, 1994. – С. 7-134 (фотопередрук О. Горбача з видання 1941 р.).
7. Гнатюк М. Літературознавчі концепції в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ сторіччя. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – 207 с.
8. Гординський Яр. Літературна критика підсоветської України. – Львів, 1939.
9. Грабович Г. До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка. – К.: Основи, 1997. – 604 с.
10. Грабович Г. Шевченко, якого не знаємо (з проблематики символічної автобіографії та сучасної рецепції поета). – К.: Критика, 2000. – 315 с.
11. Гром'як Р. Історія української літературної критики (від початків до кінця ХІХ століття). – Тернопіль: Підручники і посібники, 1999. – 223 с.
12. Гундорова Т. Чи потребує Україна нової методології із Заходу, або криза академічного літературознавства // Вісник Програми академічних обмінів ім. Фулбрайта в Україні. – 2002. – № 8. – С. 10-14.
13. Дзюба І. Олександр Білецький і проблеми літературознавчого синтезу // Дзюба І. З криниці літ. – К.: Обереги-Гелікон, 2001. – С. 535-543.
14. Єфремов С. Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства // Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 134-151 (першодрук 1923 р.).
15. Жулинський М. Заявити про себе культурою. – К.: Генеза, 2001. – 680 с.
16. Жулинський М. Слово і доля: Навчальний посібник. – К.: А. С. К., 2002. – 640 с.
17. Зеров М. Історико-літературні та літературознавчі праці // М. Зеров. Твори: У двох томах. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1990. – 601 с.
18. Иваньо І. Очерк развития эстетической мысли Украины. – М.: Искусство, 1981. – 423 с.
19. Ільницький М. Критики і критерії. Літературно-критична думка в Західній Україні 20-30 рр. ХХ ст. – Львів: ВНТЛ, 1998. – 148 с.
20. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1926-2001: Сторінки історії, 75. – К.: Наукова думка, 2003. – 589 с.
21. Ковалівський А. З історії української критики. – Харків: ДВУ, 1926. – 165 с.
22. Копержинський К. Українське наукове літературознавство за останніх 10 років. ВУАН. Студії з історії України наук.-дослід. кафедри історії України. – Т. 2. – К.: ДВУ, 1929.
23. Костюк Г. Українське наукове літературознавство в перше пореволюційне п'ятнадцятиліття // Записки НТШ. – Т. 173. – Париж-Чикаго, 1962. – С. 185-216.

24. Кошелівець І. Сучасна література в УРСР. – Мюнхен: Пролог, 1964. – 379 с.
25. Кравців Б. Розгром українського літературознавства 1917-1937 рр. // ЗНТШ. – Т. 173. – Париж-Чикаго, 1962. – С. 217-308.
26. Лавріненко Ю. Зруб і парости. Літературно-критичні статті, есеї, рефлексії. – Нью-Йорк – Мюнхен: Сучасність, 1971. – 334 с.
27. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917-1933. – К.: Смолоскип, 2002. – 984 с. (першодрук 1959 р.).
28. Лепкий Б. Наше письменство. Короткий огляд української літератури від найдавніших до теперішніх часів. – Краків: Українське видавництво, 1941. – 135 с.
29. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури // Євген Маланюк. Книга спостережень. Статті про літературу. – К.: Дніпро, 1997. – С. 18-74.
30. Наєнко М. Історія українського літературознавства. – К.: ВЦ «Академія», 2001. – 360 с.
31. Огієнко І. Українська культура. Вид. 3-є. – Вінніпег: Т-во «Волинь», 1970. – 272 с. (перше видання в Києві 1918 р.).
32. Ольжич О. Українська культура // Ольжич О. Незнаному воякові. Заповідане живим. – К.: Фондація ім. О. Ольжича, 1994. – С. 204-241.
33. Павличко С. Теорія літератури. – К.: Основи, 2002. – 679 с.
34. Пахльовська О. Українська літературна цивілізація: Автореф. дис. ... д. -ра філол. наук / 10. 01. 01. – К., 2000. – 96 с.
35. Перетц В. Из лекций по методологии истории русской литературы. – К., 1914.
36. Попович М. Нарис історії культури в Україні. – К.: Артек, 1998. – 727 с.
37. Роженко М. Трагедія академіка Володимира Юринця. – К.: Український Центр духовної культури, 1996. – 192 с.
38. Сакулин П. Синтетическое построение истории литературы. – М.: Мир, 1925. – 118 с.
39. Семчишин М. Тисяча років української культури (Історичний огляд культурного процесу). – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, 1985. – 550 с.
40. Українська літературознавча думка в Галичині за 150 років. Хрестоматія: У 2-х т. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – Т. 1. – 316 с.; Т. 2. – 288 с.
41. Филипович П. Українське літературознавство за 10 років революції // Филипович. П.П. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1991. – С. 238-260 (першодрук 1928 р.).
42. Франко І. Теорія і розвій історії літератури // Франко І. Зібр. творів: У 50-ти томах. – Т. 40. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 7-22 (першодрук 1909 р.).
43. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). – Тернопіль: Феміна, 1994. – 480 с. (першодрук 1956 р.).
44. Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. Три томи. – Харків: Фоліо, 1998. – Т. 1. – 607 с.; Т. 2. – 367 с.; Т. 3. – 431 с.

Любов Струганець

ЗМІНИ СИНТАГМАТИЧНИХ І ПАРАДИГМАТИЧНИХ ВІДНОШЕНЬ МІЖ ЛЕКСИЧНИМИ ОДИНИЦЯМИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

Словниковий склад мови відображає сукупність предметів і явищ позамовної дійсності. Але разом з тим «лексичні одиниці не є просто етикетками» [1], прикріпленими до тих чи інших денотатів. Слова існують не ізольовано, взаємодіючи одне з одним, вони об'єднані численними граматичними і стилістичними зв'язками. У кожній мові один і той же фрагмент дійсності, один і той же семантичний сегмент членується по-своєму; сполучуваність багатьох слів детермінована фразеологічно; можливість синонімічних замінів для різних словосполучень неоднакова, що знову ж таки визначається тими відношеннями, які склались у лексико-семантичній системі даної мови.

Системні зв'язки між мовними одиницями виявляються у двох типах відношень – парадигматичних і синтагматичних. Парадигматичні відношення у лексиці становлять собою антиномію між елементами мови, об'єднаними певними асоціаціями. В їх основі лежить формальна або семантична подібність слів, наприклад, відношення синонімії, антонімії та омонімії, гіперонімічно-гіпонімічні зв'язки. Парадигматика передбачає аналіз спільних і відмінних рис однотипних одиниць мови. Риси, які дають підставу включати слова до однієї парадигми на основі спільності, називаються ототожнюючими; а семантичні особливості, за якими значення слів протиставляються, кваліфікують як диференціальні семантичні ознаки.

Синтагматичні відношення ґрунтуються на закономірностях сполучуваності мовних одиниць. У сучасних лексикологічних дослідженнях підкреслюється, що попри парадигматичну цінність слово володіє іншим видом реляційної значимості – синтагматичною, певним змістом, який виникає на основі індивідуального значення слів при їх сполучуваності у лінійному ряді.

Системні відношення у лексиці мають ще один вимір, який називають епідигматичним (д. Шмельов) або дериваційним (п. Денисов). У ньому відображається здатність слова, завдяки словотворенню і процесам семантичного розвитку, входити одночасно до різних лексико-семантичних парадигм і демонструвати

таким чином, окрім синтагматичних і чисто парадигматичних, ще й епідигматичні зв'язки.

У процесі розвитку української літературної мови парадигматичні і синтагматичні відношення, які існують у лексиці, не можуть залишатися незмінними. Поповнення лексико-семантичної системи новими одиницями відбивається навіть на усталених зв'язках, які існують між окремими словами і цілими лексичними підмножинами. Інноваційні явища часто призводять до непомітних на перший погляд семантичних трансформацій і суттєвого перегрупування різних лексичних одиниць.

Г. Скляревська розрізняє внутрішній і зовнішній аспект перетворень у лексико-семантичній системі. На її думку, рух у зовнішньому аспекті системи забезпечується перш за все за рахунок процесів словотворення. Нові поняття входять у мову не ізольовано, а в мікросистемах, у вигляді словотвірних гнізд, які відображають більш чи менш широке коло явищ і фактів, що оточують дане поняття і супроводжують його. Проте не менш інтенсивно процеси розвитку лексико-семантичної системи перебігають й у внутрішньому її аспекті – глобальне розширення парадигматичних і синтагматичних міжслівних зв'язків дуже скоро приводить до семантичних перетворень, до розвитку полісемії [2].

Цікавий матеріал для дослідження трансформацій у синтагматичному і парадигматичному вимірах лексико-семантичної системи дає зіставлення словникових статей українських лексикографічних праць різних періодів ХХ століття. Л. Полюга вважає, що у лексикографічному опрацюванні матеріалу словосполучення може мати подвійне сприймання: словосполучення як мовне явище, теоретичних засад якого так чи інакше торкаються дослідники при опрацюванні питань синтаксису, і сполучення як метод, який використовується у лексикографічних та лексикологічних працях для окреслення семантики слів і довершення досконалості словників. Ось ця остання сполучуваність, яка ще називається валентністю, найчастіше і пов'язується із проблемою тексту і лексикографічних досліджень. Дійсно, опрацювання кожної словникової статті у переважній більшості лексикографічних видань не може обійтися без врахування валентності слова. Це перш за все стосується тих словників, де доводиться визначати семантику слова, зокрема в тлумачних словниках [3].

На прикладі конкретних мовних фактів розглянемо, як нові синтагматичні, парадигматичні і дериваційні (або епідигматичні)

відношення формують функціональне поле слів української літературної мови.

Так, із розвитком нових економічних відносин у незалежній Українській державі однією із ключових в економічній сфері стала лексема *податок*. Проте це слово актуалізувалось і в загальноомовному вжитку, модифікуючи свої усталені синтагматичні і парадигматичні відношення.

Давню історію слова *податок* підтверджує «Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.»: «ПОДАТОКЪ... (*грошові й натуральні збори з тяглих людей*) податок: Съ которого того копища такъ теперешнего, яко и на потомъ набытыхъ пляцовъ, такъ тежь пляцовъ божницы ихъ... жадныхъ податковъ а ни повинности до скарбу нашого давати не мають (Луцьк, 1389...); А се я Хведко Кословский... светцю... иж... продал есми пану Андрушкоу Федоровичоу вечно данники з данью и со всими податки и пожитки (Луцьк, 1474...)» [4]. Номен маніфестує і Словник Б. Грінченка: *податок* «подать... *Ой видить сам Господь з неба, на податок гроші треба*». У цій праці зустрічаємо й інші однокореневі лексичні одиниці: *подать* «Податок. *Ой сам же Бог бачить з неба, що на подать грошей треба*», *податковий* «податной» [5]. Українсько-російський словник у шести томах уже фіксує сполучення зі словом *податок*: *майновий податок, платник податків, платниця податків, прибутковий податок, прямі податки* [6]. СУМ – одинадцятитомний словник української мови – тлумачить слова *податковий, податкоспроможний, податкоспроможність, оподаткований, оподатковуваний, оподатковування, оподатковувати, оподатковуватися, оподаткування, оподаткувати*; кваліфікує як розмовне і застаріле слово *податник* «той, хто сплачує подать», а також подає зі стилістичною позначкою *іст.* (історія) лексему *податний* «який підлягає обкладанню податтю, повинен сплачувати подать...» [7]. Термінологічне сполучення *податний інспектор* трактується таким чином: «у дореволюційній Росії – чиновник, який контролював збирання податі».

З такої сукупності однокорених слів за відношеннями похідності легко упорядкувати словотвірне гніздо, серед наведених лексем можна виокремити інші комплексні одиниці: словотвірні пари, словотвірні ланцюжки, словотвірні парадигми. Між представленими лексемами складаються три типи відношень: парадигматичні, синтагматичні і долучаються дериваційні –

відношення похідності, виведення одних слів з інших, які виявляються, наприклад, у словотвірних парах: *оподаткувати* → *оподаткування*, *податкоспроможний* → *податкоспроможність* та ін. Такі приклади є яскравим доказом того, що у мові ієрархічно упорядковані усі елементи, а на взаємодії синтагматичних і парадигматичних відношень ґрунтується системність будь-яких лінгвальних рівнів – чи лексико-семантичного, чи словотвірного.

Проаналізувавши реєстри лексикографічних праць 90-х років, простежили, що до одного лексичного гнізда, окрім уже названих номенів, увійшли лексеми *оподатковуваність*, *податково-фінансовий* [8]. «Новий російсько-український словник-довідник» за редакцією С. Єрмоленко (К., 1996) реєстрове слово *налог* перекладає з російської мови українською як *податок* і наводить ілюстративні словосполучення, що відбивають характерну сполучуваність слова у мовній практиці: *податок на додану вартість*, *податок на прибуток* [9]. «Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери» за редакцією С. Єрмоленко і Л. Пустовіт (К., 1998) з огляду на своє призначення суттєво розширює цей ряд, відображаючи оновлену сферу діяльності ділової людини. Розглянемо подану у лексикографічній праці сполучуваність слів *податковий* та *оподаткування*: *податкова інспекція*, *податкова квота*, *податкова політика*, *податкова реформа*, *податкова система*, *податковий агент*, *податковий дохід*, *податковий інспектор*, *податковий тариф*, *податковий тягар*, *податкові надходження*, *податкові пільги*, *податкові платежі*, *податкові ставки*; *багаторазове оподаткування*, *відстрочене оподаткування*, *непряме оподаткування*, *особисте оподаткування*, *подвійне оподаткування*, *пропорційне оподаткування*, *пряме оподаткування*, *оподаткування доходів*, *оподаткування іноземних капіталовкладень*, *оподаткування опціонів*, *піддавати оподаткуванню*, *уникати оподаткування*, *ухилитися від оподаткування* [10].

Сполучуваність слова *податок* характеризується таким широким діапазоном, що аналіз словникової статті [10] спонукає до формулювання типових моделей поєднання слова *податок* з іншими лексичними одиницями, як-от:

– *податок* (який): *акордний*, *акцизний*, *внутрішній*, *дегресивний*, *державний*, *додатковий*, *єдиний*, *земельний*, *зрівняльний*, *інфляційний*, *квартирний*, *контингентований*,

корпораційний, майновий, місцевий, муніципальний, надмірний, непрямий, неявний, особистий, поземельний, прибутковий, прогресивний, пропорційний, прямий, регресивний, фіксований, цільовий;

– податок (на що): на великі статки, на витрати, на власність, на готівку банків, на дивіденд, на дохід, на експорт, на емісії, на імпорт, на капітал, на купони, на надприбуток, на нерухомість, на повний дохід, на прибуток, на приріст капіталу, на рухоме майно, на сировинні товари, на споживання, на статок, на фінансову діяльність;

– податок (з чого): з будівель, з нетоварних операцій, з обороту, з оголошеної ціни, зі спадщини й дарувань;

– дієслово + податок (у Р. в. з прийменником): додавати до податку, звільняти від податків;

– дієслово + податок (у З. в.): відраховувати податок, вносити податок, знижувати податки, обчислювати податок, устанавлювати податок;

– дієслово + податок (в О. в.): обтяжувати податками;

– іменник + податок (у Р. в.): несплата податків, сплата податку, стягнення податку;

– іменник + податок (в О. в.): охоплення податком;

– прикметник + податок (у Р. в. з прийменником): вільний від податків та ін.

Звичайно, серед наведеного переліку чимало сполучень слів термінологічного характеру. Їх активно використовують фахівці у щоденній виробничій діяльності, а через засоби масової інформації ці терміни поширюються і в загальномовній практиці.

Наприкінці століття кількість похідних лексем суттєво не збільшилась, проте функціональне поле аналізованих слів виразно розширилось. Насамперед це відбулось за рахунок розвитку нових синтагматичних зв'язків між лексичними одиницями.

Далі розглянемо зміни, які виникли у лексико-семантичній системі після входження номена *комп'ютер*, що став символом ХХ століття (пор. вираз *комп'ютерний вік*). СУМ ще не фіксує цієї лексеми. Віднаходимо інтродуктив у РУСi-68 [11]. Від слова *комп'ютер* утворюються деривати *комп'ютерний*, *комп'ютеризувати*, *комп'ютеризований*, *комп'ютеризація*.

У словниках іншомовних слів, укладених у різні періоди розвитку української мови кінця ХХ століття, тлумачення лексем *комп'ютер* і *комп'ютеризація* дещо відрізняється. Це пов'язано

насамперед з прогресом у галузі електроніки та з появою комп'ютерів (а згодом із дедалі ширшою комп'ютеризацією не лише народного господарства, але й інших сфер соціуму) в Україні. Пор.:

СІС-85 [12]

Комп'ютер «(англ. computer, від лат. computo – рахую, обчислюю) – пристрій, що діє автоматично за наперед складеною програмою або послідовністю команд (переважно в англословних країнах). Комп'ютер звичайно ототожнюють з ЕОМ» [12].

Комп'ютеризація «(від комп'ютер) – оснащення народного господарства електронними обчислювальними машинами» [12].

СІС-2000 [13]

Комп'ютер «[англ. computer < лат. computare – рахувати, обчислювати] – пристрій для автоматичного процесу обробки інформації».

Комп'ютеризація «[<комп'ютер] – оснащення комп'ютерами» [13].

Запозичена лексема *комп'ютер* пустила міцні корені на україномовному ґрунті. Свідченням цього є широкі синтагматичні і парадигматичні зв'язки слова. Фрагмент таких відношень скомпопуємо у графічному вигляді (схема 1), користуючись семантичною характеристикою слів у ТСРЯ-98 [14].

Лексика у тлумачних словниках маніфестується на рівні лексико-семантичного варіанта, тобто описуються не тільки слова, але й окремі значення слів як самостійні вокабули. Проте у предметно-понятійній віднесеності лексичного значення часто виникають незначні зрушення (відтінки значення), які ще не привели до розвитку полісемії. Так, у значеннєвому обсязі прикметника *комп'ютерний* виділяється більш тонке семантичне членування (для його позначення скористаємось двома паралельними рисками (||) – відомою у лексикографії позначкою): *Комп'ютерні технології*. || *Комп'ютерна фірма*. || *Комп'ютерне навчання*. || *Комп'ютерна графіка*. || *Комп'ютерна обробка даних*. || *Комп'ютерні мови*. || *Комп'ютерна дискета*. || *Комп'ютерний світ*. || *Комп'ютерний ринок*. Такі підзначення не відображені в українських лексикографічних працях, а представлені у словниках російської мови [14, 15].

В останнє десятиліття прикметник *комп'ютерний* досить презентабельно розширив свої синтагматичні і парадигматичні зв'язки. На його базі утворилось багато стійких сполучень: *комп'ютерна грамотність* «володіння необхідними навиками роботи

на комп'ютері», *комп'ютерна мережа* «система комп'ютерів, з'єднаних один з одним лініями зв'язку для обміну інформацією і ресурсами», *комп'ютерні злочини* «протизаконне одержання і використання комп'ютерних даних, програм» [14].

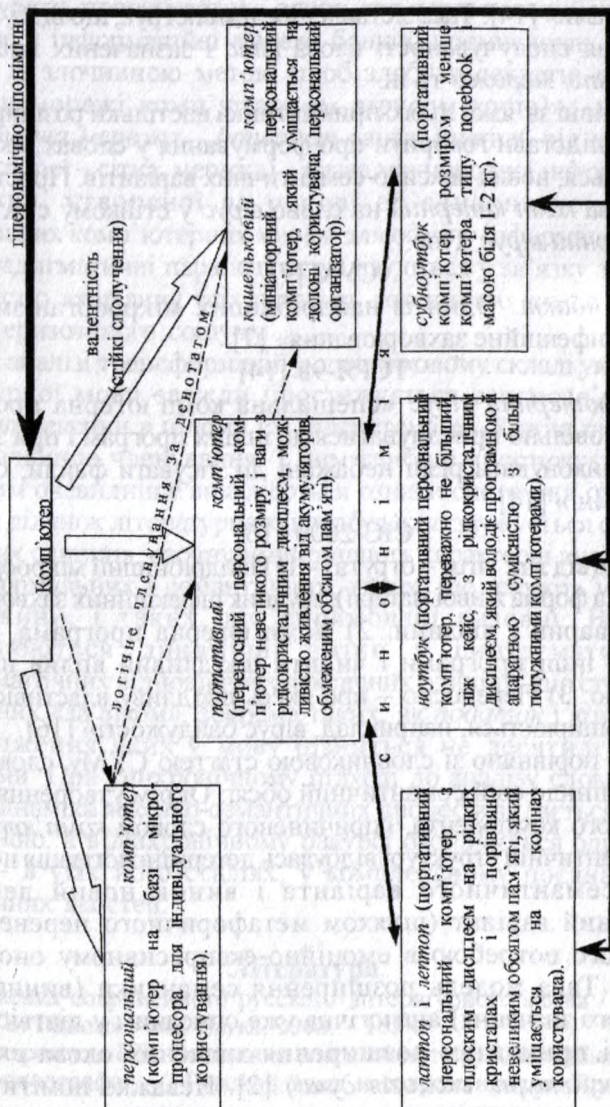

Схема 1. Фрагмент синтагматичних і парадигматичних зв'язків слова *комп'ютер*

Це також стало причиною розвитку семантичної структури слів – компонентів стійких сполучень. Наприклад, у СУМі одне із семи значень слова *клас* таке: «4. Кімната в школі, гімназії, де здійснюється навчальний процес» [7]. У новітніх словниках *комп'ютерний клас* – це «навчальне приміщення, обладнане комп'ютерами» [14]. Таке зіставлення демонструє, що відбувається розширення сполучуваності слова *клас* і зазначених вище слів *грамотність, мережа* та ін.

Міжслівні зв'язки цього прикметника настільки розширились, що дають підстави говорити про формування у словах, які з ним сполучаються, нових лексико-семантичних варіантів. Простежимо вплив слова *комп'ютерний вірус* на слово *вірус* у стійкому сполученні *комп'ютерний вірус*. Пор.:

СУМ [7]

Вірус «*бакт.* Один із найдрібніших мікроорганізмів, що викликає інфекційне захворювання» [7].

ТСРЯ-98 [14]

Комп'ютерний вірус «спеціальна комп'ютерна програма, здатна самовільно приєднуватися до інших програм і при запуску останніх виконувати різні небажані дії: псувати файли, стирати дані і таке ін.» [14].

СІС-2000 [16]

Вірус «(від лат. *virus* – отрута) – 1) Найдрібніший мікроорганізм (неклітинна форма живої матерії), збудник інфекційних захворювань рослин, тварин і людини. 2) Комп'ютерна програма, здатна блокувати інші програми і чинити шкідливий вплив на їхню інформацію. 3) Переносно – про якусь шкідливу властивість, що швидко поширюється, наприклад, вірус байдужості» [16].

Отже, порівняно зі словниковою статтею СУМу, слово *вірус* виразно змінило свій семантичний обсяг. Окрім утворення у 90-х роках нового компонента, спричиненого словом *комп'ютерний*, у його семантичній структурі відбулась детермінологізація першого лексико-семантичного варіанта і виник новий лексико-семантичний варіант (шляхом метафоричного перенесення, викликаного потребою в емоційно-експресивному оновленні лексики). Така модель розширення семантики (виникнення переносного значення) аналогічна уже описаним у лінгвістичній літературі прикладам розширення значення слова *екологія* (*екологія культури, екологія душі*) [2]. Неважко помітити, що

утворення нового (а саме – другого) значення відбулось у результаті різкого розширення синтагматичних зв'язків слова.

Зауважимо, що словосполучення з елементом *комп'ютерний* вступають з іншими лексичними одиницями у синонімічні відношення: *комп'ютерний злочинець – хакер* «англ. *hacker*, від *hack* – рубати, прорубувати) – особа, яка через власний комп'ютер проникає у інформаційні мережі банків, промислових та інших установ із злочинною метою (щоб здобути секретні відомості, заразити мережі комп'ютерним вірусом тощо)»; *глобальна комп'ютерна мережа – Інтернет* «англ. *Internet*, від лат. *inter* – між і англ. *net* – сітка, мережа) – назва міжнародної інформаційної структури, утвореної на основі об'єднання локальних і регіональних комп'ютерних мереж для обміну інформацією» [16]. Такі парадигматичні паралелі актуалізуються у зв'язку з високою частотністю вживання усіх одиниць лексичного гнізда в умовах комп'ютеризованого соціуму.

При аналізі трансформацій у словниковому складі української літературної мови завжди простежується взаємозв'язок між системою лексики в цілому і її підсистемами. Кожна підсистема має детальніше членування. І чим глибше простежуємо такий поділ, тим очевидніше виявляються ознаки системної організації окремих ділянок літературного вокабулярія: звужується саме коло лексичних одиниць, наочніше виступають характерні види зв'язків слів – формальних і семантичних, таких, що існують усередині підмножини, і таких, що спрямовані назовні. Водночас увиразнюються динамічні зміни у синтагматичних і парадигматичних відношеннях лексичних одиниць, що стосуються слів, різних «за віком», зокрема таких, як *податок* і *комп'ютер*, час входження яких у мову різниться не десятиліттями, а століттями. При синхронічному підході до аналізу словникового складу динаміка лексико-семантичних процесів видається начебто прихованою, а в діахронічному ракурсі охоплюється одразу весь процес – в усіх його стадіях, у комплексному поєднанні усіх специфічних якостей.

Література

1. Лексика современного русского литературного языка / Под ред. М. В. Панова. – М.: Наука, 1968. – 185 с.
2. Склярёвская Г.Н. Состояние современного русского языка, взгляд лексикографа... // Русский язык и современность. Проблемы и

перспективы развития русистики. – Часть 1. – М.: Ин-т рус. языка АН СССР, 1991. – С. 252-263.

3. Полюга Л. Спостереження над сполучуваністю слів у лексикографічній практиці // Наукові записки. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 1999. – Випуск 2. – С. 66-69.
4. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – Т. 1-2. – К.: Наук. думка, 1977-1978.
5. Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – Т. 1-4. – К.: Довіра – Рідна мова, 1996.
6. Українсько-російський словник / Гол. ред. І.М. Кириченко. – Т. 1-6. – К.: Видавництво АН УРСР, 1953 – 1963.
7. Словник української мови / І.К. Білодід (гол. ред.) та ін. – Т. 1-11. – К.: Наук. думка, 1970-1980.
8. Орфографічний словник української мови / Уклад.: С.І. Головашук, М. М. Пешак, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. Вид. друге, випр. і доп. – К.: Довіра, 1999. – 990 с.
9. Новий російсько-український словник-довідник / С.Я. Єрмоленко, В.І. Єрмоленко, К.В. Ленець, Л.О. Пустовіт. – К.: Довіра, 1996. – 797 с.
10. Новий російсько-український словник-довідник юридичної, банківської, фінансової, бухгалтерської та економічної сфери / Уклад. С.Я. Єрмоленко та ін. – К.: Довіра, 1998. – 783 с.
11. Російсько-український словник. – Т. 1-3. – К.: Видавництво АН УРСР, 1968.
12. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – Вид. друге, випр. і доп. – К.: Головна редакція УРЕ, 1985. – 966 с.
13. Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
14. Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения / Под ред. Г.Н. Скляревой. – СПб.: Фолио-Пресс, 1998. – 700 с.
15. Большой толковый словарь русского языка / Сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб.: Норинт, 1998. – 1536 с.
16. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с.

Дмитро Бучко

ТОПОНІМІЯ У ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКАТернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

Геній Т. Шевченка уже не одне століття вражає цивілізований світ своєю багатогранністю, силою впливу на почуття читачів і глядачів, і цей вплив настільки великий, що його (Т. Шевченка) називає своїм письменником і художником багато народів. Причину цього феномена влучно розкрив відомий вірменський письменник Герегін Севунц: «Шевченко схожий на сонце, а сонце належить усім». Актуально та пророче і сьогодні звучать слова Т. Шевченка: «Мені однаково, чи буду Я жить в Україні чи ні..., Та не однаково мені, Як Україну злії люди Присплять лукаві, і в огні її, окраденую, збудять... Ох, не однаково мені».

Творчість Т. Шевченка багатогранна і значно складніша, ніж могло б здатися на перший погляд. У своїх глибоко філософських узагальненнях він піднявся до вершин вселюдського мислення. Геніальність Шевченка і трагізм історії України ніби переплелися в єдине ціле, і як наслідок – його творчість з моменту свого виникнення і до наших днів залишається актуальною, а ідейне спрямування думок і закликів поета ніби спеціально приурочене нащадкам.

Про поетичну та художню творчість Т. Шевченка, різні їх аспекти, мотиви, образну систему написано в десятки чи навіть у сотні раз більше, ніж сам поет зумів написати за своє коротке життя. І все ж проблема, якій ми присвячуємо цю розвідку, опрацьована на сьогодні ще недостатньо. Йдеться про вживання і роль топонімів, які використані поетом у його поетичних творах.

Узявши до рук «Кобзар» Т. Шевченка, кожен уважний читач відразу зауважить, що в ньому рясно вживаються численні географічні назви територій України і тих, що поза її межами. Виникає цілком слушне запитання: «Закономірність це чи випадковість?». Ми вважаємо, що в цьому немає жодної випадковості, бо митець повністю віддавався турботі про долю людей як окремих територій, так і України загалом, а крім цього, в творі справжнього митця нічого зайвого, тим більше випадкового, не буває.

У творах кожного митця топоніми виконують насамперед

адресну функцію, тобто локалізують місце подій, про які в них говориться. Разом з тим, як справедливо зауважує Ю. Карпенко, кожна власна назва у художньому творі не є нейтральною. Первинне номінагивно-локалізаційне значення топоніма частково відсувається на другий план, а на перший виступає художньо-виражальне, емоційно-образне його значення [1, 81-82].

Спеціальне вживання топонімів для конкретизації місця подій, персоніфіковане і метафоричне їх використання для поглибленого вираження поетичної думки в українській літературі має давню традицію. Уже в «Слові о полку Ігоревім», щоб показати, наскільки масштабним був чи мав бути збір Ігоря з дружиною до походу на половців, автор називає різні міста, відстань між якими сягає сотень кілометрів: «Коні ржуть за Сулою – дзвенить слава в Києві; сурми сурмлять в Новгороді – стяги стоять в Путивлі» [3]. Назви населених пунктів, рік чи інших географічних об'єктів часто згадуються також в українських думках. Наприклад: «Взяли його, поставили На Савур-могілу: Дивись тепер, Морозенку, Та на свою Україну» («Дума про Морозенка»).

За часів Т. Шевченка ще не було чітких адміністративних визначень території України. Офіційним найменуванням самої України вважалася накинута Московією назва Малоросія, однак вона найчастіше стосувалася колишньої лівобережної Гетьманщини, тобто території тодішніх Полтавської та Чернігівської губерній. Неофіційно ж для Лівобережжя України використовувалися тоді назви Гетьманщина або Козаччина, а для Правобережжя – Шляхетчина. Остання після Андрухівської угоди (з 1667 р. і аж до 1793 р.) знову відійшла під володіння польської шляхти. Правобережна Україна теж не становила собою єдиного цілого. Так, Західна Україна у складі Австро-Угорщини іменувалася Галичиною і Лодомерією (давніше Володимерія), а територія Закарпаття не мала навіть своєї окремої назви; жителів цього регіону називали *карпатські русини* [6, 14-15]. Здається, вперше назву *Україна* вжив у поезії «Признание» сучасник і товариш Т. Шевченка Євген Гребінка (1812-1848 рр.), але в своєму історичному романі «Чайковський», що вийшов друком уже після видання «Кобзаря», автор вживає лише назву Малоросія [6, 15].

Т. Шевченко, напевно, першим з українських інтелектуалів задумався над тим, сином якого народу і держави він є, хто він – малорос, хохол, русин чи рутенець: «Чиї сини? Яких батьків? Ким? За що закуті?» – запитує Кобзар у поемі «І мертвим і живим...».

Уже в першому виданні «Кобзаря» у чотирьох невеличких поезіях поета 17 разів згадується Україна, і жодного разу не вжито назви Малоросія. А в поезії «До Основ'яненка» поет благає: «Утни, батьку, щоб нехотя На весь світ почули, Що діялось в Україні, за що погибала, За що слава козацькая На всім світі стала». У «Словнику мови Шевченка» (СМШ) вказується, що назва *Україна* на означення всієї території нашої Батьківщини вживається у творах поета 262 рази [4 II, 359]. Правда, ця назва іноді має ще варіанти *Вкраїна*, *Україна*. Зрозумівши трагізм історії своєї Батьківщини, поет у вірші «Тарасова ніч» з болем говорить: «*Україно! Україно!* Серце моє, ненько! Як згадаю твою долю, Заплаче серденько!».

Хоча у творах І. Котляревського ми не знаходимо назви *Україна*, а лише згадки про Січ, про Гетьманщину, Т. Шевченко у поезії «На вічну пам'ять Котляревському» закликає видатного свого попередника повернутися в Україну: «Праведная душе!.. Прилини до мене, хоть на одне слово, Та про *Україну* мені заспівай!».

Не завжди Кобзар вживає назву *Україна* в значенні всезагальної території проживання українського етносу – від Дінця на сході до Тиси та Сяну на заході. У поемі «Гайдамаки» термін *Україна* згадується 36 разів як у широкому значенні, так і вузькому, напр.: «Розбрілись конфедерати По Польщі, Волині, По Литві, по Молдаванах І по *Україні*»; «Задзвонили в усі дзвони По всій *Україні*; Закричали гайдамаки: «Гине шляхта, гине!». Тут *Україна* – це частина сучасної України, де було гетьманське повстання. Однак в епілозі та в інших місцях поеми ця назва стосується всієї нашої Батьківщини: «Посіяли гайдамаки в *Україні* жито, Та не вони його жали, Що мусим робити?», а далі гіркі слова: «*Україна* навіки, навіки заснула». В усіх своїх наступних творах поет вживає назву *Україна* лише в значенні широкому – як Батьківщина – безталанна, найдорожча, єдина і под. Пор.: «Світе тихий, краю милий, Моя *Україно*, За що тебе сплюндровано, За що, мамо, гинеш?» [4, II, 327]. Прощаючись з волею, з Україною, Т. Шевченко звертається до українців: «Свою *Україну* любіть, Любіть її Во врем'я люте, В останню тяжкую минуту За неї Господа моліть» [4, I, 380]. Перебуваючи на засланні, поет ще виразніше, ще гостріше, повніше відчував свою любов до України, не раз був у стані розпачу, але завжди відчував свій (і наш) обов'язок служити своїй Україні: «Погано дуже... В оцій пустелі пропадать. А ще поганше на *Україні* Дивитись, плакати – і мовчати!» [4, II, 92]. Як глибоко віруюча людина, він, щоб підкреслити свою безмежну любов до України,

вдається до гіперболізації: «Я так її, я так люблю Мою Україну убогу, Що проклену святого Бога, За неї душу погублю» [4, II, 94].

Другу позицію щодо частоти вживання займає топонім *Дніпро* (*Дніпр*, *Дніпер*), який у творах поета вживається 103 рази. Дуже часто ця назва асоціюється з Україною, а тому Дніпро і Україна називаються поруч: «Меж горами старий Дніпро... красується, любується на всю Україну» [4, I, 183]; «Невесело, сину! Дніпро на нас розсердився, Плаче Україна» [4, I, 183]. Щоб висловити своє ставлення до Дніпра як найбільшої ріки України, її символу, поет використовує цілу низку найрізноманітніших епітетів, нерідко вдається до його персоніфікації, напр.: «Ой *Дніпре* мій *Дніпре*, *широкий та дужий*, Багато ти, *батьку*, у море носив Козацької крові, ще понесеш, *друже*» [4 I, 183]; «А досі *сивий наш козак Дніпро* з лугами *виграває*» [4, I, 183]. Вражаючими за силою поетичності та лаконізму є порівняння Дніпра з волею і морем: «Як та *воля*, що минулась, *Дніпр* *широкий – море*» [4, I, 183]. Саме тому високі Дніпрові кручі з молодих літ стали для нього вимірним місцем для вічного спокою: «Щоб хоч би умерти на Дніпрі, Хоч на *малесенькій горі*» [4, I, 390]. Найвиразніше це своє бажання він висловлює у «Заповіті»: «Поховайте... Мене на *Україні милій*, Щоб лани *широкополі*, І *Дніпро*, і кручі Було видно, було чути, Як реве *ревучий*» [4, I, 313].

Гнаний і переслідуваний за життя, він таки знайшов вічний спокій на місці, яке сам собі вибрав. Любов і шана як українців усього світу, так і людей різних національностей завжди торують стежину до його могили, щоб поклонитися великому правдолюбцю і гуманісту. Більшість великих письменників інших народів похована або в родових маєтках (Д. Байрон, О. Пушкін, Ю. Лермонтов, Л. Толстой), або в місцях їх народження чи проживання [6, 29]. Бездомний за життя, Т. Шевченко обрав собі місце для вічного спочинку там, де за життя лише мріяв бути: «над *Дніпром широким*... Поставлю хаточку, садочок кругом хати насаджу» («А поки те...»).

Третім за частотою вживання у творах Кобзаря є топонім *Київ*, що згадується понад 100 разів. Постає він як символ столиці безталанної (не визнаної) України, «як невмируще серце України», символ самої України, історичне ядро козацтва, арена багатьох історичних подій, що вирішували долю всієї України, у різних його творах: «*Варнак*», «*Княжна*», «*Наймичка*», «*Сліпий*», «*Чернець*» та ін. Київ завжди згадується як найважливіший життєвий центр,

стародавня столиця України, а також як релігійний центр, куди постійно йдуть, рідко їдуть на прощу віруючі, щоб там, перед образами монастиря в Межигір'ї, випросити собі прощення за гріхи свої та своїх ближніх: «У Києві великому Всіх святих благала; У Межигорського Спаса Тричі причащалась» [4, I, 400]; «У Київ їдила, молилась, Аж у Почаєві була» [4, II, 140].

Київ не тільки столиця України, не лише релігійний, а й культурний та освітній центр: «...добрі люде Прибрали, в Київ одвели У інститут» [4 I, 305]. Київ у Т. Шевченка – це також символ волі: «У Києві на Подолі Братерська наша воля Без холопа і без пана...» [4 II, 378].

Крім названих найчастіше вживаних у поезіях Т. Шевченка топонімів, використовується ще чимало географічних назв, але уже значно рідше. Найчастіше поет називає ті поселення, які пов'язані з Коліївщиною, центром якої була Київщина. Понад 44 населених пункти Київської губернії згадуються у поезії Кобзаря, а загальне число топонімів, зафіксованих у творах Т. Шевченка, сягає понад 160. Такої кількості назв поселень ми не знаходимо в жодного з класиків української літератури.

Найчастіше згадуваним серед міст Київщини, крім Києва, є Чигирин – перша козацька столиця гетьманської України (33 рази), а ще Фастів – місто Семена Палія, інші полкові міста: Черкаси, Канів, Корсунь, Умань та ін. [6, 31-35]. Місто Чигирин поет згадує з глибокою пошаною: «У славному-преславному Місті в Чигирині Задзвонили в усі дзвони... Превелебную громаду Докупи скликали» [4, II, 147] (у неділю на вибори гетьмана). В іншому творі поет згадує Чигирин з великим жалем до самого міста і закріпаченої України: «Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали, Встали, подивились на той Чигирин, Що ви будували, де ви панували. Заплакали б тяжко, бо ви не впізнали б Козацької слави убогих руїн...» [4, I, 131]. А в поезії «Чигирине, Чигирине» він з докором говорить про усобників другої половини XVII ст., які спричинили руїну України: «Чигирине, Чигирине, Мій друже єдиний, Прослав еси степи, ліси І всю Україну» [4, II, 408]. У цій же поезії він з прихованою надією на кращу долю звертається до Чигирина: «Спи, Чигирине, нехай гинуть У ворога діти. Спи, гетьмане, поки встане Правда на сім світі» [4, II, 408]. Поет персоніфікує назву Чигирин, називаючи його гетьманом.

Другим після Чигирина найчастіше згадуваним містом Київщини була Вільшана (понад 30 разів), звідки походили головні

герої поеми «Гайдамаки» – Ярема та Оксана. Саме з Вільшани до Лебедина, у Лебединський жіночий монастир відправляє Ярема свою наречену. «Ярема... Взнявши торбу, Потяг у *Вільшану*»; «Я сирота з *Вільшаної*, Сирота, бабусю». До часто згадуваних у поезії Т. Шевченка слід зарахувати й місто Умань (18 разів) – як місце апогею кривавої драми: «Як та хмара, гайдамаки *Умань* обступили Опівночі; до схід сонця *Умань* затопили». І карали: «страшно, страшно *Умань* запалала».

З неприхованою гіркотою згадує поет і Суботів, Суботове (9 разів) – колишню оселю Богдана Хмельницького: «Як сніг три пташечки летіли через *Суботове*» [4, II, 179]; «А ляхи з своїм Чарнецьким, З поганим Степаном, Запалили церкву божу І кості Богдана Й Тимошеві в *Суботові* Гарненько спалили» [4, II, 325].

По 9 разів згадуються у творах Т. Шевченка ще два міста – Канів та Полтава. Перше з них, літописне місто (1149 р.) [2, 225], згадується, зокрема, в поемі «*Државець*»: «Мене мати ще сповиту На руках носила, Як їхала Катерина В *Канів* по Дніпрові». Полтава згадується у зв'язку з невдалим виступом гетьмана І. Мазепи проти Петра І і нелюдським, звірячим знищенням російськими головорізами Батурина: «Одна тільки й осталася в Батурині хага І в тій хаті поставили Царя ночувати, Як вертався із-під *Полтави*» [4 I, 17].

У поезії Т. Шевченка згадуються не тільки міста України: Берестечко, Бахчисарай, Бориспіль, Бровари, Глухів, Козлів (тепер Євпаторія), Одеса, Очаків, Переяславль, Прилуки, Путивль, Ромни, Тясмин, Фастів, а й звичайні села: Будища, Вишгород, Воронівка, В'юнища, Керелівка, Монастирище, Трахтемирів, окремі місцевості та частини міст: Дзвонкова Криниця, Поділ, Холодний Яр, Чорний шлях. Крім Дніпра, згадуються ще інші відомі в Україні ріки: Дністер, Дон, Дунай, Гнилий Тікич, Іква, Рось, Сена, Тясмин, Альта, Трубайло та ін.

І хоча кожен з ужитих у творах Т. Шевченка топонімів виконує насамперед свою первісну – адресну, локалізаційну функцію, однак абсолютна більшість з них виражає й інші конотації. Передусім вони є символами України, Батьківщини (Дніпро, Київ, Січ), волі (Київ, Січ, Хортиця), народної звитяги (Жовті Води, Корсунь, Зборів), трагедії (Берестечко, Умань) та ін. У творах Т. Шевченка згадується понад 210 топонімів, з них 200 пов'язані з територією України, загалом – понад тисячі уживань топонімів.

Із своїх 47 років життя Т. Шевченко прожив в Україні як вільна людина, як визнаний поет і художник близько п'яти років. Він

менше бачив теренів України, ніж писав про них. Усе життя він постійно думав, мріяв, уболівав душею і серцем про Україну: «Дніпро, Україну згадаєм», – писав він в останній своїй поезії («А поки те, та се...»).

У творах різних періодів своєї творчості він зберігає спомини, враження, зримі образи милої Вітчизни, що «стали однією з найхарактерніших рис його творчості... Це вони дали його душі таку відпорність, рятували його від духовної смерті» [6, 120]. Вживані поетом топоніми завжди локалізували історичні, побутові та інші події. Найчисельніше представлені в його творчості назви населених пунктів Київщини, Полтавщини і Чернігівщини. Це ті території (міста і села), де він сам побував ще в дитинстві або пізніше був в експедиціях за дорученням археографічної комісії. У цінній праці М. Ткаченка «Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка» [5] названо понад 90 населених пунктів, які відвідав письменник у 1840-х роках і в 1859 р. на Полтавщині, Київщині, Чернігівщині, Волині, частково Катеринославщині та Херсонщині. М. Ткаченко застерігає щодо власних можливих неточностей. У його маленьких схемах не названі села Боровиків Хутір, Вербівка, Воронівка, що згадуються в поемі «Гайдамаки» і які він знав ще з дитинства. Т. Шевченко найчастіше згадує ті місцевості України, які або бачив сам, або чув про них від рідних чи знайомих щось певне, або ж знав про них з літератури і фольклору [66, 120-121].

Окрему групу становлять хороніми – назви країв, областей: Україна, Бесарабія, Волинь, Дон, Крим, Кубань або Чорноморія, а ще Поділля, Гетьманщина (або Козаччина), Шляхеччина (два останні хороніми, як уже було відзначено вище, вживалися тоді на означення Лівобережжя і Правобережжя України). Важливо, що численне вживання назви *Україна* замість офіційної назви *Малоросія*, було відвертим викликом поета проти тодішнього російського самодержавства, виявом непідкупного патріотизму.

Усе сказане вище закономірно спричинює виникнення питання: «Чому так багато і так часто вживав топоніми Т. Шевченко?». Відповіддю на це питання, здається, можуть бути такі фактори:

1. Безмежна любов поета до України протягом усього його свідомого життя («Я так її, я так люблю...»).

2. Довготривале перебування Т. Шевченка поза рідною Україною, в чужому краю, серед чужих людей, зокрема на засланні, у непридатних для нормального життя умовах, нелюдське, з погляду високого інтелігента, художника, виключно вразливої

людини, ставлення до нього – щоденна муштра і заборона писати та малювати, – усе це постійно спонукало його згадувати про квітучу, природно багату, милу серцю і душі Вітчизну й матеріалізувалося у назвах конкретних місцевостей.

3. Згадка про Україну, конкретну місцевість була тією ниткою, яка в'язала його з рідним краєм.

Ми не стверджуємо, що часте вживання топонімів України відіграло вирішальну роль у творчості Т. Шевченка, але воно, без сумніву, надавало його творам конкретності, дохідливості та переконливості. Власна назва у художньому творі завжди, крім свого прямого значення – називання особи чи географічного об'єкта, виражає ще ряд інших значень.

Література

1. Карпенко Ю. Походження назви Україна – загальної і власної // Ономастика та етимологія: Збірник наукових праць на честь 65-річчя І.М. Железняк. – К., 1997. – С. 81-89.
2. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
3. Слово про Ігорів похід/Переклад на українську мову М. Рильського. – К.: Дніпро, 1977.
4. Словник мови Шевченка. – К.: Наукова думка, 1964. – Т. 1-2.
5. Ткаченко М.М. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 327 с.
6. Фененко М.В. Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка. – К.: Рад. школа, 1965. – 128 с.
7. Шевченко Т. Кобзар. – К., 1986.

Марія Крупа

БУТТЯ В РІДНІЙ МОВІ – ПЕРЕДУМОВА ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИ І НАЦІЇ

Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

*Мова – мимовільна еманация духу,
дар, що дається народам,
їх внутрішня доля*

Вільгельм фон Гумбольдт

Мова – безцінний дар, яким Господь обдарував людину під час творення світу. Оповідання Святого письма подає його як дар особливий, що потребував неабиякої активізації духовних сил людини, щоб дати імена Господнім творінням (Буття, 2: 18-20). Піднесення духовних сил потрібне кожен раз, коли людина постає перед необхідністю назвати нові предмети та їх ознаки, явища, дії, числа; коли людина по-своєму намагається розповісти про красу Творця, про свої почуття, покликання тощо. Неповторність подібного висловлення зумовлена духовним поривом людини, натхненням, осяянням Святого Духа, який «осяє тих, кого забажає» [1, 148]. Такі фактори «забезпечують» можливість сказати так, як досі про це ніхто не говорив. Це явище знайшло прекрасну художню інтерпретацію у поезії Ліни Костенко «Неповторність»:

Страшні слова, коли вони мовчать,
коли вони зненацька причаїлись,
коли не знаєш, з чого їх почать,
бо всі слова були уже чиймись.

Хтось ними плакав, мучився, болів,
із них почав і ними ж і завершив.
Людей мільярди, і мільярди слів,
а ти їх маєш вимовити вперше!

Все повторялось: і краса, й потворність.
Усе було: асфальти й спориші.
Поезія – це завжди неповторність,
якийсь безсмертний дотик до душі.

Порівняймо, як по-різному про любов до рідної землі говорили українці: «Де общее добро в упадку,/ Забудь отця, забудь і матку,/

Лети повинність ісправлять» (І. Котляревський); «Свою Україну любіть,/ Любіть її... Во врем'я люте,/ В остатню тяжкую минуту/ За неї Господа моліть» (Т. Шевченко); «Тут починається справжня Волинь... Сувора, тінна, стара земля. Люди більше похмурі, менше говірки, але дебелиші, рівніші й охайніші. Села кращі почнутьсь... Володько чує цю землю, бачить її красу, її радість і горе. Він наближається до того місця на землі, де вперше побачив світло сонця та відчув першу радість життя. Зате ціле його ество повне вдячності до цього клаття великої своєї батьківщини» (У. Самчук «Волинь»); «Здобудеш Українську державу або згинеш у боротьбі за Неї» (із Декалогу ОУН).

Процес і психологію найменування предметів, явищ, ознак ґрунтовно дослідив і представив О. Потебня у фундаментальній праці з філософії мови «Мысль и язык», увівши в лінгвістику категорію внутрішньої форми слова [2, 74, 100]. Він однозначно доводить, що процес називання – це творчість; слово-назва – образ, центром якого є внутрішня форма слова – досвід народу, зафіксований у слові. Вчений підкреслює, що це очевидно в усіх словах пізнього утворення з яскраво визначеним етимологічним значенням: *бик* – той, що реве; *ведмідь* – той, що знає, де мед; *бджола* – та, що дзижчить. В останньому слові номінагор з-поміж ознак цієї комахи (корисна, невеличка, коричнево-золотава, двокрила, шестинога та ін.) виділив її звукову характеристику. Безперечно, живляючи слово *бджола*, мовці знають про інші характеристики комахи, однак назва засвідчує, який чуттєвий образ входить у свідомість людини, яка з властивостей цієї комахи викликала внутрішні почуття, зворушила людину-номінагора настільки, що стала основою для називання. Внутрішня форма слова фактично створює єдність образу, дає розуміння цієї єдності; вона не образ предмета, а образ образу, тобто репрезентант творчості людської душі.

Яскраво і виразно внутрішня форма слова демонструє відбір чуттєвого образу мовосвідомості у словах-діалектизмах, пор. *опалка* – *киса*, *реп'юх*, *баламут*; у словах різних мов, що називають одне і те ж поняття, наприклад: сьомий день тижня – укр. *неділя*, рос. *воскресенье*, нім. *der Sonntag*. Образ-пейзаж схоплений українцями у назвах місяців *квітень*, *травень*, *листопад*; образ-погода – у назвах *січень*, *лютій*; *серпень* – образ господарської діяльності.

Видатний німецький філософ і мовознавець Вільгельм фон Гумбольдт у своїй праці «Про відмінність будови людських мов і її вплив на духовний розвиток людства» [3, 7-16] відзначає, що поділ людства на племена і народи, відмінність мов і нарід тісно

пов'язані між собою; однак і перше, і друге залежить від третього – явища більш високого порядку: дії людської духовної сили, що виступає завжди в нових і часто більш досконалих формах.

Вияв людської духовної сили різною мірою і різними способами, що здійснюється впродовж тисячоліть на просторах земної кулі, є вища мета прямування духу, кінцева ідея, котра видимо і чітко впливає із всесвітнього процесу, тому що піднесення і розширення внутрішнього буття – це те єдине, що окрема особистість (якщо вона до цього причетна) має право вважати своїм нетлінним надбанням. А нація – надійну заперуку майбутнього розвитку як нових великих індивідуальностей, так і себе в цілому. Це духовне прямування, самотність життя народу нерозривно пов'язані з мовою, що формує духовні сили нації. Власне у структурі мови можна побачити своєрідність національного духу в усій його повноті. Адже лише своєрідність, якою її створила природа і сформували обставини, визначає національний характер, на якому засновано все творче в історії нації; в її заходах-турботах, її думках відображена її сила і достоїнство, що зостаються у спадок індивідам. Усе це, з одного боку, фіксується в мові, а з другого – стає органом внутрішнього буття, можна сказати, це – саме буття. І третє: мова – проєкція майбутнього. Вона всіма найтоншими нитками своїх коренів зрослася з силою національного духу, і чим сильніший вплив духу на мову, тим закономірніший і багатший розвиток останньої. Як явище мова виконує також зворотний процес – вона формує буття нації.

В історії засвідчено багато випадків, коли піднесення і можуть сукупно виявлених у дії духовних сил українського народу у пориві до спільної мети (зазвичай, у боротьбі за волю) народжували мовні шедеври – легенди, перекази, думи, пісні. У випробувальні часи пісні (бойові, закличні) надихали всіх індивідів зразу, бо кожен потребував підтримки, адже будь-яке натхнення розпалюється тільки тоді, коли мовець упевнений, що його розуміють і відчують. Таке явище відтворює Л.Костенко у відомому історичному романі у віршах «Маруся Чурай», вкладаючи в уста полковника Івана Іскри слова:

Ця дівчина не просто так, Маруся.

Це – голос наш. Це – пісня. Це – душа.

Коли в похід виходила батава, –

її піснями плакала Полтава.

Що нам потрібно було на війні?

Шаблі, знамена і її пісні.

Звитяги наші, муки і руїни
безсмертні будуть у її словах.

Вона ж була як голос України,
що клеткотів у наших корогвах!

Пориви духовної сили нації, їх потужність і воля у відповідальні для України часи витворили безліч поетично-музичних шедеврів, що в історії української літератури отримали назву – визвольні пісні українського народу. До них, очевидно, віднесемо не тільки пісні періоду визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Духовна потуга українського народу до свободи засвідчена у піснях січового стрілецтва, воїнів УПА, що з'явилися у воєнних вихорах боротьби за волю у ХХ ст. Духовним потенціалом цих шедеврів скористалися українці на початку 90-х років, коли почали відроджувати свою державу. Чому не створили пісень, відповідних ритмам «оксамитової революції», а використали воєнні ритми? За Гумбольдтом, нація, народ – це така форма індивідуалізації людського духу, котра має мовний статус. Вважаючи націю «духовною формою людства, що має мовну визначальність», специфіку цієї форми вчений вбачає головним чиним у мові, хоча при цьому підкреслює, що у формуванні нації, окрім мови, беруть участь і інші фактори [3, 9].

На кінець 90-х років минулого століття мова українського народу як форма його духу і буття зазнала утисків, які за триста літ дали свої результати – вона перестала формувати духовні сили нації через мобілізуюче слово. Треба відзначити, що проблески духовної організації нації слабо проявляються і останнім часом як у народній пісні, так і в авторській.

А тим часом в історії розвитку мов і держав засвідчено й інші процеси: відродження мови передуює відродженню держави. Найяскравіший приклад – постання Ізраїльської держави через відродження гебрійської мови – івриту. Після зруйнування у 70 р. н. е. Єрусалимського храму і придушення повстання Бар Кохби (132-135 рр.) римська влада остаточно вигнала євреїв з їхньої землі. Іврит як розмовна мова дожив щонайдовше до V-VI ст. Пізніше у повсякденному побуті іврит не вживали. В кінці XIX ст. мовознавець Елізер бен Єгуда зробив іврит розмовною мовою своєї родини. За його прикладом і намовою цією мовою почали користуватися єврейські переселенці в Палестині. У 1890 р. народилися перші діти, для яких іврит став рідною мовою в повному розумінні слова – від коліски. А через півстоліття, у

1948 р., було проголошено нову державу – Ізраїль, знищену Римською імперією більше як півтори тисячі років тому. Чи не мова як постійна праця національного духу передувала відродженню держави?

Яка причина цього лінгвістичного «чуда»? На думку українського мовознавця Олександра Ткаченка, відповідь однозначна: чудо сталося тому, що євреї хоч і втратили майже все потрібне для існування народу, проте не втратили своєї національної традиції (історичної пам'яті), збереженої у пам'ятках, писаних івритом. Цей національний скарб вони зробили основою своєї глибоко національної релігії.

Історія івриту по-своєму унікальна, але принцип, що лежить в її основі, аж ніяк не виняток, швидше – правило. Усі народи, що відроджуються, відроджують свою мову або змінюють її позиції, спираючись насамперед на національну традицію, свою найглибшу історичну пам'ять, зафіксовані у слові. Цим вони забезпечують буття нації як у сьогоденні, так і в майбутньому.

Виступаючи для нації історичною пам'яттю, кодом, мова для індивіда є засобом діяльності, стає вічно повторюваним зусиллям духу, постійним напруженням енергії думки для реалізації комунікативних цілей. Слова, що проіснували віки, зафіксовані словниками і відомі всім носіям мови, зусиллям людського духу мовця кожен раз витворюють нову думку. Нове словосполучення, інший порядок слів передає іншу думку, інше почуття, інший порух душі. Цей процес духовного пориву і відображення його в слові описували Т. Шевченко *Ну що б, здавалося, слова, Леся Українка Ви ж собі пісню створіте самі... щоб гомоніла й буяла, як пламінь, так, щоб червона ясна корогва з піснею вкупі творила дива!*, І. Франко *Дух, що тіло рве до бою*, класики пізнішої доби – П. Тичина, М. Рильський, А. Малишко; і сучасники – Л. Костенко, І. Драч, В. Яворівський (Доповідь на IV надзвичайному з'їзді письменників України).

З другого боку, слова, що проіснували віки й увібрали в себе досвід поколінь, оживаючи в мовленні, активізують цей досвід. Тобто історичну пам'ять – образ того чи іншого явища – зафіксованого в слові. Пор.:

українська	російська	німецька
неділя	воскресенье	der Sonntag
жнина	страда	die Erute (zeit)
січень	январь	der Januar
чоловік	муж	der Mann

Так мова «прив'язує» мовця (етнос у цілому) «до його природного оточення, до ландшафту, до того кривого предметно обжитого космосу, з рослинністю та звіриною включно, котрий становить неорганічне тіло народу» [5, 97].

Допоки мова живе у мовленні нації, всі її засоби становлять собою продукт мовної потенції (словотворчої, словозмінної, лексичної, синтаксичної), яка неухайно розвивається і повторюється. Це явище досить прозоро спостерігаємо у дитячому мовленні, коли дитина росте й розвивається в активному рідномовному оточенні. Діти від одного до трьох років творять «свої» слова за законами словотворення рідної мови. Пор. *книжкарня* – бібліотека, за аналогією до слів типу *пекарня*, *друкарня*; *струганок* (а не *рубанок*) – це «точніше» від загальноприйнятого найменування предмета за його функцією – інструмент стругає, а не рубає; *заширмуї* – означає «заступи частину чогось (вікна, кімнати) ширмою», за аналогією до наказової форми дієслів *працюї*, *танцюї*, *крокуї*; *кукулька* – зозуля, звуконаслідувальний спосіб творення, як і *гелати*, *Мурчик*, *Гавчик*. Слова – клички тварин іншомовного походження (*Дарсі*, *Блейк* та ін.) такого словотворчого потенціалу не криють, бо, за висловом І. Огієнка, вони ялові і не будять у мовця ніяких асоціацій, тобто образів. Продуктивне дитяче словотворення спостерігається лише в умовах виховання у ранньому віці в рідномовному оточенні, яке для дитини стає буттям, осмислюваним через звукові коди рідної мови, співвідносні з предметами, явищами, діями, ознаками і т. д., що наповнюють образ світу немовляти. При ранньому навчанні дитини двома мовами, особливо спорідненими, спостерігаємо калькування, орфоепічні відхилення, контамінацію морфологічних частин слова.

Буття в рідній мові забезпечує продуктивність появи похідних слів у словотворі дорослих. Пор. *словини*, *заручини*, *обжінки*, *забудова*, *причепи*, *закутини*, *вирва*, *прірва* і под. В українській мовознавчій термінології маємо питоми українські назви частин мови *іменник*, *прикметник*, *числівник*, *дієслово* та ін., частин слова *закінчення*, *корінь*, *основа*, всіх відмінків *називний*, *родовий*, *кличний*, синтаксичних понять *речення*, *словосполучення*, *сурядність* та ін.; у медичній – *очеревина*, *кашлюк*, *жовтяниця*, *червоничка*, *озноб*, *гарячка* та ін.

Однак мовний простір України заповнили без потреби живі слова іншомовного походження (*резолуція* замість

рішення, фортеця замість твердиня, кріпость, космос – всесвіт, вселенна, дефект – недолік, активний – дійовий, проблема – клопіт, нещастя, хвороба, турбота, досада) та різного роду лайка російсько-тюркського походження. За останні десять років, тобто за час творення Української держави, активно вживаються англійські слова, особливо в таких галузях, як: політологія, комерція, журналістика і т. д. Мовлення студентства звучується до жаргону, який і засвідчує «порив духу» української молоді. Для них *стипендія* – то *пенсія*, скласти екзамен (залік) – *зсунути, звалити, проскочити*, *інститут/ університет* – *бурса*. Природно, що девальвація слова веде до зниження поривів духу, млявості, невизначеності, мені-однаковості. Звичайно, такий стан колективного підсвідомого не може продукувати конструктивних національних ритмів, потрібних для побудови, передусім, високості власної душі. Безперечно, панування такого стану заохочує проросійська (чи хто зна про-яка) влада, Верховна Рада, брати Клички, Шевченко-футболіст...

Мова і життя – нероздільні поняття: у мові, як у дзеркалі, відображається духовна праця нації. Як колись, так і сьогодні.

Література

1. Шерех Ю. Микола Ге і Тарас Шевченко: мистець у відмінному контексті// Шерех Ю. Третя сторожа. – К.: Дніпро, 1993. – С.146-184.
2. Потєбня А.А. Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. – С.7-157.
3. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человечества// Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С.37-167.
4. Ткаченко О.Б. Проблема мовної стійкості та її джерела// Мовознавство. – 1990. – №4. – С.3-10.
5. Забужко О. Мова і влада// Дніпро. – 1990. – №11. – С.94-105.

Марія Дідора

ПРО ПСИХОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

У невичерпній спадщині геніального співця українського народу, поета, художника й громадянина-патріота Т. Шевченка важливе місце посідають погляди на психологію людини.

Питання людської психіки, як справедливо зазначає класик української психології Г. Костюк, постійно цікавили Тараса Григоровича. Знання людської психіки, проникливе розуміння людських вчинків і переживань, вважав він, потрібні як поетові й письменникові, так і художникові. У щоденнику (запис від 12 липня 1857 р.) Т. Шевченко пише, що К. Брюллов та інші великі художники змогли дати нам твори, сповнені краси й життя, бо вони – полум'яні поети і глибокі мудреці – були серцезнавцями [7, 59].

Особливо важливим є знання людської душі для письменника. Лише тоді він зможе перейти в зображенні людей від зовнішності до суті, «написати так, щоб була видна правда, але правда опоетизована» [6, 556]. Цю думку Тарас Григорович переконливо мотивує в одному з листів до В. Репніної, де порівнює Ежена Сю з М. Гоголем. На його думку, Сю «подібний на живописця, який, не вивчивши ґрунтовно анатомії, взявся малювати людське тіло... дбаючи лише про зовнішній ефект... Не таким є наш Гоголь – справжній знавець серця людського!» [7, 252].

Тонким знавцем людини, її серця був і Т. Шевченко. Його погляди на психічне життя людини знайшли свій вияв як у художніх творах, так і в окремих висловлюваннях на психологічні теми.

Шевченко спеціально цікавився психологічними проблемами і не раз їх обговорював з деякими знайомими. У його щоденнику (запис від 21 квітня 1858 р.) читаємо: «З театру зайшов до Білозерського і застав у нього К.Д.Кавеліна. Від розмови про минуле і майбутню долю слов'ян ми перейшли до психології та філософії. І просиділи до трьох годин ранку... Школярство. Але чудове школярство!» [6, 204].

Тарас Григорович прекрасно усвідомлював усю складність психічного життя людини, безкрайність і різноманітність його проявів. «Як небо блакитне – нема його краю, Так душі почину і краю немає», – говорить він у пролозі до «Гайдамаків» [3, 65].

Шевченко не раз у поетичній формі ставив питання про сутність людського життя, його смисл, труднощі, осягнення життєвого призначення. Підкреслюючи складність та суперечливість психіки людини, поет вказував на нерозгадані таємниці і підкреслював провідну роль знань, думки та розуму в оволодінні власним життям. Наявність думки надає цьому життю належної цілеспрямованості, робить його свідомим, осмисленим.

Т. Шевченко ставить питання про зв'язок слова і думки. Для нього слово є носієм думки й ідейного змісту. У цьому знаходить воно і силу впливу на людей, стає здатним «людське серце пробивати», запалювати людей, кликати їх на боротьбу і великі подвиги.

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос – більш нічого,
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує!

Поет постійно підкреслював, що слово є і повинно бути засобом впливу на людей. Водночас Т. Шевченко розумів складність зв'язку між словами і думками, наявність розходжень між ними чи суперечностей, які особливо яскраво виявляються там, де слово у ворожих, хитрих, лукавих вустах стає засобом приховування справжніх думок, знаряддям затьмарення свідомості народу. Критикуючи «космополітів-мудреців», які зневажають свій народ, його сучасне й минуле, Т. Шевченко розкриває справжній зміст їхніх «великих слів»:

А розумне ваше слово
Брехнею підбите [3, 67].

Поет глибоко цінує не всяке слово: «Не ветхеє, не древле слово,/ а слово нове». Саме воно є носієм істинної думки та невмирущої правди. Через таке слово, каже він, стає невмирущою і душа його автора – душа поетова. Тому Т. Шевченко постійно відстоював право українського народу на розвиток своєї мови. Він часто порушував проблему зв'язку думок і почуттів, підкреслюючи роль думок у виникненні останніх. Коли засинають думки, то й «серце спить». А змістовий розвиток думок, їх змісту збагачує почуття людини. Це яскраво виявляється в процесі навчання, причому «освіта повинна збагачувати, а не обкрадати серце людське», – пише поет, говорячи про величезний вплив освіти на емоційне життя людини. Ідейні джерела почуттів людини, за Т. Шевченком, найбільш яскраво виявляються у моральних

переживаннях. Серед цих почуттів особливо великого значення надає поет любові до свого народу, до своєї Батьківщини. Про це заявляє в одному зі своїх творів російською мовою, підкреслюючи животворну силу любові до Батьківщини [5, 49].

Жебрак, нещасний серцем той,
хто краю рідного не любить!

Поет часто повертається до питання про роль цього почуття в житті людини, аналізуючи мотиви дій персонажів і говорячи про джерела цієї сили, яка дала йому змогу витерпіти роки тяжкої неволі і зберегти бадьорість духу.

Ідейні й моральні прагнення людей, як зауважує поет, проливають світло на суперечності емоційного життя людини. Це поєднання любові і ненависті, жорстокості і ніжності, ширості і холодності, чудове зображення яких ми знаходимо в «Гайдамаках» та в інших творах Кобзаря. Народний месник Галайда – одна і та ж людина: і ніжна, і щира, і холодна – і все це прояви єдиної душі, її ставлення до різних фактів дійсності.

З'ясовуючи природу людських почуттів, Т. Шевченко виходив із визнання їх суспільної обумовленості. У почуттях, як і в словах та думках, виявляється зв'язок особистості з іншими людьми. Переживаючи, наприклад, почуття радості, людина шукає, з ким би ним поділитися. Особливо відчувається потреба в цьому у години горя і страждань. «Як би людина не страждала, – пише Шевченко у повісті «Художник», – які б випробування не терпіла, але якщо вона почує одне привітне слово, слово щирого співчуття від далекого вірного друга, вона забуває гнітючість від горя, хоча і ненадовго, хоч би на годину, на хвилину. Вона абсолютно щаслива. А хвилинка повного щастя, кажуть, заміняє безкінечні роки найтяжчих випробувань» [5, 206].

Разом із тим, поет зазначав, що бувають такі емоційні стани, коли найщиріші співчуття не тільки не полегшують переживань особистості, а навпаки, ще більше загострюють їх. Описуючи один з таких станів у повісті «Капітанша», він розв'язує актуальну психологічну проблему: «А якби справді запитати у психологів, – пише він, – як діє на душу найщиріша участь в найтяжчому критичному стані, в якому перебувала тепер душа мого бідного Тумана. Я про себе скажу: в півбіді на мене мала вплив навіть не щира, а так собі, дружня участь. А в час найбільшого горя, коли душа наша ховається в найтемніший куточок, куди і власна думка

наша не сміє дійти, о, тоді всяка, найніжніша, найщиріша участь стає найгіркішою отрутою» [4, 344].

Говорячи про вплив почуттів на діяльність людини, Шевченко висловлює ряд думок. Зокрема, дуже важливими є його міркування про надію та її роль у психічному, моральному житті. В одному з листів до Залеського (запис від 6 червня 1854 р.) він пише: «Найгіркіша отрута нашого морального буття – це безнадія». Найгіршим для людини є, на думку поета, такий стан, коли «Холодним вітром од надії/ Уже повіяло»; коли надія дурить, висміює людину, «Морозом очі окує/ А думи горді розвіє/ Як ту сніжину по степу!» [4, 258]. У таких випадках особливо важливо, щоб людина вміла знайти в собі силу перебороти почуття безнадійності. А знайде їх вона швидше тоді, коли велика її моральна сила й віра у правоту і неминучу перемогу тієї справи, якою вона живе і за яку бореться.

Багато уваги Т. Шевченко відводив естетичним почуттям, породженим явищами природи, людьми і результатами їхньої праці. Серед явищ природи найбагатшим джерелом естетичних переживань є сама людина. «Багато, незбагненно багато прекрасного, – говорить він, – у божественній, безсмертній природі, але торжество і вінець безсмертної краси – оживлене щастям обличчя людини. Більш піднесеного і прекрасного в природі я нічого не знаю» [6, 158].

Т. Шевченко підкреслював значення естетичних почуттів у житті людини. Він вказував на величезну роль любові до краси у його особистому житті, в найстрашніші роки неволі. Любов до краси, як і палка любов до Батьківщини, допомогла йому зберегти самого себе, свою душу й власну людську гідність. І це не тільки автобіографічний момент, а й вказівка на величезну роль естетичних почуттів, породжених ідейним змістом, у формуванні морального обличчя людини.

Ідейним прагненням надає Т. Шевченко провідного значення і в характеристиці вольових якостей особистості. Закликаючи боротися за правду і волю, «громадою обух сталить», «добре вигострить сокиру» – та й заходиться будить волю, яку приспав цар Микола, Т. Шевченко високо цінував якості волі і характеру людей, що виявляються в цій боротьбі і є необхідною умовою успіху. Зауважимо, що розуміння поетом психічного життя не споглядальне, а дієве. Найгіршим, на його думку, є такий стан, коли людина, маючи можливість діяти, не використовує цієї

можливості, коли вона не живе, а животіє, «спить на волі». Немає нічого гіршого, як « спати ходячому», як

В багні колодою гнилою
Валяться, старітися, гнить,
Умерги й сліду не покинуть
На обікраденій землі.

Людина повинна

Жити, серцем жити
і людей любити.
А коли ні... то проклонять
І світ запалити! [3, 303].

Т. Шевченко виступає за дієві почуття і прагнення. Для нього «жити серцем» – це не елегії творити там, де «люди плачуть живучи», а діяти, боротися за праве діло, за щастя народу. Пафосом боротьби за волю проіннята уся творча діяльність поета. «Борітеся – поборете» – це гасло Шевченка, що проходить через усі твори і знайшло свій вияв у його психологічних поглядах, зокрема на вольові якості і риси характеру людини.

Багато уваги поет відводить індивідуальним особливостям людської психіки, що виявляються у спрямованості й характері. Зокрема, він говорить про те, що є люди в моральному відношенні щирі, сердечні, і є люди черстві, байдужі, непевні і невиразні. Про останніх поет пише: «А є й такі дуже нещасні люди, з якими з семи печей хліба з'їси, а все таки не дізнаєшся, що то за людина чи амфібія» [6, 333]. Т. Шевченко часто ставив питання про причини індивідуальних відмінностей, і навіть спеціально трактував їх у повісті «Близнець», підкреслюючи важливу роль виховання у формуванні психіки людини.

Особливо слід наголосити на тому, що погляди Т. Шевченка на людську психіку є глибоко оптимістичними, проіннятими непохитною вірою в майбутнє щастя людей та переконанням, що люди не народжуються злими, а стають такими під впливом життєвих умов. Доля, на яку нарікають дійові особи у творах Т. Шевченка, це наслідок жорстокої дійсності, яка поневоляє людину і часто калічить її життя. Скаржачись на долю, поет разом із тим, закликає людей кувати своє щастя у праці та боротьбі.

Особливу увагу Т. Шевченко звертає на психологію творчої праці поета, художника, письменника, характеризуючи суспільну мету, покликання, потребу у творчості, любов до своєї справи як творчі мотиви. У листі до В. Репніної (запис від 24 жовтня 1847 р.), описуючи свої страждання в неволі, заборону писати й

малювати, Т. Шевченко зазначав: «А дивитися і не малювати – це така мука, яку зрозуміє лише справжній художник» [7, 232].

Величезну роль у творчості художника й поета відіграє почуття любові до своєї праці, яка, вимагає вивчення людей і багатого життєвого досвіду, щоденного вправлення. Завдання поезії і мистецтва, за Т. Шевченком, полягає у служінні інтересам свого народу. Поет творить лише тоді, коли пов'язаний із власним народом, відбиває у своїй творчості його думки і прагнення, його національно-психологічні особливості. Кожна нація без самобутніх рис була б «схожа на кисіль і на найнесмачніший кисіль» [6, 6].

Великий патріот виділяє окремі характерні риси українського народу. Особливо високо він цінує волелюбність, хоробрість, відвагу, благородність, ліризм, гумор, естетичність, працьовитість, любов до Батьківщини. Поет захоплюється і прекрасними рисами інших слов'янських народів.

На думку Т. Шевченка, кращі риси українського народу виявились як в історичних подіях, так і в художній творчості, зокрема у народних піснях. Схиляючись перед українською народною піснею, поет вбачає у ній вплив багатючих духовних скарбів народу. У пісні, яка «не вмре, не загине», відбилася душа волелюбного народу України.

З великою любов'ю поет змальовує моральність і доброту простих людей з народу – Катерини і матері-наймички, сліпого Перебенді, який людям «тугу розганяє, хоч сам світом нудить», народних месників-гайдамаків, поневолених трудівників і борців за визволення народу. Разом із тим, він гостро картає земляків, які зневажають своє добро й ідуть на «чужину шукати доброго добра», принижуючи національну гідність. Він таврує зрадників, які за «шмат гнилої ковбаси» готові продати матір – Батьківщину.

Володимир Янів, один з провідних етнопсихологів ХХ століття, історик та громадський діяч, більшу частину трудових років в еміграції присвятив діяльності у НТШ, працюючи тут на різних посадах. Майже двадцять років учений досліджував психологію української людини, шукаючи кращої долі для свого народу.

На матеріалі Шевченкових поезій В. Янів написав 7 етнопсихологічних студій («Шевченків «Кобзар», «Соціопсихологічна аналіза «Москалевої криниці», «Альтруїзм у Шевченковій ліриці», «До проблеми інстинкту боротьби у творчості Шевченка», «Сліди в'язничих переживань у Шевченковій поезії», «Українська родина у поетичній творчості Шевченка»). Студією «Українська духовність у поетичній візії Шевченка» (1962) вчений завершив цикл

етнопсихологічних досліджень і подав загальну структуру української духовності. За його словами, «українець – інтровертивна людина з сильним відчуттям свого Я і бажанням самовияву назовні». Заглиблений у себе, він з почуттям власної гідності прямує до повалення всяких обмежень особистої свободи, в тому числі до нівеляції соціальних перешкод. Небажання коритися волі іншого йде так далеко, що нахил підпорядкування в українців від природи слабо розвинутий. Ця остання властивість характеру ще більше поглибилася за століття неволі. Бажання самовияву, не маючи змоги здійснитися, скріплює у висліді незаспокоєну вже з природи дуже сильну почуттєвість, яка є поруч із прямуванням до самовияву другою основною властивістю нашої духовності [8].

Іван Франко, який продовжував традиції Т. Шевченка в літературі, естетиці і психології, писав про великого поета-мислителя: «Він був кріпак і став великою силою в громаді людських культур. Він був простак і відкрив професорам і вченим новіші і свободніші степені. Він терпів 10 літ від російської воєнщини, а зробив більше для свободи Росії, ніж 10 побідних армій. Та найкращий, найцінніший дар доля дала йому аж по смерті – невмирущу славу і вічно нову насолоду, яку дають його твори мільйонам людських сердець» [10].

Тарас Григорович палко любив свій народ. Він уболівав за його майбутнє і водночас глибоко вірив у творчі сили і можливості. Психологічні ідеї Шевченка і сьогодні зберігають свою цінність. Вони служать побудові того суспільства, про яке мріяв і за яке боровся великий геній Української держави.

Література

1. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л.М.Проколенко. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
2. Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст. Ч.1. / За ред. проф. Г.С.Костюка. – К.: Рад. школа, 1955. – 148 с.
3. Шевченко Т.Г. Твори: В 5-ти т. – К., 1984-85. – Т.1.
4. Шевченко Т.Г. Твори: В 5-ти т. – К., 1984-85. – Т.2.
5. Шевченко Т.Г. Твори: В 5-ти т. – К., 1984-85. – Т.3.
6. Шевченко Т.Г. Твори: В 5-ти т. – К., 1984-85. – Т.4.
7. Шевченко Т.Г. Твори: В 5-ти т. – К., 1984-85. – Т.5.
8. Янів В. Нариси з історії української етнопсихології. – Мюнхен-Львів, 1993, – 220с.
9. Янів В. Українська духовність у поетичній візії Шевченка / Записки НТШ. – Т.169, 1962. – С.506-532.
10. Франко І.Я. Літературно-критичні статті. – К., 1950. – С. 431.

Ірина Добрянська

ДЕЯКІ АСПЕКТИ НОВОГО ПРОЧИТАННЯ СПАДЩИНИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

Відомо, що у шевченкознавчих студіях комуністичної доби про творчість Т. Шевченка домінував міф виключно як про революціонера-демократа, співця закріпаченого люду, інтернаціоналіста й агеїста.

Цей ідейний орієнтир перекривав інші світоглядні та естетичні грані спадщини Кобзаря, найперше ті, які засвідчували національний характер його творчості. Цьогорічний ювілей Великого Кобзаря – фундатора нової української літератури та мови, неперевершеного національного поета – по-новому її вичитати, відчистивши від метастаз чужої ідеології, які тягнуться з тоталітарних часів. Маємо на увазі нові методологічні підходи до прочитання творів Кобзаря.

У своєму вступі до книги «Вульгарний «неоміфологізм»: від інтерпретації до фальсифікації Т. Шевченка» П. Іванишин зауважує: «Пізнати феномен Шевченкового слова намагалися всі без винятку генерації українців. Але не всім в Україні вдавалося (і вдається) чітко усвідомити окреслену поетом пряму залежність «волі ясної», «веселих жнив» від його «хімерного доброго слова». Як наслідок – убого-безнадійний стан української політики, культури, економіки, екології тощо» [1, 5].

У зв'язку з цим важливою засадою нового прочитання творів Т. Шевченка є визнання факту, що з виходом у світ «Кобзаря» (1840 р.), як стверджують сьгодні шевченкознавці, у значної частини сучасників поета утверджувалося усвідомлення української національної приналежності. «Кобзар» Шевченка нерідко ставав орієнтиром для вибору життєвої позиції українців багатьох поколінь. У художній формі про це розказав Панас Мирний у своєму творі «Пригода із Кобзарем».

Неврахування такої важливої значущості Шевченкового слова не дозволяло розкрити найвагоміші засади його творчості та найфундаментальніші віхи його величі. Отож, торкнімося деяких аспектів нового осмислення спадщини Кобзаря.

З чужої волі п'ятнадцятирічним юнаком Т. Шевченко був відірваний від рідні, близьких, Кирилівки, зрештою – від

Батьківщини. Як кріпак, він змушений був супроводжувати «свого» пана у Литві, Польщі. Разом з ним на тривалий час зупинився у Петербурзі. Однак зовсім безправний за статусом, Т. Шевченко-кріпак на чужині не залишився непоміченим, тим більше не став адаптованим. Від Бога даним неспокійним характером та талантом він пробився: у 24 роки став вільним. Загальновідомо, що у викупі Т. Шевченка брали участь російські та українські за походженням митці Петербурга. Але не менш важливо пам'ятати, що до своєї волі Т. Шевченко йшов наполегливо і сам. Адже відколи себе усвідомлював, не мирився зі становищем невольника, раба. Тому й не корився ні мачусі, ні п'яному дякові, ані безталанній долі. Шукав іншої, кращої.

У книзі О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя» маємо докладний виклад про перебування Шевченка-кріпака у Петербурзі, про його знайомство зі столичними митцями та про обставини викупу з кріпацтва. Розмірковуючи над фактом викупу, О. Кониський ставить риторичне запитання: «А чи за оті трохи не дев'ять тисяч днів кріпацтва, чи зазнав він хоч дев'ять годин щасливих? Овва! Сміливо можна сказати: ні! Такі люде, як Шевченко, в неволі не можуть бути щасливими. Щастя в неволі коли й зазнають, то хіба самі

Раби з кокардами на лобі,
Лакеї в золотій оздобі...» [2, 88].

Тому, на наш погляд, при вивченні біографії письменника не можна залишати поза увагою власних волелюбних домагань Т. Шевченка, його пориву до волі. Не можна також применшувати їх значення, оскільки вони є джерелами твердості духу як виразника національної ідеї, а не лише співця сподівань знедоленого кріпацтва, яке прийшло в козацьку Україну, до речі, разом із національним поневоленням.

У Петербурзі Т. Шевченко по-особливому тужив за Україною, яку вважав «утраченим раєм». Почуття ностальгії спалахували у душі поета багаттям любові, яке найяскравіше розгорялося у перших поетичних спробах. Своїми віршами (думами) Т. Шевченко єднався з Батьківщиною – Україною. Ось чому після навчання в Академії художеств Кобзар не використав, здавалося б, ідеальної можливості продовжувати навчання з образотворчого мистецтва. До речі, міг його продовжувати за кордоном. Він віддав перевагу поезії, відчувши, що це його справжнє покликання, яким він прислужиться своїй Україні. Про вибір на користь літературної

творчості, поезії, за яку в той час йому «ніхто й шага не заплатив», Т. Шевченко залишив спогад у своєму «Щоденнику» [3].

У зв'язку з цим Оксана Забужко зауважує, що Т. Шевченко «вибирав не просто між літературою і малярством – він вибирав між міфом (цілістю) і «темою» (частковістю), тобто в соціально-культурному вимірі – між своєкультурністю та «малоросійством», а в екзистенційному – між свободою («Кобзарем» – деміургом національного міфологічного космосу) і несвободою (модним художником імперської культури) в собі самому» [4, 97].

Можна не приймати трактування авторського поняття України для Т. Шевченка як міфу, але хід думок про вибір ним поезії та ролі національного кобзаря-провідника заперечити тут важко.

У 1840 р., коли Т. Шевченкові було 26 років, у світ вийшов його «Кобзар». Книжечка складалася із восьми творів, але їй судилося стати епохальною. Відзначаючи появу «Кобзаря» як першу «зорю» нашого оновленого слова, що з нею «народився перший великий поет український; поет народно-національний!», О. Кониський підкреслював, що в ній «Україна побачила і повітала поета-мужика, зрощеного на ґрунті національно-мужицької історії (підкреслення наше – І. Д.); вона побачила початок того огню, що горить і світить; промінь того сонця, що «йде і за собою день веде». Шевченків «Кобзар» положив вже не зав'язь як Котляревський «Енеїдою», а міцний початок того, що називається національною літературою» [2, 88].

Непроминально важливе значення виходу у світ «Кобзаря» насамперед у тому, що саме йому судилося зробити революцію у майже «мертвих» душах українського освіченого дворянства, своєрідне відродження їх для нації. Зі сторінок Шевченкової книжки до тих, хто спав (маємо на увазі освічене дворянство, інтелігенцію), а мав би стояти на сторожі національної культури, слова, заговорила Катерина, причинна, загомонило козацтво, нагадуючи давню славу та навіюючи тугу через те, що «над дітьми козацькими погані панують». У творі «Тарасова ніч» Т. Шевченко запитував своїх сучасників:

Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля,
Бунчуки, гетьмани?

Такі відверті запитання вимагали відповіді, самозвіту, якщо не вголос, то хоча б мовчазного визнання істини, Духа правди.

У зв'язку з цим Б. Лепкий писав, що «Кобзар» Т. Шевченка «сонних будив, збитих із народного шляху на праву дорогу повертав, старим грішникам приспану совість розбурхував, ерихонською трубою гримів» [5, 23]. Під впливом «Кобзаря» зникала байдужість, розвіювалася, як імла, коли сонце зійде. Ті, хто відчував свою спорідненість з українським корінням, сповнювалися до нього повагою. Можна вважати, що з 1840 р. бере початок формування національної інтелігенції. З її представників уже в кінці 40-х років склалося Кирило-Мефодіївське братство, а наприкінці 50-х українська інтелігенція проявила себе через діяльність громад. Факт формування національно свідомої інтелігенції із середовища освічених поміщиків під впливом «Кобзаря» підтверджує подорож Т. Шевченка в Україну у 1843 р. У 1829 р. він покидав її нікому не відомим 15-літнім підлітком-кріпаком, а вже у 1843 р. його вітали як найбільш бажаного гостя у поміщицьких садибах, домах української знаті. І це, на наш погляд, був не тільки жест ввічливості до автора «Кобзаря», а й прийняття його світоглядних засад, знак готовності духовного самоочищення українців.

Однак нищівним погромом «Кобзаря» обійшлася російська реакційна критика. Зокрема, відомий вислів В. Белінського, який писав: «Хорошая литература, которая только и дышит, что простоватостью крестьянского языка и дубоватостью крестьянского ума» [6, 440], далеко не єдиний вияв несприйняття Кобзарєвого слова шовіністично настроєними літераторами.

Якщо взяти до уваги той факт, що тогочасна російська література відзначалася салонністю, де право на життя мало дворянство з усіма своїми проблемами, а 26-річний Т. Шевченко у свої художні твори вводить простолюдина – козака та селянина, стають зрозумілими причини негативного ставлення російських шовіністів до книжки Т. Шевченка. Такий підхід до вирішення проблеми літературного героя в «Кобзарі» був несподівано новим і не входив у параметри самодержавно-ідеологічного бачення літературної справи. Тим більше випадав «Кобзар» з імперських вимірів, оскільки був написаний українською мовою. На той час письменники, що були українцями за походженням, як правило, писали по-російськи, використовуючи українські сюжети. Така творчість українцям великодушно дозволялася. Т. Шевченко, відчувши красу рідного слова та його силу у час глибокої туги за Батьківщиною, не пішов прокладеним для письменства шляхом прирощення українських сюжетів російською мовою. Поет вибрав мовою своїх творів рідну, українську. Це був усвідомлений вибір –

без пристосуванства і зради. Більше того, у вступі до поеми «Гайдамаки», яка була написана вслід за виходом «Кобзаря», поет дав гідну відповідь «доброзичливим» радникам, які вважали, що по-російськи його поетичний таланти розкрився б значно краще:

Спасибі за раду.
Теплий кожух, тільки шкода –
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.

Відомо, що кілька поетичних творів і прозу Т. Шевченко писав по-російськи. Однак ці твори в художньому плані значно програють перед україномовними. До речі, Т. Шевченко сам в цьому зізнавався.

Отже, своїм «Кобзарем» поет вивів нашу мову з ужиткового рівня на літературний простір, надав їй чинності, статусу літературної норми. На цьому загальновідомому факті варто зробити наголос, на наш погляд, тому, що в українській літературі XIX ст. пошевченкової доби спостерігаємо своєрідний вибух саме україномовних митців неабиякої художньої сили, відомих як шістдесятників: А. Свидницький, О. Стороженко, С. Руданський, Ганна Барвінок, П. Кузьменко, Я. Кухаренко, Я. Щоголев, П. Куліш, Л. Глібов. Вплив Т. Шевченка на вибір мови цими письменниками беззаперечний. Однак доводиться, на жаль, констатувати, що не всі вони мали Шевченків гарт проти наступу реакції. Валуєвський циркуляр 1863 р. став для багатьох із них перешкодою для україномовної творчості.

Отже, вікопомність і велич Т. Шевченка як національного поета власне й полягає в тому, що, отримавши скарб митця, він використав його не заради особистої слави, чинів чи маєстності, а заради розбудови національної культури, відродження національної пам'яті та свідомості. Ось чому й потрібно вести мову про Т. Шевченка як носія високої національної ідеї, а не просто собі співця знедолених кріпаків.

Зрада своєму народові, Україні власне сприймалася Т. Шевченком як особиста духовна драма. Зустрівшись із земляками-змовниками, що були московською блекотою напоєні у поемі-візії «Сон», поет не приховував свого страждання: *Україно! Україно! Оце твої діти*. На наш погляд, це не лише мотив творчості, але одна із вузлових світоглядних проблем поета. Не заперечуючи антикріпосницького спрямування поезії Т. Шевченка, сьогодні звертаємо увагу у його творах на проблему співвідношення добра і

зла як віковічних категорій. І більше, на наш погляд, драматизму там, де зло чинять «свої люде». Це батьки Катерини, що вигнали її з дому; варнак, немилосердний у своїй помсті; згадуваний уже петербурзький чиновник та всі мовчазні (у Шевченка вони часто означені епітетом *німі*) свідки сваволі. Тому і вознісся над ними «святий лицар» – юродивий, що один відважився дати капралові ляпаса. Страшні, немилосердні слова Т. Шевченка, що їх в «Юродивому» адресовано «своїм же землякам кровним і суспільним побратимам», на думку І. Світличного, викликані також пасивністю, упокореністю загалу та фарисейством донощиків [7, 376].

Отже, не критика багатих за те, що вони багаті, та оспівування бідних зі співчуття, як це пропонувало традиційне радянське літературознавство, а моральні чинники у поведінці персонажів були для Т. Шевченка критеріями в оцінюванні діяльності цих персонажів.

У світлі сьогодення прочитання спадщини Кобзаря важливе значення займає проблема остаточного подолання так званих його богоборчих мотивів. Це один із найважливіших аспектів нового прочитання творів Т. Шевченка.

Розглядаючи названу проблему, Д. Чижевський свого часу писав: «поет живе не тільки правдою ума та консеквентністю мислення, а значно більше правдою серця та послідовністю емоцій, які можуть привести його до простих та виразних протиріч із самим собою. Але в Шевченка не знайдемо в релігійному питанні навіть таких уже гострих протиріч із собою» [8, 330].

Цікавим, як видається, є заглиблення Д. Чижевського у тому плані, що означену проблему дослідник розглядає з двох позицій, розрізняючи «народну релігійність» Т. Шевченка, до якої він зберіг «теплі почування», та «офіційну російську церкву» як установу» [8, 330, 331, 333] в усіх її формальних стосунках з українським народом.

Із думкою Д. Чижевського солідаризується Віра Сулима. За її спостереженнями, релігійне світосприйняття виховувалося у Шевченка під впливом традиційних народних уявлень. Знання Святого Письма поетом дослідниця пов'язує з його раннім дитинством: «в рідній хаті чув його з голосу батька чи діда; кобзарі й лірники співали про Ісуса та про Лазаря; навчаючись у сільській школі у дяка, мало не на пам'ять вивчив увесь Псалтир; зворушливо описав своє спілкування з Богом у вірші «Мені тринадцятий минало...» [9, 184]. З позицій «народної релігійності» потрактовано образ Марії в одноіменній поемі.

Вивчаючи історію образотворчого мистецтва в Академії художеств, він мав змогу глибше проникнути у біблійні образи та

сюжети. На наш погляд, саме в цей час була усвідомлена Шевченком необхідність та доцільність інтерпретації євангельських істин у поетичних творах з метою підняття духовності своїх сучасників. Упродовж свого творчого шляху Т. Шевченко здійснював це завдання ретельно й наполегливо у багатьох творах. Серед них виділяємо «Псалми Давидові», «Подражаніє Ізекіїлю», «Ісаія. Глава 35», «Во Іудеї...», «Неофіти», «Марія» та б. ін. Значну частину цих творів було написано на засланні, де поет майже не розлучався з Біблією. На думку В. Сулими, Т. Шевченко мав особливий погляд на завдання поета. Він вважав його «прямым (хоч і таємним) посередником між Богом і людьми». Цікаві погляди були у поета щодо сучасної йому України. На неї він дивився як на землю, зруйновану гріхом і злом, що виражалось у «соціальной нерівності, політичній тиранії, національному гніті», спустошеній моралі [9, 187]. Проти цього зла поет закликав боротися, щоб повернути утрачений рай. Саме під цим кутом зору по-новому висвітлюється зміст багатьох поетичних висловлювань Кобзаря, особливо медитативного характеру, які в радянські часи безапеляційно вважались атеїстичними.

Такий підхід до прочитання творів Т. Шевченка дає, на наш погляд, можливість побачити у ньому поета – виразника національних інтересів, пророка, апостола, але не безбожника та обмеженого виключно соціальною ідеєю революціонера-демократа.

Література

1. Іванишин П. Вульгарний «неоміфологізм»: від інтерпретації до фальсифікації Т. Шевченка. – Дрогобич: «Відродження». – 2001. – 174 с.
2. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: хроніка його життя. – К.: Дніпро, 1991. – 702 с.
3. Шевченко Т. Твори: У 5-ти т. – К.: Дніпро, 1971. – Т.5. – 543 с.
4. Забужко О. Шевченків міф України: спроба філософського аналізу. – К., 1997. – 144 с.
5. Лепкий Б. Про життя і твори Тараса Шевченка. – К.: Україна. – 1994. – 173 с.
6. Белинский В. Полное собр. соч.: В 13-ти т. – М., 1956. – Т.12. – 596 с.
7. Світличний І. Духовна драма Шевченка // Світличний І. Серце для куль і для рим: Поезії. Поетичні переклади. Літературно-критичні статті. – К., 1990. – 581 с.
8. Чижевський Д. Шевченко й релігія // Шевченко й релігія: Повне видання творів Тараса Шевченка: У 10-ти т. – Варшава-Львів, 1936. – Т.10. – 361 с.
9. Сулима В. Тарас Шевченко: Кобзар. Пророк. Апостол // Сулима В. Біблія і українська література. – К.: Освіта. – 1998. – 400 с.

Степан Костюк

ДУХ НЕЗБОРИМОСТІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ ЗА ЗБІРКОЮ ВОЛОДИМИРА ВИХРУЩА «КВІТИ НАДІЇ»

Тернопільський обласний комунальний краєзнавчий музей

Авторитетним плугатарем-сучасником поетичної ниви Тернопілля постає Володимир Вихрущ (04.03.1934, с. Августівка, тепер Козівського району Тернопільщини – 23.06.1999, Тернопіль) [2: 65-68; 3: 17-19]. Навіть «обов'язкові» твори «номенклатурної пори» зберігають особливості сприйняття реалій часу «по-августівськи». Серед різноманіття римовано виписаних сюжетів конче необхідного виокремлення заслуговує ненав'язливе авторське розуміння значимості козацької минувшини – підмурівку теперішнього, новітнього державотворення України.

Напевно щонайвідвертіші «неприйнятники» поетичного слова, прочитавши віршовані рядки нашого краянину, погодяться: запропоновані означення надивовижу точні, напрочуд актуальні. Більше того. Допоки співпереживатимемо політичний розгاردіах «української проби», припущувані розміркування зоставатимуться надалі «епітетними».

Грунтовне проаналізування чималого поетично-книжкового доробку В. Вихруща гідне повноцінного монографічного дослідження. Задля загального поінформування обмежимося «тематичною зацікавленістю» збірки ліричних сповідей «Квіти надії» [1].

Щоби повести пересічного читача помандрувати просторими теренами українських обширів, козацькою кровію политих, поет радить мініатюрою «Галицька земля» [1: 30-31] замилуватися величчю «закутини», яка

Сплюндрована, а серцю мила,
Немов негаснуча зоря.
О землі Галицька моя,
Ти нині – України крила.

«Переповнивши» пам'ять гіркою правдою тисячоліть про «Тернистий твій до волі путь...», водночас уявний герой відчуває прилив оптимізму, оскільки

Ти маєш віру наяву,
Снагу в козацькому здоров'ї,
І князь Василько в Тереховлі
Підняв до сонця булаву.

Подальше спізнання поетового задуму переконає прочитувальника:

І наяву вже переміни,
Несем довіру за моря.
О земле Галицька моя,
Ти – наче серце України.

Надзвичайно своєрідною зауважено структурну побудову твору. Спершу, наче нічого особливого: семеро катренів «цементує» чотиристопний ямб (— — — —); неточне, кільцеве римування (абба). Наявність, однак, «зайвих» ненаголошених складів урізноманітнює метричний малюнок, збагачує емоційну виразність. У другому – шостому чотиривіршах, наприклад, жіночі рими (другий-третій рядки) перебувають ув «обіймах» чоловічих (перший-четвертий рядки). Проте перша, сьома строфи – докорінна відмінність. Відтак, мимоволі, фіксуємо загальновіршове строфічне кільце. Оригінально.

Синтаксична основа поезії – невибаглива: перший, другий, четвертий, шостий, сьомий катрени – двореченневі; третій, п'ятий – одне складне речення.

Глибоко філософський віршар В. Вихрущ – душею соборник – диптихом «Синівська вірність» [1: 15-16] проводить, проте, незнайомих поціновувачів поетичного слова далі – мальовничою незорістю вкраїнських околиць, настановляючи:

Ні, немає Заходу і Сходу –
Україна, як життя, одна.

Сьогоднішня поетаповість незалежного поступу набувається завдяки звершенням попередників:

Козацьку маєм незбориму славу,
Не залякають нас ворожі тля і тинь.
Відродимо і правду, і державу
Для нас і для наступних поколінь.

Різноюб'ємність обох частин «урівноважують» шість катренів кожної. Уподібнюються «розділи» твору також перехресним римуванням (абаб). Спершу видається, навіть одинакова складонаголошеність наявна. Проте, «баланс» порушує додатковим – шостим – наголошеним складом другий рядок четвертого катрена першої частини.

Суттєвої відмінності надає метричне полотно. Скажімо, п'ятистопний ямб (— — — — —) «параграфа-анонса» поезії, наче

«розтягує» текст, сприяючи заповільненню думки: варто зважено збагнути минувшину... Інакше сприймається ритмомелодика «епілогового» розділу, виписана п'ятистопним хореем (). Строфічні стопи оправдовують задум, оскільки пасивній розміреності помислів належить протиставити дієву рішучість, підкріплену конкретними напрацюваннями.

Синтаксично строфи наділено парою розповідних речень. Щоправда, цілковите превалювання однотипних слово-сполучникових висловлювань «розколуює» окличне закінчення другого чотиривірша другої частини.

Пропагуючи власні «рецепти» розбудови таки вкраїнської України – нарешті, В. Вихрущ виступає радником «узагальнено-терпеливим»: не позбавляє сучасників-ініціативників сподівань дочекатися молодішої генерації подвижників. Однак, «сьогоднішні» та «завтрашні» повинні проїнятися єдиним, бажано – свідомим устремлінням:

Калину ми в серці своїм ростимо,
Плекаєм козацьке завзяття.
Ми ворогу й метра землі не дамо,
Бо нас би чекало прокляття.

(«Пісня про Україну») [1: 59-60].

Поєднанням три – чотиристопного амфібрахія () та тристопного дактиля () вирізняється поезія, зберігаючи перехресне римування (абаб). Підкреслене повторення третього-четвертого рядків першого катрена у заключному четвертому чотиривірші «вимальовує» чистий рефрен, особливістю якого виділяється цезура – між наголошеним останнім складом третього та наголошеним першим складом четвертого рядків. Такий прийом оправдовує назву твору. Напрошується логічне припущення: паузу-«передих» у читанні покликані заповнити акорди мелодії.

Довільне «пересипання» стопами лише увиразнює звукову гаму...

Дещо «урбанізована» сюжетна канва поезії «Руки» [1: 117] позбавляє почувань прихованої наївності пасивного очікування:

Ми власної долі посли,
З козацькою йдем Хоругвою.
Історію творим собою,
Щоб горді нащадки росли.

Щойно процитоване надає «тематичним» поезіям В. Вихруща статусу «перспективних», покликаних зародити поміж юні

українства почуття гідності. Ствердити гординю за содіяне козаками.

«Лаконічним» віршем (лише чотири катрени) запропоновано кільцеве римування (абба), доповнене «кільцевим» розташуванням рядків тристопного амфібрахія (— — — — —). Тотожні перші три чотиривірші: другий, третій рядки – повна стопа; перший, четвертий – «усічена». Останнім катреном «демонструється» розведення чистих стоп (перший, четвертий рядки) та «згрупування» неповних (другий, третій рядки). Цікаво.

«Синтаксизм» – апробований, традиційний.

Своєрідним умовності містком поміжчасовим виступає диптих «Северин Наливайко» [1: 99-101]. Легендарний заступник знедоленого люду, наче акумулює всезагальне прагнення:

В чистім полі і на волі
Хоче козак жити.
Ми не будемо кайданів
Більше волочити.

Можливо, перебільшено-алегоричним змальовано епізод передстраги відчайдухи Северина, проте несхитність вражає:

Бо вірить він, що прийдуть дні –
І розцвіте козацька слава,
І буде вільною держава,
Яку не раз він бачив в сні.

Навдивовижу строкатими спостережено римоване «оформлення», строфічну палітру. Пригляньмося.

Частина перша. Чотири перші катрени – чотиристопний «ідеальний» хорей (— — — — —), паралельне римування (аабб). П'ятих-восьмий чотиривірші – «коломиївський» розмір (перший, третій рядки – чотири стопи; другий, четвертий – три стопи). Римування: п'ятий, шостий катрени – мішане (абвб); сьомий, восьмий – перехресне (абаб).

Частина друга. Римування семи чотиривіршів – «спільне»: кільцеве (абба). Чотиристопний ямб (— — — — —) у другому, третьому рядках «нарощений» ненаголошеним складом. Тільки четвертий катрен вирізняється «хвостатими» першим, четвертим рядками та класичними – другим, третім.

Безумовно! Передати різні епізоди-картини одним емоційним зарядом – неможливо. Тому переосмислене змалюванням автором

калейдоскопа тогочасних подій і витворило насичене строфічне різноманіття.

Катрени чергуються одно-, дворечченєвими вираженнями.

«Цементуючим настилом» умовного поєднання століть бачиться вірш «У Кременці» [1: 41-42]. Сюжетне полотно поетичного «пейзажу» – осанни «Прадавньому місту...», немов «небажано» проперізує навпіл тільки «тематичне» дворяддя, наструнюючи пам'ять:

Тут пісня і креміль високої проби,
Немов лезо шаблі, Максима брова.

Висловлена данина останнім подіям далекого 1648 року обрамлена п'ятьма катренами майстровитого опису неповторного доквілля...

Прочитування загалом тексту – монотонне, виражене чотириступним амфібрахієм (— — — —): перший, третій рядки – «щіла» стопа; другий, четвертий – укорочена. Втім, несподіване застосування хореїчного ритмотакту (п'ять стоп – закінчення четвертого рядка першого катрена) привносить певний «безлад». Завважена «особливість» витримує перехресне римування (абаб).

Піднесено-мажорне звучання твору забезпечує окличне речення останньої строфи.

Напевне, занадто поверхово, стисло-узагальнено викладено «спостереження». Проміжним «вічком» історично-інтимного ланцюга несумісного поєднання поетичним висловом В. Вихруща понять: політика – лірика виокремлюємо інтонації, навіяні автору епохою козацтва. Несерйозно? Проте, навчимося чути себе, слухати співбесідника: одностудця – опонента. Вслухаймося у мовчазність минувшини – правдивої порадниці. Вдумаймося, щоби нас не «чекало прокляття»!

Література

1. Вихрущ В. Квіти надії: Поезії. – Тернопіль, 1991. – 184 с.
2. Володимир Вихрущ // 3 любов'ю до краю: Бібліографічний посібник. – Заліщики, 1998. – 112 с.
3. Література до знаменних і пам'ятних дат Тернопільщини на 1999 рік: Бібліографічний довідник. – Тернопіль, 1998. – 100 с.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Елла Бистрицька

РОЗВИТОК ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ БОГОСЛОВСЬКОЇ ОСВІТИ І НАУКИ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

Дослідження сучасною наукою діяльності Української греко-католицької церкви (УГКЦ) доводять, що у першій половині ХХ ст. вона переживала значне піднесення. Вплив духовенства був відчутний у всіх сферах життя українців Галичини. Це стосувалося національно-визвольних змагань, вирішення інших складних політичних і соціальних питань, розвитку освіти, науки і культури, виховання тощо. Всі новітні ініціативи церкви були тісно пов'язані з реформаторською діяльністю митрополита А. Шептицького та його найближчих сподвижників, серед яких особливе місце належало Й. Сліпому. Серцевиною діяльності УГКЦ виступала екуменічна ідея. Осмислення місця, ролі та значення греко-католицизму для Вселенської єдності, а також налагодження міжконфесійного діалогу для релігійної консолідації українців вимагали наукового обґрунтування. Така робота включала декілька основних напрямків: відкриття вищого освітнього закладу, формування наукових шкіл, організацію видавничої бази.

Важливим кроком у згуртуванні науковців було створення Богословського наукового товариства (1922 р.). БНТ було першим українським товариством, офіційно визнаним польською владою. Після реорганізації Товариства, починаючи з 1926 р., його головою був Й. Сліпий. Під його керівництвом вийшло 20 томів «Богословії» та 45 наукових праць окремим виданням. Про якість публікацій свідчать фахові рецензії в провідних журналах того часу. Зокрема, це компетентний орган «Записки ЧСВВ» (7 рецензій за 10-літній період), «Нива», «Дзвони» та ін. Інформацію подавали також австрійські, англійські, бельгійські, італійські, німецькі, французькі, польські, білоруські, чеські та хорватські періодичні

видання [1]. Таке визнання в широких наукових колах відкривало великі можливості перед науковцями, стимулювало роботу в цьому напрямку, що сприяло становленню української богословської школи.

Однак справжньою науковою лабораторією, яка поєднувала науку і практику, повинен був стати університет. Через антиукраїнську політику польського уряду це питання не вирішувалось. Таємний Львівський університет, що постав силами кращих представників української наукової інтелігенції в 1921 р., через 5 років припинив своє існування.

Тільки після укладення конкордату між Польщею і Апостольським Престолом у 1925 р. для УГКЦ виникли сприятливі умови для організації Богословської академії. На 35-ій конференції єпископів (8.05.1925 р.) було прийнято рішення розпочати підготовчу роботу в напрямку створення католицького університету [2].

Створити потужну наукову базу, зважаючи на політичні обставини, відсутність стійких наукових традицій, міг тільки вчений, добре відомий у наукових колах, який би займався практичною науково-педагогічною діяльністю і мав талант організатора. Й. Сліпий у свій час навчався на філософсько-богословському факультеті в Інсбруку і Римі, захистив докторську дисертацію з питань богослов'я, мав спеціальні праці в галузі догматики та історії церкви. Під час навчання молодий науковець удосконалив своє знання класичних мов й опанував німецьку, італійську, французьку, російську та англійську.

Після повернення до Львова (1921 р.) митрополит А. Шептицький призначив доктора Й. Сліпого професором богослов'я в духовній семінарії, а за кілька років (1926 р.) ректором і деканом богословського факультету. Молодий вчений повністю присвятив себе науковій та педагогічній праці.

Отримавши блискучу освіту, Й. Сліпий, як ніхто інший, розумів необхідність і значення відкриття вищого навчального закладу. Тому логічним видається рішення А. Шептицького доручити молодому талановитому вченому, який поєднував наукову, педагогічну і громадську роботу, створення вищого навчального закладу європейського значення. Саме таке завдання ставили перед собою ієрархи церкви. З метою вивчення організації вищих шкіл, досвіду їхньої роботи Й. Сліпий виїхав до країн Європи, відвідавши Італію, Німеччину, Францію, Великобританію.

Доцільність і значущість створення вищого наукового закладу для навчання й виховання священників і науковців стало предметом обговорення на засіданнях Богословського наукового товариства

і Митрополічой Консисторії у листопаді 1927 р., на яких з основною доповіддю виступав Й. Сліпий. Отримавши підтримку митрополита і духовенства, він продовжив роботу, склавши «Статути» вищого навчального закладу. Згодом представив їх на розгляд Статутової комісії, членами якої були також професори Тит Мишковський та Микола Чубатий. 28 лютого 1928 р. «Статути» затвердив митрополит Андрей і призначив Й. Сліпого на посаду ректора Академії, що стало початком інтенсивної підготовки до відкриття закладу: формувався адміністративний апарат, професорсько-викладацький колектив, готувалися навчальні програми.

Урочисте відкриття Богословської академії відбулося 6 жовтня 1929 р. В ньому взяли участь митрополит А. Шептицький, єпископи М. Будка та І. Бучко. У своєму виступі митрополит наголосив на тій особливій ролі, яку повинен відіграти зазначений заклад у дослідженні Східної богословської догматики й повернення її сучасній теології, а також католицької догматики. «Ці завдання, – говорив він, – вкладає на нас передовсім положення нашого краю і нашої Церкви, на пограниччі західнього і східнього світу. Се положення накладає на нас ролю якогось посередника поміж Сходом і Заходом. Сходові треба нам дати можливість пізнавати богословію Західньої Церкви, Заходові – Східньої. Це завдання посередника, як слід сповнене, може мати велике значення для тих двох відмінних культур, які на нашій землі, в наших установах і в наших душах зливаються і лучаться в одну» [3].

З основною доповіддю «Значіння і устрій Греко-Католицької Богословської Академії» виступив професор Й. Сліпий. Посилаючись на авторитет Фіхте, для якого кожна нація значила стільки, скільки значить її університет, ректор вказав на те велике значення, яке має відкриття вищого навчального закладу для національного розвитку: «Найвищі школи є об'явом глибини ума, вогнищем науки і двигуном народного життя. Вони є найсильнішим джерелом, з якого пливе умове життя нації і робітнею умових здобутків. Провідники народу дістають там умове вишколення і леліють ідеали, що стають сонцем у їх майбутній праці, – там твориться духовна аристократія народу.

Наша Богословська Академія є тому високою національною цінністю, бо відкриває найвищі правди народові, виховує йому провідників, дає йому тверезість і рівновагу духа, ширину думки і вчить, як в у сіх умовах зберегти себе з честю і в достойний спосіб. Академія має стати виховницею народу в найкращім того

слова значенні. Для нас постановня Академії набирає тим більшої ваги, що ми, крім Могиллянської Академії, опертої зрештою в своїх початках на каголицьких основах, не мали досі власного визначнішого зорганізованого середовища й були звичайно науковою причепою та скиталися, шукаючи притулку по чужих сусідніх заведеннях, з яких назагал було для нашої Церкви й народу не дуже багато хісна. Та треба підкреслити, що одиниці не раз з подиву гідною саможертвою, не цінені оточенням, віддавалися науці» [4].

Виступ ректора був ємким і торкався основних напрямків діяльності навчального закладу. Він представив розгорнуту програму діяльності Академії, окреслив її основні завдання у вихованні та підготовці духовенства, науковців і перспектив розвитку богословської науки. Визначаючи місце і роль Академії в структурі УГКЦ, Й. Сліпий наголосив: «Завданням Богословської Академії – стати об'єднуючим чинником цілого народу, з'єдинити нез'єдинених, створити для Унії наукове середовище на її терені, бути її заборолом і твердиною...». Далі продовжив: «Академія має гуртувати біля себе і дати приют науковим силам і виробити їм спроможу посвятитися науковій богословській праці, освободити їх від інших обов'язків і уможливити трактування теології, як головного життєвого, а не побічного заняття...» [4]. Отже, перед керівництвом ВНЗ, професорсько-викладацьким колективом ставилось завдання створити наукові школи, виростити плеяду науковців, спеціалістів східного і західного богослов'я. Це повинно було бути нове покоління вчених, яке до вивчення християнських джерел підходило з позицій єднання, а не навпаки. Потребу в таких кадрах засвідчили Велеградські з'їзди. Часто його учасники розглядали другорядні питання, не маючи належної підготовки для обговорення принципових проблем – догматичних і літургійно-обрядових, виявляли психологічну неготовність приймати протилежну думку.

У виступі Й. Сліпий окреслив перспективи розвитку богословської науки. Поступ українського богослов'я він пов'язував з особливим становищем греко-католицької церкви у християнському світі: «З огляду на наше становище до християнського Сходу, спосіб трактування мусить зберегти свої оригінальні прикмети й узгляднити свої потреби, а через те поширити католицьку богословію. Вправі богословська наука є одна, але кожний нарід надає їй свою закраску і вносить до неї частку свого Духа.» І далі: «Загалом кажучи, Академія має стати на сторожі своєї традиції та скріпляти знаменні прикмети нашої богословської науки... Очевидно вона не може замикатися до історичного

відтворення, але мусить задимати становище до сучасних напрямів і проблем та використовувати здобутки західньої богословії: розвинені теорії, з'ясовані терміни, найновіші наукові й педагогічні методи, які підняли західню богословію до високого лету» [4].

Богословська наука, на думку професора, повинна мати прикладний характер. Поєднання теорії та практики наповнює науку тим особливим змістом, який стимулює її подальший розвиток.

Не менш важливим завданням для ВНЗ була підготовка духовенства, формування його науково-освітнього і культурного рівня. В історії відомі періоди занепаду богословської науки й освіти. «Наша Церква не так терпіла через брак, як через малоосвіченість духовенства». Підкреслюючи важливість місії Церкви і священника зокрема в житті суспільства, Й. Сліпий сказав: «Найближчим завданням Академії є, отже, піднести науковий рівень духовенства... Щоби священник сповнив своє завдання як слід, мусить належно підготувитися до вимог часу. Наука робить великанські поступки, виринають нові релігійні й моральні питання, культура змінює по часті свої основи і напрямки, в суспільному житті священник стає перед іншими умовинами, до яких не вистачають старі методи» [4].

Підготувати духовника сучасного типу було завданням непростим, враховуючи загальноєвропейські тенденції наступу атеїзму у сфері науки та суспільно-політичному житті, місцеві особливості. Тим не менше ігнорування або замовчування тих процесів розвитку суспільства, які суперечили християнському світогляду, було б недопустимою помилкою, що в майбутньому могло підірвати основи церкви.

Торкаючись питань організації закладу, Й. Сліпий зазначив, що зразком послужили католицькі факультети. Як керівник і науковець, він поставив перед собою, всім колективом достатньо складні завдання у сфері науки, освіти і виховання. Серед європейських університетів Богословська академія повинна була зайняти своє особливе місце – стати центром вивчення та синтезу православної та католицької теології.

Відкриття Академії стало подією не тільки в Західній Україні, але й у християнському світі. Надійшла велика кількість привітань, серед яких телеграма-благословення від папи Пія XI, вітання гетьмана П. Скоропадського, професора Д. Дорошенка та багатьох інших.

Докладні повідомлення та міркування про перспективи розвитку ВНЗ, його значення для розвитку краю вміщували українські газети. Відгукнулася навіть іноземна преса – німецька,

французька, італійська, польська, бельгійська, хорватська.

Високі зобов'язання, які взяли на себе засновники Академії, вимагали щоденної копійкої праці, перш за все від ректора. Комплектуючи колектив, Й. Сліпий відчув деякі труднощі. У ВНЗ погодилися працювати лише три професори: о. д-р Тит Галущинський, який отримав габлітацію у Львівському університеті в 1919 р. на основі теологічних праць, о. д-р Й. Сліпий на основі габлітацій в Інсбруцькому університеті та Грегорінському в Римі, о. д-р Тит Мишковський, габлітований у Львівському університеті. Решту членів Професорської колегії становили катехити середніх шкіл. Звичайно, що рівень їх наукової підготовки не відповідав університетським вимогам. «Академія поставила відразу високо наукові домагання до професорів і студентів і мусіла це зробити, коли хотіла засісти в колі богословських установ, які після війни піднесли високо науковий рівень... Та в самих вже початках наткнулася Академія на великі переpons. Причиною внутрішніх переpons був брак належного розуміння для наукових вимог і кваліфікацій» [5].

Вимоги, які ставив перед колективом ректор, не завжди знаходили розуміння. Інертність частини викладачів Й. Сліпий пояснював відсутністю наукових традицій, а також тією загальною політичною ситуацією, яка склалася в країні: «Це можна до деякої міри пояснити недолею й неволею, яку приходилося нам переживати і задля якої привикли ми вдовольнитися в науці малими досягненнями. Зовнішні переpons походять із загального розбиття народу. Яке переходить уже в наліг і викликає навіть острах перед спробами зосередкуватися» [5]. Тим не менше, кожен викладач був поставлений перед дилемою – працювати над підвищенням своєї кваліфікації або залишити Академію, якийсь час працюючи звичайним викладачем.

Становлення Академії проходило в складних умовах політичних переслідувань українців, арештів, ліквідації освітніх і господарсько-торгівельних установ, пацифікації, руйнування церков на Холмщині і Підляшші, вуличних студентських провокацій тощо. В економічному житті панувала інфляція і безробіття. Отже, існували й матеріальні труднощі. Однак щорічно проводився набір студентів. В 1928/29 рр. на зимовий семестр записалося 167 звичайних і 5 надзвичайних слухачів; у 1929/30 рр. – відповідно 165 і 4; в 1930/31 рр. – 201 і 7. Усього в Академії навчалось 533 звичайних і 16 надзвичайних слухачів. За перші три роки закінчило навчання 114 звичайних слухачів і 2 надзвичайні [5]. Серед студентів були не тільки вихідці з Галичини,

але й з Болгарії, Чехословаччини, Румунії, Югославії, також православні з Волині та Холмщини.

З часу відкриття Академії удосконалювалася навчальна програма. В перелік дисциплін були включені курси соціології, арабської, сирійської та арамейської мов, відкрито біблійний, правничий та історичний семінари. Безумовно, подією наукової ваги стало видання наукових богословських творів під назвою «Праці Греко-Католицької Богословської Академії у Львові», які продовжили серію «Праці Богословського Наукового Товариства». Члени Професорської колегії видрукували низку своїх статей в українських та іноземних журналах теологічного або загальнонаукового характеру [5].

Перші три роки діяльності університету заклали основи для його подальшого розвитку.

Окрім богословського і філософського факультетів, планувалося відкрити юридичний. На засіданні Професорської колегії 15 вересня 1935 р. Й. Сліпий зауважив, що потужний науковий потенціал ВНЗ, створений за останні роки, дозволив би при сприятливих політичних та економічних обставинах відкрити чотири самодостатніх факультети. Навіть відкриття третього факультету давало можливість претендувати Академії на статус Університету.

В одному зі своїх звітів Й. Сліпий зазначив: «Для створення і ведення університету й кожної високої школи треба трьох речей: професорів, слухачів і грошей» [6]. З властивою йому наполегливістю, послідовністю й принциповістю ректор доклав усіх зусиль, щоб створити в Академії атмосферу наукового пошуку. Науковий рівень викладачів невпинно зростав. Підготували габілітаційні праці й отримали професорські ступені за період 1929-1936 рр. шість богословів: Спиридон Кархут, Діонісій Дорожинський, Василь Лаба, Ярослав Левицький, Микола Чубатий, Микола Конрад. Надзвичайними професорами іменувалися М. Чубатий (1929 р.), о. д-р. Д. Дорожинський, о. Ю. Дзерович (1930 р.), о. д-р А. Ішак (1932 р.), д-р К. Чехович (1935 р.), д-р В. Залозецький (1936 р.).

На засіданні Професорської колегії 24 вересня 1935 р. Й. Сліпий підкреслив, що наукові досягнення дають можливість порівняти Академію з аналогічними європейськими установами. І тільки матеріальні обмеження не дозволяють повною мірою розгорнути наукову діяльність, залучити до ВНЗ нових спеціалістів. «Тяжка скрута, яка щораз змагається, виснажує сили й так немногих наших наукових працівників, а вслід за тим витворює душевне

пригноблення, навіть у найбільше для науки одушевлених одиниць та обнижує пошану до неї. Цьому лихові старалася Академія зарадити, як тільки могла, гуртуючи охочих до наукової праці, підтримуючи їх матеріально та удержуючи пригожу атмосферу» [6]. В 1935/36 н.р. були призначені на посади надзвичайних професорів д-р Р. Ковшевич, д-р І. Свенціцький, д-р О. Надрага, д-р І. Крип'якевич, а також доцент Українського університету у Празі д-р Я. Пастернак. Через 10 років Професорська колегія у своєму складі нараховувала 8 звичайних і 6 надзвичайних професорів, 6 доцентів і 18 заступників професорів [7].

На жаль, академічних ступенів Богословська академія не надавала. «Безупинні старання в Римі про право надати докторати не увінчалися успіхом лише з огляду на політичні відносини», – повідомив Й. Сліпий, звітуючи перед колегами по Академії [8]. Польський уряд намагався перешкодити розвитку єдиної на той час української вищої школи і ліквідувати заклад. Неодноразово чиновники пропонували митрополиту А. Шептицькому перевести навчання богословів до Львівського університету. Однак зворотного шляху не існувало. Богословська академія відбулася як науково-освітній заклад, стала помітним явищем в культурно-політичному житті Західної України. Її наукові кадри формували свою особливу думку в католицькій теології. Тільки з початком німецької окупації надійшов дозвіл з Риму про надання Академією академічних ступенів. Реально цим правом ніхто не міг скористатися, зважаючи на обставини воєнного часу.

Академія згуртувала в своїх стінах кращих богословів і світських учених. Студенти мали змогу вивчати філософсько-богословські предмети, а також прослухати курси історії, літератури, мистецтва, археології. Викладали навіть книгознавство та сільськогосподарські науки. Як ректор і вчений, Й. Сліпий намагався поєднати педагогічну, освітню та науково-дослідну роботу і в цьому напрямку скеровував колектив. Найбільш підготовлені з числа слухачів займалися науковою роботою. В Академії постійно працювали семінари (10): догматичний під керівництвом Й. Сліпого, біблійний (о. Галушинський, о. Чорняк), правничий (д-р Р. Ковшевич, о. д-р Л. Глінка), історії Унії (д-р М. Чубатий), гомілетичний (о. д-р Ів. Фіголь, о. д-р А. Іщак), кагехитичний (о. Ю. Дзерович), історії України (д-р І. Крип'якевич), мистецтва (д-р В. Залозецький), соціології (о. д-р М. Конрад), церковнослов'янський (д-р К. Чехович). Найкращі студентські роботи виходили друком у часописах «Мега», «Діло», «Христос Наша Сила»

та в місячниках «Нива», «Богословія». Історичний та церковнослов'янський семінари започаткували власні видання – «Архів семінара історії» та «Слово» [9]. За неповних 10 років Академія підготувала 415 абсолювентів. Частина випускників продовжувала навчання за кордоном, утверджуючи, таким чином, науковий авторитет Львівської академії.

Важливим напрямком наукової діяльності викладачів Академії було написання підручників з богословських наук. В. Лаба згадує: «Часи і течії (свого роду чистка у нашій Церкві, пожвавлена праця над зближенням і з'єднанням Церков) домагалися, щоби богословська наука перестала у нас бути чужим імпортом, але щоби вона росла на рідному ґрунті і мала своєрідний характер» [10]. Кілька таких підручників з'явилося в серіях видань БНТ і Богословської академії: «Церковнослов'янська граматика» д-ра К. Чеховича, «Біблійна герменевтика» і «Патрологія» (в 3-ох томах) о. В. Лаби, «Катехитика», «Педагогіка» і «Катехизм» о. Ю. Дзеровича, «Догматика нез'єдиненого Сходу» (1-а частина) о. д-ра А. Іщака, «Перші українські проповідники і їх твори» та «Теорія церковної вимови» о. д-ра Я. Левицького, «Огляд історії старохристиянського мистецтва» д-ра В. Залозецького, «Огляд історії церковної музики» д-ра Б. Кудрика. Вийшли друком підручники з інших дисциплін. Д-р Я. Пастернак написав «Коротку археологію Західно-Українських Земель», о. д-р М. Конрад підготував два підручники – «Нарис історії старинної філософії» (в 3-ох частинах) і «Основні напрямки новітньої соціології». Готувалися до друку й інші підручники.

Сам професор Й. Сліпий, який упродовж своєї педагогічної діяльності читав спеціальну догматику, теж працював над підручником. У передмові «Загальна наука про Св. Тайни» він писав: «Уже від початку професури на Богословській Академії задумував я написати підручник Догматичного Богословія для слухачів Академії та й загалом для священників і світських кіл, що бажають глибше познайомитись з богословською наукою, бо брак такого наукового підручника дається в нас помітно відчувати...» [11]. Підручник був готовий до друку, коли розпочалася Друга світова війна. Через брак паперу він не побачив світ. Дивом рукопис зберігся й був перевезений у Канаду, де вийшов друком у видавництві Отців Редемптористів у Йорктоні. В підручнику аналізується католицька догматика, також представлена теологічна доктрина православного Сходу. «Догматика Вселенської церкви»

була високо оцінена сучасниками, які вважали її зразком для майбутніх українських богословів.

Як засновник і організатор багатьох наукових інституцій, Й. Сліпий велику увагу звертав на формування фондів бібліотеки, оскільки без солідної бази джерел розвивати науку й освіту було неможливо. Ще на посаді директора бібліотеки БНТ Й. Сліпий започаткував надзвичайно важливу акцію – збір стародруків. Він вважав, що «необхідно переглянути всі церковні і парохіяльні бібліотеки, в яких ще криються не раз великі цінності, заховані в воєнній лихоліттю, а які Товариство безумовно мусить стягнути і врятувати перед загибеллю» [13]. З цією метою він особисто відвідав близько 30 церков, про що звітував на II Загальних Зборах. З кожним роком кількість книжок у бібліотеці Товариства збільшувалась. Наприклад, у 1925 р. налічувалось 1040 томів, 32 стародруки і 10 рукописів; у 1935 р. їх кількість сягала 11109 томів, 143 рукописів і 172 стародруків [13].

Для слухачів Духовної семінарії та Академії бібліотека була основним місцем поповнення та удосконалення своїх знань. Науковці та студенти мали можливість користуватися фондами бібліотек Духовної семінарії, БНТ і БА. Таким чином було створено найбільшу в Львові бібліотеку. За сприяння Й. Сліпого було встановлено тісні зв'язки та книгообмін з численними видавництвами та установами не тільки українськими, але й зарубіжними. Література надходила з Варшави, Любліна, Кракова, Берліна, Дюссельдорфа, Рима, Загреба та інших місць. Бібліотечна справа велася на належному рівні, про що свідчить участь бібліотекаря Академії у міжнародному з'їзді бібліотекарів у Варшаві (1936 р.) [12, 14].

Своє місце в богословській науці українські вчені здобули шляхом наполегливої і невтомної праці. Викладачі Академії брали активну участь у міжнародних з'їздах, конференціях, виступали організаторами і співзасновниками різноманітних товариств. Були авторами ґрунтовних досліджень. За короткий період часу їхні наукові здобутки стали відомими в Галичині та за її межами. Українську науку популяризували не тільки особисті зв'язки серед науковців, але й потужна видавнича база. Плідно працювали видавництва: «Богословія», «Видання Богословії», «Праці Богословського Наукового Товариства», «Праці Гр.-Кат. Богословської академії», «Аскетична Бібліотека Гр.-Кат. Богословської Семінарії», «Дзвони», «Бібліотека Дзвонів», «Нива» і «Мета».

Необхідно зазначити, що велика роль в організації і розвитку української богословської науки належить Й. Сліпому, який творив її як вчений. За свідченням сучасників, серед спеціалістів з догматики і богослов'я професор Й. Сліпий користувався авторитетом, а його праці поповнили загальний фонд богословської літератури.

Наукова спадщина Й. Сліпого включає понад 100 робіт. Це – догматичні дослідження, розвідки на богословсько-історичні, обрядово-літургичні та аскетичні теми; реферати-доповіді, виголошені на з'їздах, конференціях і академіях; звіти й промови, спогади з подорожей, численні пастирські листи тощо. Практично всі праці Й. Сліпого мають екуменічне спрямування. Єдність культур Сходу і Заходу розглядалася ним як необхідна умова розвитку християнської цивілізації. Ця ідея обґрунтовується вченим у площині релігійно-догматичних і культурно-психологічних відмінностей, обрядово-культової практики та історичного досвіду. Створена ним наукова школа також працювала у цьому напрямку. Вона повинна була стати місцем діалогу, обміну науковими ідеями і взаємного визнання богословів. Наукові висновки Й. Сліпого мали практичне значення. З позицій єдності він осмислював місце і роль греко-католицької церкви, розглядаючи її як синтез східної і західної традицій. У роботі «На унійні теми», що була логічним продовженням основних положень, висунутих у «Візантизмі як формі культури», вчений трактував Унію як діалог рівноправних партнерів. Одночасно заперечував уніатизм, який передбачав латинізацію Східної церкви. Засудивши явище уніатизму, Й. Сліпий обґрунтував необхідність відновлення греко-католицькою церквою стародавніх обрядових традицій.

Осмилення ролі і місця греко-католицизму в структурі Вселенського християнства дозволило його духовенству розпочати широкий міжконфесійний діалог і створити власну екуменічну доктрину. Безперечно, наукові напрацювання греко-католицьких богословів, практичний досвід духовенства були використані при написанні «Декрету про Східні Католицькі Церкви» II Ватиканського Собору.

Література

1. Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928-1929-1944. – Торонто-Чикаго, 1973. – Ч. II. – 718 с.
2. Конференції Архирейів Української Греко-Католицької Церкви

- (1902-1937) / За ред. А. Кравчука. – Львів, 1997. – 105 с.
3. Промова основника на святочнім відкритті греко-католицької Богословської Академії // Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928-1929-1944. – Торонто-Чикаго, 1973. – Ч. I. – 718 с.
 4. Значіння і устрій Греко-Католицької Богословської Академії // Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928-1929-1944. – Торонто-Чикаго, 1973. – Ч. I. – 718 с.
 5. Звіт з організаційної праці та досягів Богословської Академії // Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928-1929-1944. – Торонто-Чикаго, 1973. – Ч. I. – 718 с.
 6. Звіт з організаційної праці та досягів Богословської Академії у другім трилітті // Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928-1929-1944. – Торонто-Чикаго, 1973. – Ч. I. – 718 с.
 7. Організація Професорської Колегії Богословської Академії. Управа Богословської Академії // Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928-1929-1944. – Торонто-Чикаго, 1973. – Ч. I. – 718 с.
 8. «10-ліття єдиної Української високої школи». Святочна інавгурація 11-го академічного року в Гр.-Кат. Духовній Академії у Львові // Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928-1929-1944. – Торонто-Чикаго, 1973. – Ч. I. – 718 с.
 9. Професорський збір у рр. 1937/38-39 // Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928-1929-1944. – Торонто-Чикаго, 1973. – Ч. I. – 718 с.
 10. Лаба В. Митрополит Йосиф Сліпий як науковець і науковий організатор // Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928-1929-1944. – Торонто-Чикаго, 1976. – Ч. II. – 663 с.
 11. Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928-1929-1944. – Торонто-Чикаго, 1973. – Ч. I. – 718 с.
 12. Назарко І. Наші владика з Тернопільщини // Шляхами золотого Поділля: Регіональний історично-мемуарний збірник Тернопільщини. Т. I. – Філадельфія, ПА., 1983. – 285 с.
 13. Богословське Наукове Товариство у Львові // Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928-1929-1944. – Торонто-Чикаго, 1976. – Ч. II. – 663 с.
 14. Бібліотека Богословської Академії // Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928-1929-1944. – Торонто-Чикаго, 1973. – Ч. I. – 718 с.

Арсен Гудима

ПРОБЛЕМА ДУХОВНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ПОЛІКОНФЕСІЙНОЇ УКРАЇНИ

Тернопільський державний медичний університет
ім. Івана Горбачевського

Україна стала сьогодні світовим полігоном традиційних, нетрадиційних і нових релігій та вірувань. На її духовному просторі нині діє 129 церков, конфесій і течій, які нараховують 27,3 тис. релігійних громад.*

Проте, як стверджує новітня історія, наявність багатьох конфесій у розвинутих країнах світу не становить загрози національній та державній безпеці їх народів. Це лише тому, що міжконфесійні відносини відповідають етнокультурним і політичним досягненням правових держав світу.

Інша ситуація в Україні, де, з одного боку, діє інерція минулого в усіх сферах суспільного життя, а з другого – йде процес формування нової самосвідомості особи і суспільства на фоні труднощів національного відродження та творення незалежної держави. Їх гальмівні явища заважають економічним, соціальним, політичним і духовним перетворенням.

Тому необхідно, перш за все, чітко уявити історичну мозаїку цих гальмівних явищ, бо лише зваживши на них можна усвідомити реальну дійсність, яка стосується, в даному випадку, духовної консолідації суспільства в умовах поліконфесійної України. Вони породжені, головним чином, історичною долею України:

- 650-літнім бездержав'ям, коли не було політичної сили, яка об'єднувала б етнічні землі, дбала про їх всебічний розвиток;
- тривалим поділом народу між ворогуючими сусідами, що вплинуло на особливості віросповідної та конфесійної орієнтації;
- втратою міста як осередку та рушія науки і культури – джерела інтелектуальних сил нації;
- втратою національної мови в містах, що вплинуло на визнання українського народу у світовій спільноті;
- денационалізацією української еліти, тієї соціальної верхатури, яка у всіх країнах світу дбає про історичний поступ свого народу;

* Станом на 1.01.2003 р. // Релігійна панорама. – 2003. – № 2.

– цілеспрямованим ідеологічним впливом як зі Сходу, так і з Заходу, де державній церкві відводилась не другорядна роль у процесах етногенезу пошмагваної України, підміною при цьому національного конфесійним;

– і, останнє, протягом зазначеного часу український народ по суті не володів історичною ситуацією. За нього вирішували цілість етнічних земель, встановлення політичного режиму, на глум християнського гуманізму і здорового глузду, змушували одягати чужі мундири, орієнтуючи одного українця на Захід, а іншого на Схід [1].

Які ж причини збереження українства наперекір його історичній долі?

Для з'ясування цього питання звернемо увагу на особливості поширення християнства у Північному Причорномор'ї. Як теоретична модель гуманізму, Євангелія Христа, що засвідчила нове віровчення, зустріла тут практичний гуманізм автохтонного народу, який не знав рабства, насильства людини над людиною (вишуканих тортур, ув'язнення, заслання і т.п.), смертної кари, а одвічна землеробська культура з часів Трипілья (IV-III тис. до н.е.) сформувала особливу духовність у ставленні до землі, роду, сприйняття космічних сил тощо. Про це переконливо свідчить міфологія наших пращурів, яка була сповнена життєрадісного гуманізму.

На цьому ґрунті сформувалося Київське християнство з притаманними йому особливостями:

- будувати життя на євангельських засадах;
- моральна відповідальність перед Богом і суспільством;
- віротерпимість;
- демократичний (соборний) устрій церковного життя;
- відкритість для християнського світу [2].

Названі особливості стали стрижнем соціальних, політичних та духовних відносин Руси-України.

Яскравим підтвердженням їх є:

- ставлення князя Володимира Великого до смертної кари на зламі X-XI століть, що відповідало заповіді Святого Письма – «не вбий»;
- вперше в правознавстві (середина XI ст.) захист гідності особи, ким би вона не була, згідно з моральними настановами вчення Христа, що засвідчила «Руська Правда» Ярослава Мудрого;
- безприкладний зразок для всіх правителів та владик Європи (початок XII ст.) християнської відданості «доброму, істині та любові до ближнього» в «Поученні синам» Володимира Мономаха – жити згідно з християнськими чеснотами [3].

І цілком не випадково краківський єпископ Матвій у листі до св. Бернарда з Клерво (XII ст.) писав: «Народ цей руський, що своїм великим числом дорівнює звіздам, не зберігає правил православної віри та установ правдивої релігії... бо не хоче уподобнитися ані до латинської, ані до грецької Церкви, але хоче бути окремо і від обох віддільно» [4].

А це означає: коли б не навала татаро-монголів і втрата державності, то Русь-Україна подарувала б світу оригінальну галузь християнського віровчення на глибинних витоках самобутнього Київського християнства. Його особливості заклали міцний фундамент кордоцентричного (зосередженого в серці, тобто сердечного) сприйняття Бога, людини і світу на історично успадкованому просторі Північного Причорномор'я. І навіть Берестейська унія (1596 р.) зберегла за умовами договору етноконфесійні особливості княжих часів, незважаючи на всі колізії подальшого унійного процесу в Україні.

Про це переконливо свідчить волевиявлення змученого столітньою боротьбою народу, коли Дніпро після «вічного миру» 1686 р. став політичним вододілом України: на Сході – «Волимо під велику руку царя (як захисника православ'я від польського войовничого католицизму), але не волимо під покров московського патріарха»; на Заході, зокрема (після 1772 р.) в період національного відродження і національного самозбереження Галичини – «Волимо під покров Папи Римського (як намісника св. Петра і виразника інтересів усіх християн світу), але не волимо латинського обряду». Це тому, що народ не міг сприйняти іншого обряду – ні московської, ні латинської Церкви, крім етноправославного, який відповідав основним параметрам національної Церкви. А саме: історичному, географічному, етнокультурному, політичному, лінгвістичному та демографічному [5].

На їх користь переконливо свідчать:

– дохристиянські та християнські джерела українського православ'я, його вплив на формування етнокультури та духовності українського народу;

– геополітичний простір сучасної України, його вплив на господарсько-виробничу діяльність та духовно-практичне освоєння світу, що стало надбанням етноконфесійних особливостей Українського Православ'я та його Церкви;

– духовні особливості відчуття, сприйняття та переживання Бога – Творця і Вседержителя, як найвищого морального ідеалу в спокутній жертві Христа, що сформувало характерні риси

Українського Православ'я, вплинуло на обрядові традиції Церкви та віровчення;

– етноформуюча та етнозберігаюча роль Українського Православ'я та його Церкви в княжі часи та в умовах бездержав'я, етногеноциду та національно-визвольної боротьби за свободу і незалежність українського народу;

– дотримання «українізованої» старослов'янської мови в православному Богослужінні, розвиток української церковної літератури, поширення освіти (шкільництва) серед народу, що формувало, зберігало і захищало національну самосвідомість українства, надбання самобутніх цінностей культури;

– етнічна однорідність Українського Православ'я та його Церкви, що творила почуття соборності українського народу, його національну ідентичність на обох берегах Збруча, Прута та перевалів Карпат.

Ось чому в своїй вітальній промові в аеропорту Бориспіль Папа Іван Павло II підкреслив, що Україна – ворота між Сходом і Заходом. Додамо, відкрита для християнського світу і, одночасно, самобутня в межах свого етноконфесійного простору.

Як це впливає на духовну консолідацію суспільства в умовах поліконфесійної України?

Згідно із зазначеними параметрами, ідеї національної Церкви відповідають: Українська Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ КП), нараховує 3 295 громад, Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) – 1 136 громад та Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) – 3 424 громади, які зберігають вікові традиції українського народу, що сягають витоків Київського християнства. Їх розбіжності стосуються, головним чином, не віросповідних, а, скоріше, міжцерковних відносин, які сформувалися під впливом самозахисних процесів у східних і західних регіонах України. Всі вони свято бережуть мову богослужіння, освячують історичну пам'ять народу, всебічно сприяють його національному відродженню на засадах етнічної культури і християнських чеснот. Відоме гасло – «В ім'я Бога і України» – формує сьогодні нові екуменічні відносини національно зорієнтованих церков, які повинні відповідати віковому прагненню народу до свободи і незалежності. Цього без застереження не можна сказати про Українську Православну Церкву, яка нині перебуває в канонічній залежності від Московської Патріархії (УПЦ МП). Нараховує 10 136 громад.

З часів Володимиро-Суздальського князівства московське православ'я сформувалося на іншій етнопсихологічній основі послов'ячених угрофінських племен. Воно органічно сприйняло ідеологію візантійської церкви, яка відповідало завданням зміцнення державного новоутворення на землях тубільного населення з його орієнтацією на родоплемінний вождизм. А саме:

– цезаропапізм, що переріс у боротьбі за «стольний град» Київ у великодержавну політику – «да расширяется православием из рода в род московское царство»;

– віросповідний ритуалізм і церковний догматизм, на який не вплинув культурний поступ європейських народів;

– віронетерпимість разом із ворожим ставленням до іновірців, що зберегло до наших днів (усупереч десятому «Символу віри») перехрещення навіть християн інших віросповідних конфесій;

– претензію на першість у християнському світі під личиною «Москва – третій Рим» [6].

В історії Східної церкви нездоланно спрацьовували «самогальмівні» чинники під впливом економічних, політичних та духовних обставин. А саме:

– утворення незалежних патріархій;

– відсутність єдиного духовного центру;

– зверхність Візантії як «спадкоємниці Еллади» при збереженні главенства імператора в питаннях релігії і церкви;

– падіння Константинополя у 1453 р.;

– засилля мусульман, які обмежили можливий поступ церкви;

– тривале збереження феодальних порядків, які сягнули початку минулого століття [3].

Історія розпорядилась так, що лише Москва на тлі пізнього європейського середньовіччя майже до кінця XIX століття була єдиною православною державою, що безкарно поширювала свої володіння на Схід. Її великі князі разом із наступними царями проголосили себе покровителями православного Сходу. В руслі ідеї «третього Риму» та спадкової віронетерпимості московське православ'я визнало себе «істинною вірою», а її послідовників «правовірними християнами». Тому і сьогодні переконує віруючих в «неканонічності» Західної Церкви, що ніби втратила вселенськість. І це в наш час, коли Церква Заходу об'єднує понад мільярд людей планети.

«Рятівною» функцією церкви продовжують маскувати претензію владомощів «блокаменної» на «духовний простір» в

минулому московських царів і не так давно вождів «комуністичного раю». Бажання одне – відродити «единую и неделимую» хоча б у камуфляжі «союза словянских народов».

Історія суспільного прогресу пам'ятає консерватизм московського православ'я та його Церкви, які не спромоглися застосувати в богослов'ї готових наробок трьох поколінь російських релігійних філософів XIX – початку XX ст. Адже вони намагалися європеїзувати московське православ'я, вивести його на рівень католицької і протестантської світоглядної думки нового часу.

Цього досить, щоб зорієнтуватись в сучасних міжконфесійних українських реаліях – «хто є хто» в духовній концепції суспільства.

У свою чергу цього не можна сказати про Римо-Католицьку Церкву – 965 громад, християн-баптистів – 2 300 громад, християн віри євангельської – 1 335 громад, адвентистів сьомого дня – 914 громад, іудеїв – 214 громад, мусульман – 460 громад та ін., які формують громадську думку в руслі державотворчих процесів і духовного відродження України.

Нетрадиційні та новітні релігійні течії – Новоапостольська Церква, Церква Ісуса Христа святих останніх днів або мормонів, РУН віра, в тому числі громади даосистів, «місія Чайтані», Бахаї та ін. – задовольняють незначну кількість населення і не мають суттєвого впливу на суспільне життя. Вони скоріше виражають самопошук особи, яка не мала або ще не набула стійкої етнічної свідомості на засадах національної та етнокультурної ідеї.

Які можна з цього зробити висновки й узагальнення?

1. Враховуючи те, що при найсильнішому конфесійному розмаїтті Україна залишається державою, де провідні позиції в релігійному житті займає християнство, яке нараховує 54 напрямками, то зараз і в найближчому часі воно буде посилено відновлювати статус народної релігії. Із 27,3 тис. релігійних громад понад 23 тис. сповідують християнські засади віровчення.

2. Оскільки духовність українства формувалася на самобутніх засадах Київського християнства, то саме Українському Православ'ю належать ключові позиції в духовній консолідації України. Воно органічно укорінене в ментальності нації, в її етноконфесійних витоках. А тому зберігає величезні можливості задоволення духовних потреб людини, її національної свідомості, морального виховання згідно з християнськими чеснотами. Не випадково на витоках етногенезу українства неодноразово наголошували сподвижники церковного життя в Україні –

митрополити А. Шептицький, Іларіон (І. Огієнко), В. Липківський, патріарх Й. Сліпий; звернув увагу у вітальній промові Папа Іван Павло II, в якого завжди була і залишається найвища турбота про людину в етнічних і духовних вимірах. В іншому випадку вона не може бути цілісною особою.

3. Це означає, що в процесі духовної консолідації українського суспільства – першість – Бог чи Україна – повинна схилитися у бік освячення релігією національного. Лише за цих обставин здатна формуватися дійова національна ідея, як непорушна святість з любов'ю до Бога і рідної землі, повагою до інших народів і конфесій.

4. В цьому розумінні прогресуюча тенденція до зближення і злиття двох гілок православ'я – УПЦ КП і УАПЦ, що відбудеться обов'язково, вимагає сприяння органів державної виконавчої влади. Адже відродження нації і держави немислиме без етноконфесійної Церкви, яка поєднує культуру етногенезу з витокami Київського християнства. Лише за цих обставин відбудеться вплив православних парафій УПЦ і вірних з-під скіпетра Московської Патріархії під омофор Київської Патріархії, як повноправної канонічної Церкви. Адже сьогодні віруючі і навіть самі священники ставлять питання перед владиками: доки в незалежній державі вони будуть залежати від глави церкви чужої держави, що не відповідає канонічним правилам Вселенських соборів.

5. З об'єднанням Української Православної Церкви апостольність знову перейде в «стольний град» Київ, від якого самочинно відокремилось Володимиро-Суздальське князівство у 1448-1458 рр., утворивши Московську митрополію, яка протягом 150 років була неканонічною. Лише у 1589 р., насильно затримавши на рік Константинопольського патріарха Єремію, змусило рукоположити митрополита «во патріархы». У зв'язку з цим Московська патріархія сьогодні, як ніколи, боїться відновлення історичної справедливості.

6. Об'єднання Українського Православ'я і утворення Київської канонічної Патріархії буде всебічно сприяти церковній і національностворчій діяльності УГКЦ – сестрі і сподвижниці української національної ідеї. Адже УГКЦ по суті православна церква, яка протягом лихоліть зберігала і примножувала кращі традиції її етноконфесійної самодостатності. Сформована під безпосереднім впливом європейської культури, вона нагромадила чималий досвід соціального служіння народів і світу. Це матиме зворотний вплив на Українське Православ'я, вплине на розвиток

православної богословської думки, посилить роль і значення душпастирства у церковному і національному житті країни.

7. І останнє. Для цього необхідно розкрити замулені джерела нашої історії без сторонніх «додатків», які нагромаджували політичні і церковні сили як зі Сходу, так і з Заходу. Лише за цих обставин можна позбутися почуття залежності від «усіх і вся», яку культивували протягом віків домашні колонізатори, добути в народі життєдайні сили самодостатності, невіддільної від самоповаги до всього українського. А це вже національна ідея в дії, яка визначить русло поліконфесійних відносин в Україні. Вона вимагає нового історичного мислення, щоби у віковій трагедії народу побачити, відчути, усвідомити й оцінити його християнське і національне покликання серед народів світу.

Література

1. Передмова // Переяслав (1654) в історії Української Церкви: Матеріали Міжнародного колоквиуму. – Київ-Тернопіль, 2003. – С. 9-15.
2. Колодний А. Українське православ'я як культурно-історичний феномен // Християнство і культура: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Київ-Тернопіль, 1998. – С. 87-92.
3. Гудима А.М. Релігієзнавство. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2000. – 326 с.
4. Великий А.Г. Українське християнство. – Еспанія, 1990. – 522 с.
5. Колодний А. Ідея національної церкви і національної релігії // Ідея національної церкви в Україні. – Тернопіль, 1997. – С. 166.
6. Річинський Арсен. Проблеми української релігійної свідомості. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. – 445 с.

Віктор Савенко

**ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМ. ШЕВЧЕНКА У ДУХОВНОМУ ВІДРОДЖЕННІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ**

(остання четверть XIX – початок XX століття)

Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

Багатогранна діяльність Наукового товариства ім. Шевченка переросла суто академічні рамки, ставши одним із найяскравіших явищ українського національного відродження.

Товариство займалося не тільки науковою роботою і публікацією наукової та художньої літератури, але й брало активну участь у громадській діяльності. Воно підтримувало українців Російської імперії всіма можливими способами в їхній боротьбі проти царського уряду і великодержавного шовіністичного суспільства за права і незалежність української нації. В 1905 р. М. Грушевський перевів до Києва видавництво «Літературно-Наукового Вісника» [2]. Там же були утворені Товариством і перші українські книгарні, що дало змогу значно збільшити поширення і пропагування української літератури, друкування праць українських письменників і т. п.

НТШ робило пожертвування на національні цілі. Одним з багатьох прикладів можна назвати пожертвування 3000 крб. на будівництво пам'ятника Т. Шевченку в Києві [3].

З метою підтримання постійних духовних і літературних взаємозв'язків Галичини з Наддніпрянською Україною, Виділ НТШ уклав домовленість з книгарнею «Киевской старини» в Києві. За цією домовленістю «Киевская старина» передплачувалася на Літературно-науковий вісник для розповсюдження його в межах Російської імперії і брала на себе зобов'язання постачати НТШ друкованою продукцією, насамперед україномовною, яка вийшла в Росії. На той час інші видання Товариства були заборонені російською цензурою [4].

У 1899 р. Товариство й окремі його члени отримали запрошення для участі в роботі археологічного з'їзду в Києві. Члени Товариства із Західної України прийняли запрошення. Але згідно з вказівками організаційного комітету доповіді на з'їзді могли бути прочитані всіма слов'янськими мовами, крім української. Крім того, царський

уряд заборонив в'їзд на територію Російської імперії І. Белею, Ю. Романчуку, Д. Гладилевичу, Константину і Василю Левицьким, О. Барвінському, Є. Огоновському (І. Франку, М. Павлику) [5].

Товариство подало організаційному комітетові гострий протест проти такого рішення, заявивши, що у випадку недопущення української мови на з'їзді НТШ відмовиться від участі в ньому. У результаті цієї заяви підготовчий комітет вирішив, що доповіді на з'їзді можуть бути прочитані українською мовою, але не можуть бути опубліковані в працях з'їзду. На той час і в тих умовах це була велика перемога української справи. Це рішення організаційного комітету викликало значну полеміку на сторінках російської преси, в результаті чого Міністерство внутрішніх справ Російської імперії, на підставі так званого Емського указу, заборонило вживання української мови на з'їзді. Протест НТШ підтримали наукові установи як Російської імперії, так і закордонні, перш за все слов'янські, в результаті чого Міністерство освіти Російської імперії дозволило прочитати доповіді українською мовою, але лише на секційних засіданнях за участю не більше 25 делегатів. З такою дискримінацією української мови НТШ не погодилося і відмовилося від участі в роботі з'їзду. Призначені для цього зібрання доповіді було опубліковано в двох подвійних томах «Записок НТШ» (31-32 та 35-36) [7].

Цей приклад показує, що царський уряд, який проводив русифікаційну політику на території України, розумів, яке негативне значення для його політики має діяльність НТШ і, насамперед, його видавнича діяльність. Саме у виданні й розповсюдженні друкованого українського слова уряд вбачав найбільший підрив своєї «малоросійської» політики та їх вплив на піднесення українського національного відродження.

Подібна ситуація повторилася і на наступних археологічних з'їздах – у Харкові (1912 р.) та Катеринославі (1905 р.). У зв'язку з цим НТШ подало ряд заяв, а члени Товариства опублікували низку статей в різних виданнях, де вказали на політичний і національний утиск українців в Російській імперії. Так, секретар НТШ В. Гнатюк у своїй розвідці «Російська цензура і українська мова», опублікованій у Празі, навів конкретні приклади дискримінації української мови в Росії, про які світова громадськість не мала найменшого уявлення [8].

На XIII Археологічному з'їзді (1905 р.) в Катеринославі було складено протест проти того, що на з'їзд не запросили представників Наукового товариства ім. Шевченка. Протест підписало 40 із 106

учасників з'їзду. Подібний протест заявила й О. Єфименко, під яким зібрала 190 підписів визначних діячів науки і культури. Цей протест закінчувався словами: «Протестуємо проти прийнятої комітетом з'їзду ухвали відносно наукових діячів у Галичині, як образливої для них і нашого народу; разом протестуємо і проти тих переслідувань, яким підлягає в Росії українська мова і література». Наукове товариство ім. Шевченка також вислало відповідну телеграму голові організаційного комітету М. Сумцову [9].

На відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві у 1905 р. тільки делегати з Галичини дістали право виступати українською мовою. К. Студинський, як голова делегації від НТШ, отримав вказівку М. Грушевського: «Що делегація від НТШ не була відмінна з іншими галицькими репрезентантами, бо коли Товариство має не локальний характер, як тамті, а всеукраїнський, як одинока всеукраїнська інституція» [10]. Були присутні делегації від Товариства у 1904 р. на ювілеї М. Лисенка в Києві, в 1905 р. – на ювілеї І. Нечуя-Левицького та М. Шашкевича у Львові [11].

Товариство використовувало всі нагоди, щоб на наукових зборах пропагувати українське слово та українську наукову думку, а також довести всьому світові, що українці – не національна меншина великоросів, а окрема нація зі своєю древньою культурою і сучасною наукою.

Наукове товариство ім. Шевченка постійно брало участь в офіційних заходах, присвячених ювілеям визначних діячів української науки і культури. Саме Товариство було одним з ініціаторів відзначення 25-річчя поетичної і наукової діяльності І. Франка, склавши третину ювілейного дару.

Окремі томи «Записок НТШ» присвячувалися визначним діячам української науки і культури. Так, другий том було приурочено пам'яті його першого редактора і голови Товариства Ю. Целевича. З цієї нагоди в 15-му томі «Збірника історико-філософської секції» була опублікована стаття В. Барвінського, в якій автор зробив огляд наукової і громадської діяльності Ю. Целевича. У 1905 р. Товариство опублікувало «Науковий збірник», присвячений громадській і науковій діяльності М. Грушевського. Подвійний том «Записок НТШ» був виданий з нагоди 35-річної наукової діяльності В. Антоновича (окремий примірник цього тому йому вручила відряджена до Києва делегація НТШ). 117-118 том «Записок НТШ» був приурочений 40-річчю наукової діяльності І. Франка. В 119-120 т. «Записок», приурочених

100-річчю від дня народження великого Кобзаря, були опубліковані праці провідних українських літературознавців: І. Стешенка, К. Широцького, М. Янковського, Д. Лукіановича, І. Брика, Я. Сердинського, В. Щурата, І. Франка, С. Чілінгірова [12]. Публікацією наукових праць, некрологів в окремих томах «Записок НТШ» Товариство відзначило ювілеї і пам'ятні дати корифеїв української науки і культури, знайомило громадськість з їх життєвим і творчим шляхом.

Слід зауважити, що навколо НТШ згуртувалися представники різноманітних політичних партій кінця XIX – початку XX століть. За винятком москвофілів, які заперечували саме існування українського народу як окремої нації. М. Грушевський, як голова НТШ, постійно боровся проти спроб перетворення Товариства з «наукової установи в арену партійних і націоналістичних заходів» [13]. Він вважав, що НТШ своєю науковою і видавничою діяльністю зробить важливий внесок у пробудження національної самосвідомості українського народу, в збереження його національних традицій і розвиток науки до рівня тодішніх найосвіченіших націй.

Широка наукова і видавнича діяльність НТШ вимагала поповнення наукового потенціалу високоосвіченими працівниками, насамперед молоддю. Відгуком на потребу виховання нових наукових кадрів стала пропозиція про заснування «Академічного дому» у Львові, висловлена у 1903 р. головою Товариства М. Грушевським. Мета цього закладу була визначена так: «Від довшого часу відчувалася болюча потреба дому, де українсько-руська молодіж вищих шкіл могла би знаходити добрі гігієнічні і можливо дешеві помешкання і таку ж їжу, в крайній потребі і кредит (по змові), де б виховувалася вона в здоровій атмосфері праці, вищих духовних інтересів, суспільних і національних обов'язків, не марнуючи своїх сил в біді або невідповідних обставинах, приносила би в тяжку боротьбу життя непорушні запаси енергії, свіжість інтересів та ідеалів суспільної діяльності» [14]. В 1907 р. споруджений за кошти меценатів як з Наддніпрянської України, так і Галичини будинок був переданий для користування українському студентству [15].

Товариство розробило спеціальну програму для залучення молодих науковців «у полі українсько-руської науки» та моральної і матеріальної підтримки тих, які «вже показали свої здібності і працездатність» [16]. З цією метою було засновано декілька фондів, з яких видавали стипендію найбільш здібним і найменш

забезпеченим студентам для продовження їхньої освіти. Було створено: академічний резервний фонд; заповоговий фонд ім. А. Бончевського; стипендіальний фонд ім. О. Огоновського; стипендіальний фонд ім. О. Кониського; стипендіальний фонд ім. Я. Головацького; стипендіальний фонд ім. І. Франка; фонд доцентів. Кожного року з цих фондів надавалося декілька стипендій для продовження навчання найбільш здібної молоді як у вищих навчальних закладах Львова, так і в зарубіжних університетах. Також надавалися одноразові допомоги студентам і українським викладачам, які потребували матеріальної підтримки [17].

Заходами Товариства було проведено декілька широких анкет з питань освіти у вищих навчальних закладах, зокрема у справі відкриття приватного українського університету. Після відомих заворушень українських студентів Львівського університету в 1901 р. Товариство відрядило до Відня депутацію, в яку входили І. Пулюй, І. Горбачевський та ін., з метою добитися від уряду відкриття у Львові українського університету [18]. За активної участі НТШ у 1905 р. у Львові проводилися вакаційні університетські курси, на яких було чимало українців з центральних і східних земель [19].

Товариство боролось не тільки за права наддніпрянських українців, а й за права галицьких «русинів» у межах Австро-Угорщини. Перш за все, воно вважало за потрібне ввести українську мову у вищих навчальних закладах: Львівському та Чернівецькому університетах. Значний внесок у цю боротьбу, а також у впровадження конституційних прав співгромадян, – зробив секретар НТШ В. Гнатюк. Цій проблемі він присвятив цілу серію статей, головним чином опрацьованих статистичних даних про мовну дискримінацію українського населення [20].

Чимало публікацій присвятили члени НТШ студентським заворушенням у Львівському університеті. Зокрема, в них зауважувалося, що з п'яти університетів, які існували в Україні, жоден не був українським; в Росії йшла посилена русифікація, в Галичині – колонізація, а на Буковині – германізація вищих навчальних закладів [21]. Немає сумніву в тому, що цілий ряд публікацій про причини студентського заворушення, опублікованих членами НТШ, мали певний вплив на саме заворушення, яке закінчилося так званою «сецесією», тобто масовим переходом українських студентів в інші навчальні заклади на знак протесту проти відхилення їхніх вимог адміністрацією університету та урядом [22].

Дбало Товариство і про освіту в середніх навчальних закладах, зокрема неодноразово проводило анкетування, досліджуючи

статистику учнів середніх шкіл – українців, кількість гімназій та початкових шкіл, в яких навчання проводилося українською мовою. На основі отриманих анкетних даних подало «меморіал» до міністерства освіти та крайової ради шкільної з домаганням збільшити кількість українських початкових і середніх навчальних закладів [23]. Неодноразово проводило наради з цього питання, у яких, крім членів Товариства, брали участь представники від Педагогічного товариства і вчителі українсько-руської мови середніх і вищих навчальних закладів. Результатом цих нарад були резолюції у формі «меморіалу» до крайової шкільної ради і міністерства освіти, в яких йшлося про незадовільний стан початкової і середньої освіти українською мовою та ставилися вимоги покращання існуючого стану [24].

НТШ активно підтримувало стосунки з іншими просвітніми та освітніми товариствами Галичини і Буковини. Ці зв'язки в основному полягали в тому, що Товариство безплатно надсилало свою літературу для бібліотек і гімназій, які утримували українські товариства, а також грошові субсидії для різних добродійних акцій. Так, нагапуємо на листи, в яких у Товариства просять матеріальної допомоги для освітніх і благодійних потреб. Наприклад, відділення «Руського народного дому» у Чернівцях просило допомоги для побудови будинку, мотивуючи це потребою «зростання національного руху Буковинської Русі» [25], а відділення «Руського народного дому» в Коломиї просило коштів для наукових цілей [26]. Товариство «Руська влада» у Чернівцях просило допомоги для відкриття власної друкарні, щоб повністю опублікувати твори Ю. Федьковича [27]. Представництво «Руської бурси» у Львові просило матеріальної допомоги для укомплектування бібліотеки і безплатного видання в друкарні НТШ відозв і безплатної висилки літератури [78]. Трапляється багато листів від різних відділів «Руського педагогічного товариства». Так, Бережанський відділ просить безплатної літератури для формування публічної бібліотеки, а Львівський – допомоги для закупівлі одягу і взуття для 258 дівчат, які вчать безплатно в учительській приватній семінарії у Львові і є «неімущими» [29]. Шкільні комітети, товариства «Рідна школа» також надсилали свої прохання. Прохання дирекції гімназії в Сереті було таким: «90 руських учеників-бідаків просять вислати пожертви для «вакаційних джерел для того, щоб найбідніші учні могли виїхати на відпочинок літом» [30]. Товариство «Руська захоронка» виховує

у двох «захоронках» у Львові 80 дітей найбіднішого міського населення, даючи їм цілий день «моральну оцінку через кваліфікованих учительок, а також стараються для них о прокормлені і одіж, просять у НТШ матеріальної допомоги» [31]. Товариство опіки над служницями і робітницями у Львові просить матеріальної допомоги для «організації дешевої кухні для бідних учеників і студентів» [32]. Товариство «Академічна громада» просить «датку на побудову пам'ятника О. Терлецькому» [33].

Такі різні були підстави для прохання матеріальної допомоги в НТШ від різних товариств, що діяли в цей час на території Галичини і Буковини. І все-таки найбільшу кількість становили прохання про безплатну висилку літератури та іншої друкованої продукції з друкарні НТШ для укомплектування власних та публічних бібліотек у різних містах і містечках Західної України, а також для української діаспори. Листи надходили від товариств і більшості відділів «Просвіти», в тому числі і Краківського, «Руської бурси», Руського педагогічного товариства, «Руської школи», «Головного шкільного союзу в Парижі», «Гімназійної Бурси», Руської приватної гімназії у м. Городенка, «Жіночої спілки промислової», «Труда», Жіночої громади в Бережанах, «Товариства руських ремісників і промисловців», товариств «Взаємодопомоги Галицьких і Буковинських учителів і учительок», «Основи», «Молодої України» у Чернівцях, «Січ» у Відні та інших [34]. Ці приклади дають ще один вагомий доказ того, яку важливу роль відігравало НТШ у суспільному житті і національно-духовному відродженні українців.

З проханням про отримання стипендії для продовження навчання зверталися до НТШ і з Наддніпрянської України. В архіві збереглося два листи з подібним проханням від родичів Т. Шевченка. У першому Людмила Шевченко повідомляє, що вона є двоюрідною онукою Кобзаря і що їй дуже соромно, що вона майже неграмотна: закінчила тільки два класи сільської школи і просить матеріальної та моральної допомоги для продовження навчання у Львові, а пізніше – Кракові [35]. У другому листі Левко Шевченко пише, що закінчив 5-класну ремісничу школу в Києві, де вчився на «маляра», і просить виділити йому стипендію для продовження навчання за фахом [36].

У відповідь на прохання Товариство допомагало всіма можливими способами. Свідченням того є листи-подяки за надану допомогу [37]. Цікавим є лист-відповідь від «Руського товариства педагогів у Львові», в якому говориться, що воно «візьме участь у нараді над реформою науки українсько-руської мови, яку

проводить НТШ» в 1902 р. [38]. З цього листа випливає висновок, що НТШ не тільки матеріально і морально підтримувало всі українські товариства, що діяли на території Галичини і Буковини, а й залучало їх до активної наукової роботи.

Як правило, члени НТШ не сиділи в кабінетах. Більшість з них були викладачами чи працювали в державних установах, тому що в НТШ основна кількість посад не оплачувалася. Крім того, вони займалися громадською та політичною діяльністю, були членами різноманітних культурно-освітніх товариств. Тому іноді важко розділити, що входило в компетенцію Товариства, а що його члени робили у межах інших товариств і партій.

Голова НТШ М. Грушевський багато зробив для того, щоб українська наука і НТШ, як її єдиний всеукраїнський репрезентант, вийшли на міжнародний рівень. Важливим кроком у цьому напрямку була його політика обміну наукових видань Товариства на видання багатьох національних академій наук і вступу бібліотеки НТШ до міжнародної спілки бібліотек Академій наук [39]. Саме з цією метою «Хроніка НТШ» видавалася двома мовами: українською та німецькою (німецька вважалася на той час міжнародною мовою науки). Підтвердженням того, що ці плани були втіленими в життя, служать листи від понад двохсот наукових установ, які пропонували взаємообмін виданнями. Серед наукових установ, що виступили з цією пропозицією, були представники багатьох країн: Австрії, Австралії, Аргентини, Бельгії, Бразилії, Болгарії, Великобританії, США, Нідерландів, Німеччини, Франції, Мексики, Перу, Уругваю, Єгипту, Китаю, Канади, Вагикану, Італії, Швеції, Югославії. Подібні листи надходили від товариств української діаспори з Бразилії, США, Канади, Німеччини, Югославії, Китаю, від редакції газети «Ukrainische Rundschau» і студентського товариства «Січ» у Відні та «Українського бюро» у Лондоні [40].

Найбільша кількість подібних пропозицій надходила від установ Російської імперії. Серед них такі авторитетні, як «Императорская академия наук, отделение русского языка и словесности», «Императорская академия художеств», «Историко-филологический институт в Санкт-Петербурге», «Императорская археологическая комиссия», «Императорский российский исторический музей», «Императорское общество истории и древностей Российских», «Общество археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете», «Этнографический отдел императорского общества любителей

естествознания, археологии и этнографии, состоявший при Московском университете», «Императорский Варшавский университет»; університети Москви, Санкт-Петербурга, Казані, Києва, Харкова, Одеси. А також «Литовское научное общество», «Минский церковный историко-археологический комитет», «Историческое общество Нестора-летописца», «Императорское Одесское общество истории и древностей, его императорского высочества князя Михаила Николаевича», «Уральское общество любителей естествознания», «Волынское церковно-археологическое общество», «Общество изучения Амурского края», «Петровское общество исследователей Астраханского края», «Славянское вспомогательное общество в Москве», «Подольское церковное историко-археологическое общество», «Киевское литературно-артистическое общество», «Киевское общество грамотности», «Виленская комиссия древних актов», «Императорская публичная библиотека», «Библиотека императорской академии наук», «Киевская общественная библиотека», «Журнал министерства народного просвещения», «Кубанские областные ведомости», «Оренбургская газета», «Рижский вестник», історичний журнал «Киевская старина», щорічник «Геология и минералогия» та десятки інших університетських і публічних бібліотек, музеїв, редакцій газет і журналів, губернських архівних комісій та земельних управ й інших різноманітних установ з усіх кінців імперії [41].

Такий взаємний обмін літературою тривав і з науковими установами Австро-Угорщини: К.К. Statistische Zentralkommission, Імператорською академією наук, географічним товариством у Відні та іншими академіями, університетами й редакціями газет і журналів імперії [42].

Серед найвідоміших наукових установ Європи й Америки, від яких надійшли листи НТШ з проханням надсилати їм літературу, можна назвати такі: «University of London», «King Kotlego», «International society of medical Hydrology» (London), «Philosophical Society» (England), «Commonwealth of Australia», «Colloical Surver of new south wales», «Academy scices» (New York), «Academia virciciana» (Mantova) «Coschen Verlas Handlung» (Leipzig), «Presehe Academia» (Wissenschaften), «Museo National de Costa Rica» (San Jose) та багато інших не менш відомих установ, музеїв, національних бібліотек [43].

Неодноразово запрошувалися делегації НТШ для участі в урочистих заходах з нагоди ювілеїв наукових установ багатьох

країн. Від Товариства такі делегації брали участь в 1904 р. у святкуванні ювілею «Императорского общества истории и древностей» у Москві, в 1909 р. – «Общества любителей российской словесности при императорском Московском университете» [44]. На святкуванні в 1900 р. 500-річчя Ягелонського університету у Кракові в привітальному листі від НТШ говорилося, що цей університет тісно пов'язаний з Україною і що з початку свого заснування в його стінах здобуло освіту багато русинів, а професорами від його заснування і до теперішніх часів було багато українців [45].

Коли в 1923 р. НТШ відзначило своє 50-річчя, зі святом його привітало багато наукових і громадських організацій Європи та Америки [46].

Окремо слід відзначити те велике значення, яке надавали друкованій продукції НТШ наукові установи інших слов'янських народів. Серед кореспондентів НТШ натрапляємо на такі: Міністерство народної освіти Болгарії, Світовий «нищенський» союз (Болгарія), Національна бібліотека в Софії, Земський архів (Краків), Чеська академія наук ім. Франца Йосифа, Сербська королівська академія та інші [47].

НТШ відносило взаємини з науковими установами та центрами інших країн до своїх першочергових завдань, вважаючи їх однією з основ демократизму науки як форми суспільної свідомості. Це був один з вихідних постулатів стратегії Товариства, у рамках якого вирішувалося два принципових питання. По-перше, організація національної науки з її виходом на європейський рівень. Для цього була вкрай необхідна теоретична база, з допомогою якої можна було б вирішувати поточні завдання Товариства як наукової установи, а також узагальнювати накопичені віками історико-гуманітарні матеріали. В Україні на той час вже сформувався значний кадровий потенціал, були, хоч і обмежені австрійською демократією, умови для наукової праці, але бракувало досвіду теоретичної і практичної роботи. По-друге, перед Товариством стояла мета заявити про свій народ. У тій складній ситуації, що випала на долю розчленованої України, демонстрація історичної єдності українського народу, його території, мови, побуту і культури становила не лише важливий науковий, але й політичний захід [48].

На початках взаємини Товариства із зарубіжними науковими установами, центрами, школами та окремими вченими здійснювалися через літературу. Члени Товариства постійно знайомилися з новою

зарубіжною науковою літературою і рецензували її в своїх періодичних виданнях. Із середини 90-х років XIX ст. активізуються контакти НТШ із зарубіжними науковими установами через офіційне листування «виділу» Товариства. З цього часу широко застосовується приватне листування його членів. Наприкінці XIX ст. з'являється нова форма взаємин – Товариство замовляє зарубіжним вченим праці на теми, які повинні були заповнити прогалини в українознавстві. Паралельно члени Товариства публікують свої роботи за кордоном. Багато з них уперше заявляють про себе як науковці. І це стосується не лише метропольних видань Санкт-Петербурга чи Відня, їхні праці друкуються у Німеччині, Франції й Італії [49].

Загальне визнання Товариства світовою наукою створювало умови для активної участі його членів у закордонних наукових конгресах, симпозіумах, на які їх систематично запрошували з 1900 р. [60].

Різносторонній характер наукових зв'язків НТШ з науковими установами й центрами зарубіжних країн є прямим доказом високого академічного рівня Товариства. У цих взаєминах НТШ вбачало основу розвитку національної науки, а також важливий засіб для консолідації, самовизначення і поступу власного народу.

Товариство безплатно надсилало літературу українцям в еміграції. Серед установ української діаспори, що підтримували широкі зв'язки з НТШ, можна назвати такі: Консисторіальний Уряд самостійної Руської Церкви в Канаді, Загальна Книгарня (Монреаль), Головний уряд укр. Пост. Роб. О. «Гайдамаки» в Америці, Орган руського народного союзу в Америці «Свобода», «Український Союз» в Бразилії, Студентське товариство «Січ» та газета «Ukrainische Rundschau» у Відні, «Українське бюро» у Лондоні [51]. У листах, що надходили від цих товариств, підкреслювалася особлива роль НТШ у збереженні й піднесенні національної самосвідомості українських емігрантів у всіх кінцях Земної кулі [52].

Таким чином, НТШ, перш за все завдяки його голові М. Грушевському, перетворилося у всесвітньо визнану наукову установу, а його наукові праці бажало отримати більшість наукових установ Європи й Америки. Особливо велике значення мала його друкована продукція для піднесення національної самосвідомості серед української діаспори.

Сучасники вважали НТШ «найвиднішим огнищем духовного і наукового життя українсько-руського народу» [77]. Особливо велике значення для процесу відродження національної самосвідомості

мала наукова і видавнича діяльність Товариства. Наукові досягнення та розвідки з української історії й культури, етнографії, археології, літератури, наукової та літературної мови, правопису, опубліковані в періодичних і серійних виданнях НТШ, відіграли важливу роль у формуванні національної самосвідомості. Одним з головних підсумків діяльності Товариства стало формування національної наукової спільноти. Саме НТШ об'єднало навколо себе видатних українських учених по обидва боки кордону. Велася постійна робота над залученням до наукової співпраці в секціях Товариства найздібніших молодих учених. Дійсними членами Товариства обирали вчених з інших держав, які працювали над українознавчими питаннями. НТШ активно піклувалося українською студентською молоддю: створило спеціальні фонди для надання матеріальної допомоги «малоімущим» студентам; постійно добивалося збільшення кількості початкових і середніх українських навчальних закладів, неодноразово посилало делегацію до Відня з проханням відкрити український університет у Львові.

Без функціонування НТШ не можливі були б культурні й політичні здобутки Галичини у другій половині XIX – на початку XX ст., відновлення Україною державності у 1918 р. і боротьби за її відстоювання. Варто відзначити, що важливу роль у заснуванні і діяльності НТШ відіграли наші земляки, вихідці з Тернопільщини: Олександр Барвінський – перший голова зреформованого НТШ, Володимир Гнатюк – багаторічний секретар Товариства, а також Богдан Барвінський, Александер Брюннер, Іван Верхратський, Степан Гжицький, Юліан Гірняк, Іван Горбачевський, Іван Джеджора, Станіслав Дністрянський, Мирон Зарицький, Мирон Кордуба, Зенон Кузеля, Олександр Кульчицький, Володимир Кучер, Володимир Левицький, Іван Пулюй, Кирило Студинський, Микола Чайковський, Микола Чубагий та ін.

Література

1. Романів О.М., Грицан Я.Й. НТШ та його внесок у розвиток духовної культури України // Т. Шевченко і українська національна культура. – Львів, 1990. – С. 68.
2. Хроніка НТШ. – Львів, 1905. – Ч. 22. – С. 4.
3. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 361.
4. Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 1. – С. 23.
5. ЦДАУ у м. Києві. – Ф. 492. – Оп. 82/2. – Спр. 40.
6. Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 2. – С. 2.
7. Там само. – Львів, 1900. – Ч. 1. – С. 25.
8. Мушинка М. Володимир Гнатюк. – С. 43.
9. Хроніка НТШ. – Львів, 1908. – Ч. 34. – С. 2.
10. ЦДАУ у м. Львові. – Ф. 162. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 6-7.

11. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 6.
12. Кубійович В. Нарис історії Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. – С. 32.
13. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 267. – Арк. 80-81
14. Там само. – Ф. 362. – Оп. 2. – спр. 50"а». – Арк. 3.
15. Там само. – Ф. 362. – Оп. 2. – спр. 50"а». – Арк. 3.
16. Хроніка НТШ. – Львів, 1900. – Ч. 1. – С. 23.
17. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 542-543. 546-549.
18. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 233. – Арк. 5.
19. Кубійович В. Нарис Істрії Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. – С. 30.
20. Гнатюк В. Справи українсько-руських учнів у Львові // ЛНВ. – Т. VI – 1894.
21. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 6.
22. Хроніка НТШ. – Львів, 1905. – Ч. 24. – С. 19.
23. Там само. – Львів, 1903. – Ч. 13. – С. 6.
24. Львівський державний обласний архів. – Ф. 350. – Оп. 1. – Спр 2937. – Арк. 114.
25. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 279 – Арк. 1-2.
26. Там само. – Арк. 3-4.
27. Там само. – Спр. 278. – Арк. 3.
28. Там само. – Спр. 277. – Арк. 12.
29. Там само. – Спр. 280. – Арк. 5-7.
30. Там само. – Спр. 282. – Арк. 1 -3.
31. Там само. – Спр. 282. – Арк. 8.
32. Там само. – Спр. 285. – Арк. 4.
33. Там само. – Спр. 296. – Арк. 3.
34. Там само. – Спр. 277. – Арк. 295.
35. Там само. – Спр. 307. – Арк. 3.
36. Там само. – Арк. 5.
37. Там само. – Спр. 281-295.
38. Там само. – Спр. 280. – Арк. 2.
39. Українська національна бібліотека. – Львів, 1936. – С. 6.
40. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309 – Оп. 1. – Спр. 286-297, 908-915. – Оп. 1. – Спн. 896-897, 920-921, 943.
41. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 140, 144, 154-159.
42. Там само – Спр. 140-145.
43. Там само. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 140, 144, 154-159.
44. Там само. – Спр. 106. – Арк. – 1-5.
45. Там само. – Спр. 105. – Арк. – 3.
46. Там само. – Спр. 104. – Арк. – 1-12.
47. Там само. – Спр. 913-916.
48. Купчинський О. Зв'язки НТШ із зарубіжними науковими установами й центрами // Т.Шевченко і українська національна культура. – Львів, 1990. – С. 127.
49. Там само. – С. 128.
50. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – творець концепції української національної науки // Наукове Товариство ім. Шевченка і українське національне відродження. – Львів, 1992. – С. 68.
51. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 896-897.
52. Там само. – Спр. 896-897.
53. Хроніка НТШ. – 1900. – Ч. 1. – С. 26.

Ярослав Стоцький

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ОПОЗИЦІЯ В 1946-1953 рр. (НА ПРИКЛАДІ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ)

Тернопільський державний технічний
університет ім. Івана Пулюя

Історія Української греко-католицької церкви (УГКЦ), напевно, як і кожної релігійної деномінації світу, має свої злети і падіння. Але від того, в якій суспільно-економічній формації вона перебувала, залежали висота її злету чи глибина падіння. На жаль, на долю УГКЦ випало діяти в умовах радянської тоталітарної атеїстичної дійсності і саме це зумовило її падіння. Можна стверджувати, що репресована комуністичною владою і загнана в катакомби УГКЦ в 1946-1989 роках у Радянській Україні опинилася на краю провалля, але ці 43 роки нелегальності стали своєрідним випробуванням для її провідників, духовенства, віруючих. Випробуванням на вірність греко-католицькій традиції, Апостольському Престолові, братам і сестрам по вірі в усьому світі. І це випробування УГКЦ пронесла з честю і на славу Божу.

Західні області України, потрапивши в 1944 році під другу окупацію радянського режиму, відразу ж відчули усю суть так званих визволителів, котрі нещадно нищили будь-які спроби націонал-патріотичних сил краю зберегти свою самобутність. Вже у квітні 1945 р. НКВС було заарештовано та ув'язнено всю ієрархію УГКЦ на чолі із митрополитом Йосифом Сліпим, а в червні 1945 р. з метою поглинення парохій УГКЦ московським православ'ям було організовано так зване «возз'єднання»; в західних областях України влада санкціонувала діяльність «Ініціативної групи».

Фактично розпочався наступ сталінського режиму на УГКЦ, апогеєм якого стало проведення 8-10 березня 1946 р. так званого Львівського «собору», який заборонив легальність УГКЦ в СРСР. Таким чином, УГКЦ опинилася поза законом і проти неї почалися репресії радянської влади.

Злякавшись цих репресій, ще напередодні 1 грудня 1945 р., із 270 греко-католицьких священиків, які перебували тоді на Тернопільщині, 188 «возз'єдналися» із РПЦ. Це здійснювалося за інструкцією № 58 полковника КДБ Г. Карпова, який згодом став головою Ради у справах РПЦ, та за інструкцією № 134 СС полковника КДБ І. Полянського, який також згодом став головою

Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР, та при безпосередній участі Московської патріархії. Таким чином, тоталітарний режим для свого утвердження на новоокупованих територіях використовував московське православ'я. Як бачимо, сценарій знайомий ще з періоду царизму.

На Тернопільщині акції «возз'єднання», яку проводили КДБ і Московська патріархія, допомагав Тернопільський обком КП(б)У, керуючись розпорядженням № 10/108 секретаря ЦК КП(б)У з пропаганди та агітації К. Литвина. Але практичними виконавцями всього процесу були обласні уповноважені Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культів, що активно співпрацювали з утвореним для цього відділом «О» МДБ у Тернопільській області, який контролював релігійні питання.

Причин переходу священників УГКЦ в РПЦ було декілька, а саме:

- великий авторитет о. доктора Г. Костельника як голови «Ініціативної групи»;

- багатодітність священничих родин і страх бути засланим;

- похилий вік і хвороби багатьох священників і страх перед Сибіром;

- відносна пасивність ОУН і УПА у ставленні до акції «возз'єднання»;

- своєрідний самообман – краще возз'єднатися і зберегти хоч яку-небудь релігію;

- вартісно-вигідна сторона: релігія як спосіб досягнення власного матеріального добробуту;

- «возз'єднатися», а там буде видно, тобто як надія в безнадії.

До «возз'єднаних» парохій додалися ще 150 парохій РПЦ із волинських районів області з майже таким же числом парохів.

Загально адмініструвавши так звані кадрові та возз'єднані парохії РПЦ на Тернопільщині, тодішній архієпископ Львівський і Тернопільський Макарій поставив головним завданням змосковщити «возз'єднаних» парохів і їх парохіян, стерти з їхньої пам'яті греко-католицьку традицію. А це збіглося з русифікацією українців радянським режимом.

Починаючи із липня 1945 р., підпілля УПА розповсюджувало листівки, в яких закликало віруючих і духовенство УГКЦ не піддаватися акції «возз'єднання», роз'яснювало, яку небезпеку для них вона в собі приховує, а саме – русифікацію України, про що ще в квітні 1951 р. наголошувала Резолюція III Конференції ЗЧ ОУН.

Більшість невоzz'єданого духовенства УГКЦ Тернопільщини (47 осіб із 75) в період 1946-1950 рр. було заарештовано, решта

вийшли в інші області, а близько 20, що залишилися в області, перейшли в підпілля. У другій половині 1946 р. владою було закрито 7 чоловічих (66 ченців) і 18 жіночих монастирів і осідків (102 черниці). Декілька черниць за активну греко-католицьку позицію було заарештовано й ув'язнено, а решта перейшли на світську працю, нелегально зберігаючи свою структуру.

Репресії греко-католицького духовенства і чернецтва сталінський режим здійснював на підставі 54 статті КК УРСР з її численними пунктами, внаслідок чого духовенство засуджувалося або на ув'язнення в концентраційних таборах, або на заслання в Сибір, на Далекий Схід, в Казахстан терміном на 10-15 років. У результаті репресивних дій у 1947 р. в області залишилося тільки близько двадцяти священників підпільної УГКЦ, які легально перейшли на світську працю, а нелегально проводили підпільні відправи.

У таємному інформаційному звіті уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР у Тернопільській області І. Чирви за III квартал 1947 р. зазначено: «... всі католицькі священники (УГКЦ – Я.С.) в кількості 244 особи канонічно оформлені у єпископа Макарія і прийняли православ'я, надалі Греко-католицької церкви в області не існує і моя звітність по цих культух надалі представлятися не буде...» [1]. Помилявся І. Чирва, констатує, що греко-католицької церкви в області не існує і що всі греко-католицькі священники перейшли в православ'я.

УГКЦ, офіційно заборонена комуністичним режимом, але наповнена своїми вірними мирянами і священниками, перейшла у підпілля. Навіть в інформаційному звіті уповноваженого Ради у справах РПЦ у Тернопільській області К. Куліченка за IV квартал 1947 р. читаємо: «... уніатського духовенства, яке відмовилося від возз'єднання, залишилось 14 чоловік, в церквах не служать...» [1].

Вірні УГКЦ неохоче сприймали перехід в РПЦ. У цьому контексті варто зацитувати витяг з таємного інформаційного звіту уповноваженого Ради у справах РПЦ К. Куліченка: «... духовенство колишнє уніатське, серед населення авторитетне (тут мова йде і про колишніх священників УГКЦ, які, перейшовши в РПЦ, залишилися на своїх попередніх парохіях – Я.С.), православне духовенство авторитетом не користується.

До православного духовенства віруючі ставилися з недовірою, сповідатися надають перевагу в церкві, де служить колишній уніатський священник, особливо заможніша частина населення. Причиною вищесказаного є те, що деяке уніатське духовенство, яке відмовилося від возз'єднання з православною церквою і перейшло

на іншу роботу (бухгалтерами, водіями та ін.), працює в якості місіонерів унії, веде агітацію проти православної церкви...» [1].

Отож, православ'я в Тернопільській області було поділене на т.зв. староправославну, тобто традиційну РПЦ (150 парохій у волинських районах області), і колишню греко-католицьку церкву, що «з'єдналася» із православ'ям (592 зареєстровані парохії в галицьких районах області).

В опозиції до цього православ'я на Тернопільщині була Греко-католицька церква, яка перейшла в підпілля і контроль над якою в 40-х роках уповноваженими Рад у справах релігійних культів та РПЦ, а також відділом «О» МДБ ще більш-менш вдавалося здійснювати.

Щодо православного духовенства, то станом на 1 жовтня 1947 р. воно нараховувало 400 отців. На цей же період в області було 768 церков, 10 молитовних домів, 5 монастирів [1].

Деякі священники з часом відмовлялися служити РПЦ і поверталися в лоно підпільної УГКЦ. Так, у I кварталі 1948 р. від служіння РПЦ відмовився раніше «возз'єднаний» і зареєстрований колишній греко-католицький священник Василь Баран, випускник Львівської богословської академії. У заяві на ім'я архієпископа Львівського і Тернопільського Макарія від 14 березня 1948 р. він пише: «...заявляю і своїм власноручним підписом стверджую, що звертаючи Вам «Посвідчення № 1421 з 14.XI.1946 р. м. Львів», видане як документ молитовного єднання з Московською патріархією, тим самим зриваю зв'язь з православною церквою. Оставшись даліше вірним Греко-католицькій церкві як догматично, так і канонічно прошу прийняти до відома мою вищенаведену заяву...» [1].

Реакція з боку обласного уповноваженого Ради у справах релігійних культів на заяву о. Василя Барана була миттєвою. В інформаційному звіті голові Ради у справах РПЦ при РМ СРСР Г. Карпову та уповноваженому Ради у справах РПЦ при РМ СРСР в УРСР П. Ходченку він пише: «...мною про це повідомлено секретареві Тернопільського обкому КП(б)У з пропаганди т. Приходько і Управлінню МДБ по Тернопільській області, т. Болюті...» [1].

Капітан Болюта очолював відділ «О» Управління МДБ у Тернопільській області. В обов'язки цього відділу входили: контроль релігійної обстановки в області, сприяння переходу УГКЦ в РПЦ, репресії греко-католицького духовенства, яке відмовилось «возз'єднатись» із московським православ'ям.

Отож, не дивно, що через декілька місяців о. Василь Баран був заарештований органами МДБ і висланий на спецпоселення. Подібний випадок трапився з о. Авксентієм Остаф'євим. У

1938 р. він здобув у Римі богословську освіту і був парохом с. Бабинці Борщівського району. В 1947 р. «воз'єднався» з московським православ'ям, а 13 червня 1949 р. повернув довідку про реєстрацію і письмово повідомив уповноваженого Ради у справах РПЦ К. Шкуренка, що розриває з РПЦ і залишається під юрисдикцією Української католицької Церкви. Він також повернув наказ про своє призначення й аналогічне повідомлення надіслав архієпископу Львівському і Тернопільському Макарію. Того ж дня згаданий К. Шкуренко повідомив про це відділ «О» МДБ і райвиконком, який на пропозицію того ж Шкуренка заборонив о. Остаф'єву проводити богослужіння, а також мешкати в парохіяльному будинку [1].

Цікавою в цьому випадку була реакція віруючих, які, зрозуміло, не змогли захистити о. Остаф'єва, але й іншого священика не бажали, тому просили голову Борщівського райвиконкому дозволити їм проводити богослужіння без священика [1].

Деякі греко-католицькі священики, що вагались в 1946 р. перейти в РПЦ та, покинувши свої парохії, займались світською працею, у квітні 1947 р. «возз'єдналися», а через рік зареєструвались в обласного уповноваженого Ради у справах РПЦ. Це були отці Стефан Король (1898 р.н.), Володимир Рушицький (1913 р.н.), Микола Когут (1914 р.н.). Як приклад, останній спочатку відмовився від «возз'єднання» і працював бухгалтером Ягільницького кінного заводу, а вже 16 березня 1948 р. був зареєстрований як парох с. Сосулівка Чортківського району [1].

Із греко-католицького духовенства, яке відмовилося від «возз'єднання» з РПЦ, за даними уповноваженого Ради у справах РПЦ у Тернопільській області, станом на I квартал 1948 р. залишилось 14 священиків. Декому з них вдавалось відтягувати процес «возз'єднання» з московським православ'ям і проводити богослужіння у греко-католицькому обряді. Хоча були й винятки. Так, у II кварталі 1949 р. «возз'єдналися» із РПЦ два колишніх греко-католицьких священики – отці Іван Брилинський (с. Куряни Бережанського району) та Ісидор Тимяк (с. Купченці Козівського району).

Переважно греко-католицькі священики, які до 1950 р. не «возз'єдналися» із московським православ'ям, й надалі залишались вірними своєму обрядові. Інколи вони використовували богослужіння у церквах проти російського православ'я.

Так, о. Іван Демушко проводив богослужіння впродовж двох років (майже до половини 1948 р.) у трьох церквах, а саме в селах Колиндяни, Тарнавка і Давидківці Чортківського району, одночасно

використовуючи таку нагоду для агітації проти православного духовенства; о. Микола Семенюк у цей же період служив у церкві села Переволока Бучацького району і не допускав туди православних священиків (у село уповноваженим був направлений православний священик Маріам Антонов); о. Іван Кузик також проводив богослужіння у церкві і відтягував «возз'єднання», мотивуючи це страхом, що його вб'є підпілля УПА. Такі греко-католицькі священики, як отці Михайло Коржинський та Василь Жаркий, хоч і не мали можливості служити в церквах, однак богослужіння проводили підпільно, в хатах вірних УГКЦ, і вели агітаційну роботу проти московської православної церкви.

Решта «невозз'єднаних» греко-католицьких священиків, перейшовши на світську працю, одночасно проводили підпільні богослужіння у хатах вірних УГКЦ чи у себе вдома.

У цей же період виникла цікава ситуація в райцентрі Пробіжна, де священиком був о. Анатолій Сидоренко (1922 р.н., висвячений на священика у 1945 р.). Він, колишній комсомолец, будучи православним священиком, потрапив під вплив українських націоналістів і змінив свою релігійну орієнтацію. Як скаржився обласному уповноваженому Ради у справах РПЦ голова Пробіжнянського райвиконкому Д. Плесецький, о. Сидоренко налаштований проти православної церкви, віруючим хвалить Папу Римського, забороняє учням школи носити піонерські галстуки, а в релігійні свята відвідувати школу, наказує віруючим не слухати радянське радіо і т. п.

Звичайно, позиція о. Анатолія Сидоренка не залишила байдужим обласного уповноваженого, тому він повідомив про це секретаря обкому КП(б)У з пропаганди Приходька і начальника відділу «О» МДБ Болоту [1], внаслідок чого в II кварталі 1949 р. о. Анатолій Сидоренко був заарештований органами МДБ.

У цей же період (перша половина 1948 р.) до релігійних справ підключається Облліт. Його працівники Тихонова і Рибін через уповноваженого Ради у справах РПЦ складають картотеку церковних і монастирських бібліотек для того, щоб процензувати їх літературу і вилучити ворожу радянській владі. Власне, тут «заховано коріння» розформування, а то й знищення церковних і монастирських книгозбірень і бібліотек.

Освітній рівень тогочасних священиків, які служити РПЦ, був таким: освіта богословська середня – 74, вища – 80; освіта загальна (світська): початкова – 60, середня – 129, вища – 64 отці [1]. Як бачимо, у зв'язку з приєднанням до РПЦ колишніх греко-

католицьких священників зріс і богословсько-освітній рівень духовенства, бо коли на 1 квітня 1946 р. вищу і середню богословську освіту мало 16 отців РПЦ, то на 1 квітня 1948 р. таку освіту мало вже 154 отці.

1948 – це рік не стільки переходу греко-католицького духовенства у православ'я, скільки переходу греко-католицьких віруючих у православ'я, як, зрештою, і наступні кілька років.

На кінець 1948 р. в області було обліковано 822 церкви і молитовних доми, з яких зареєстровано 742 церкви. Решта (80 церков) через відсутність священників не була зареєстрована, хоча час від часу обслуговувалася приїжджими священниками з інших сіл (в т.ч. нелегально священниками підпільної УГКЦ). У цей же час в області було 388 священників РПЦ [1].

З переходом значної частини духовенства з УГКЦ в РПЦ знизилося відвідування віруючими церков. Це підтверджують заяви уповноваженого Ради у справах РПЦ у Тернопільській області К. Шкуренка та отців Тимчишина із с. Будилів Козівського району: «у селі понад 500 осіб дорослого населення, а відвідують церкву 20-30 стариків»; Рижевського із с. Мусуровець Збаразького району: «в селі понад 400 осіб дорослого населення, але відвідує церкву 10-20»; благочинного Скалатського району Маковея: «в Скалаті біля 2 000 віруючих українців, але після возз'єднання уніатської церкви з православною більшість з них відвідує польський костюл, а в церкву ходить коло 20 чоловік» [1].

У цей період спостерігається ще гостріша позиція греко-католицьких віруючих щодо насильницького введення російського православ'я. Так, призначений у 1948 р. на парохію в с. Ключинці Копичинецького району священник Фесюк прослужив там тільки 2 місяці і змушений був перейти в інше село, тому що віруючі його бойкотували: «...в церкву не ходили, називали «московським попом» і навіть ходили під вікнами підслуховувати чи не розмовляє він російською мовою...» [1].

Священик Погорецький, парох сіл Трибухівці, Цвітова і Пишківці Бучацького району, констатував: «...віруючі сіл Трибухівці, Цвітова, Медведівці, Новоставці і Пилява були колись греко-католицької віри і такими хочуть залишитися. Настрашені Ватиканом і бандерівцями, вони не хочуть утримувати чужого їм вірою православного священника. Хрестити новонароджених дітей чи вінчатися йдуть в інші церкви, тобто туди, де священники не признаються, що вони визнали православ'я...» [1].

1948 рік характерний ще й тим, що це був рік 500-ліття утворення московської митрополії; у цьому ж році було вбито одного зі

стовпів «Ініціативної групи» протопресвітера Гавриїла Костельника, це був рік масової колективізації сільського господарства.

500-ліття московської митрополії урочисто було відзначено тільки у Почаївській Лаврі, Кременецькому Богоявленському монастирі та ще у деяких волинських церквах. В інших церквах області цей ювілей було проведено як звичайну недільну літургію. У повідомленні про вбивство протопресвітера Г. Костельника не вказувалось, хто це вчинив, не розповідалось також про життєвий шлях Г. Костельника та його заслуги перед РПЦ. Під час оголошення про служіння обов'язкової панахиди за убитим Г. Костельником більшість присутніх віруючих виходили із церков. А розіслані архієпископом Макарієм некрологи і портрети Г. Костельника, що були прикріплені на стінах церков, часто ще у першу ж ніч були зірвані [1].

До колективізації сільського господарства, яка набирала широкого розмаху в області, духовенство ставилось негативно. Причинами цього були як боязнь, що священника і його сім'ю змусять працювати у колгоспі, так і відчуття того, що ця форма господарювання вплине на зменшення доходів парохії, а відповідно, й пароха.

Процес переходу віруючих греко-католиків у московське православ'я ускладнювався ще й тим, що в області на кінець 1948 р. на волі перебував ще 31 греко-католицький священник підпільної УГКЦ. Ці отці активно проводили богослужіння й антиправославну агітацію, часто забуваючи про елементарну конспіративність, відправляючи фактично відкриті богослужіння як у себе вдома, так і у помешканнях віруючих УГКЦ. Тож активна позиція духовенства підпільної УГКЦ заслужено створювала над ним ореол праведників-мучеників, збуджувала співчуття віруючих і гальмувала їх перехід на православне віросповідання.

У цей період найактивніше діяли, незважаючи на неодноразові попередження виконкомів райрад, райвиконкомів МВС і навіть прокуратури, отці Демушко, Мацієвич, Баран, Тіляк. Так, о. Демушко невтомно служив і стримував перехід у російське православ'я віруючих в селі Колиндяни Чортківського району; о. Мацієвич відкрито проводив богослужіння у селі Конюхи Козівського району; о. Баран, який на кілька місяців перейшов у православ'я, а розпізнавши його правдивий образ, повернувся в лоно УГКЦ, проводив богослужіння й антиправославну агітацію вдома чи у помешканнях вірних УГКЦ; о. Тіляк, незважаючи на небезпеку бути заарештованим, проводив відкриті богослужіння й антиправославну агітацію в селах Купченці і Денисів Козівського району [1].

У тодішньому законодавстві УРСР не було статті, за якою можна було б позбавити волі священника УГКЦ тільки за те, що він не «возз'єднався» з РПЦ і продовжував богослужіння для греко-католицьких віруючих. Та у практику в цьому контексті судочинні органи ввели 54 статтю КК УРСР, яка давала можливість означити діяльність греко-католиків, як антирадянську агітацію і т.п.

На кінець 1949 р. у Тернопільській області нараховувалося 812 типових церков, 10 молитовних будинків і 5 монастирів (4 чоловічих і 1 жіночий). З 812 церков 756 були зареєстровані, а решту 66 – ні. У незареєстрованих церквах (з колишніх греко-католицьких) проводили нелегальні відправи «невозз'єднані» греко-католицькі священники. Так, у Бережанському районі у селах Гиновичі, Шумляни і Жуків ще в кінці 1949 р. активно діяв ієромонах Петро Савицький, в селах Надрічне та Урмань – ієромонах Криницький, а в місті Бережани – о. Андрій Порхач. У тодішньому Велико-Бірківському районі у селах Ступки і Прошова проводив нелегальні відправи о. Іван Пасіка.

Водночас ті греко-католицькі священники, які перейшли в РПЦ і були офіційно зареєстровані в уповноваженого Ради у справах РПЦ при РМ СРСР у Тернопільській області (на той час ним був П. Пруселіс), також проводили богослужіння в незареєстрованих церквах. Так, у селах Зарубинці і Колодіївка Скалатського району їх проводив о. Маковей, у селі Литячі Товстенського району – о. Тичинський, у селі Мегенів Зборівського району – о. Лошний.

Про відправи невозз'єднаних, тобто греко-католицьких, священників уповноважений зразу ж повідомляв начальника відділу «О» Управління Міністерства державної безпеки у Тернопільській області капітана Болюту для вжиття відповідних заходів, а щодо відправ зареєстрованих священників у незареєстрованих церквах давав розпорядження головам райвиконкомів про заборону таких відправ, поки громади сіл не будуть зареєстровані з парохом у облвиконкомі.

Зрештою, доноси уповноваженого у відділ «О» УМДБ стосувалися й інших дій загнаних у підпілля греко-католиків. Так, за скаргою пароха села Чернелева-Руського Велико-Бірківського району о. М. Рокицького на дочку греко-католицького священника Кравчука, яка проводила пропаганду проти московського православ'я в селі Великі Бірки, уповноважений П. Пруселіс зробив черговий донос начальнику відділу «О» УМДБ. Одночасно туди ж надійшов його донос після скарги голови виконкому Бережанського району Петренка на греко-католицьких священників, які підпільно проводили відправи у помешканнях вірних УГКЦ у

селах району. Через ці скарги вже у першому кварталі 1950 р. органами УМДБ у Тернопільській області було заарештовано 6 греко-католицьких підпільних священиків [1].

Загалом греко-католицьке підпілля нараховувало 66 священиків, з яких було заарештовано 47, виїхало невідомо куди – 8. Таким чином, на 1 липня 1950 р. залишилося 11 священиків, з яких 4 були похилого віку, 2 хворих, а 5 отців ще перебували на стадії перевірки через сітку сексотів уповноваженого П. Пруселіса і МДБ [1]. За період 1946-1950 рр. з 339 греко-католицьких священиків на Тернопільщині 47 було заарештовано органами МДБ переважно за поданням уповноваженого Ради у справах РПЦ при РМ СРСР у Тернопільській області.

Отож, на 1 липня 1950 р. в структурі РПЦ області було зареєстровано 394 священики, крім з'єднаних греко-католицьких, у це число входили і так звані «кадрові» православні священики. Дияконів на цей період було 45, а псалмистів – 352. Незважаючи на те, що греко-католицьких священиків у підпіллі в області залишилося ледь більше 10, вони робили короточасні таємні виїзди в інші села району й області, де проводили таємні відправи серед віруючих УГКЦ. Крім того, самі віруючі таємно чи напівлегально збиралися на самостійні відправи. Наприклад, у травні 1951 р. уповноважений Ради у справах релігійних культів у Тернопільській області І. Чирва від своїх сексотів отримав інформацію і розкрив греко-католицьку підпільну громаду, яка проводила молитовні відправи у передмісті Чорткова на вулиці Бердо, а її члени належали до колгоспу імені XVI з'їзду КП(б)У. Цією громадою керувала Марія Галабурда. Цікаво, що пані Марія була сестрою голови колгоспу. Ця підпільна греко-католицька громада проводила самостійні відправи біля будинку рахівника колгоспу Мирослава Михайлюка, де стояв кам'яний хрест. Крім того, член цієї ж спільноти – дружина депутата Чортківської міської ради – Анна Сернецька проводила в цій же окрузі в помешканнях вірних УГКЦ хрещення новонароджених дітей. Для прикладу, такі хрещення вона провела у родині члена правління вищезгаданого колгоспу Володимира Дячишиного і бригадира Юлія Рябинського. Марія Галабурда і Анна Сернецька проводили всі доступні їм (в межах канонічного права) відправи [1].

Тоді ж уповноваженим Ради у справах релігійних культів І. Чирвою було зафіксовано, що член підпільної греко-католицької спільноти зоотехнік названого колгоспу комсомолка Люба Михайлюк їздила вінчатися до колишнього греко-католицького

священика в село Семаківці Білобожницького району. Зрозуміло, що уповноважений І. Чирва про діяльність цієї підпільної греко-католицької громади доніс органам МДБ [1].

Ці факти свідчать про те, що вірність УГКЦ серед мирян була збережена (хоч, напевно, не всіх), а також показують, що вірні УГКЦ пристосувались до нового радянського порядку, ставились до нього формально, не змінюючи змісту свого релігійного вірування, одночасно підлаштувавшись під реальну форму діяльності УГКЦ, форму важку в умовах комуністичної системи з усіма її засобами контролю. Тому для віруючих підпільної УГКЦ першочерговим завданням було не потрапити під контроль системи і культивувати своє релігійне вчення.

Цікаві зміни серед колишнього греко-католицького духовенства відбулися на межі 1950-1951 років. Якщо на 1 липня 1950 р. РПЦ в області нараховувала 394 священики, то рівно через рік їх було 352. Це пояснюється тим, що 38 колишніх греко-католицьких священиків було заарештовано каральними органами або вони відмовились від служіння РПЦ і перейшли на світську роботу чи виїхали в інші області. У цьому контексті характерним є приклад колишнього греко-католицького священика, «возз'єднаного» з РПЦ, о. Богдана Стойка, котрий відмовився від священства в структурі московського православ'я, виїхав у Львівську область, де влаштувався старшим фінансовим інспектором. Таке рішення о. Богдан Стойко мотивував уповноваженому Ради у справах РПЦ П. Пруселісу тим, що є спеціалістом-бухгалтером і що священицька служба матеріально його не задовільняє [1].

Це свідчить, що певна частина греко-католицького духовенства, котре у другій половині 40-х років «возз'єдналося» з московським православ'ям, переосмислила свій вчинок, і це вилилося у небажання служити чужій церкві. Оскільки процес навернення офіційно був неможливий, то ці священики використовували мотиви, подібні до мотиву о. Стойка, що гарантувало їм уникнення від підозр владних структур. Натомість, частина священиків, котрі перейшли в РПЦ і формально не могли більше лицемірити, реально не сприймали московське православ'я і продовжували ніби легальні греко-католицькі відправи уже в церквах РПЦ, не змінюючи внутрішнього інтер'єру церков на православний.

Коли «кадрове» питання щодо духовенства в області було вирішено і явних перешкод з боку залишків підпільного греко-католицького духовенства не було, ієрархія РПЦ разом із уповнова-

женим Ради у справах РПЦ у Тернопільській області приступила у IV кварталі 1951 р. до очищення обряду та інтер'єрів у колишніх греко-католицьких храмах та серед колишніх греко-католицьких священників й уніфікування з московською православною традицією.

Внаслідок цієї уніфікації майже в усіх колишніх храмах УГКЦ було знято ікони св. Йосафата Кунцевича та інших єпископів УГКЦ і замінено православними іконами. Антимінси, посвячені греко-католицькими єпископами, почали замінювати на посвячені Львівським і Тернопільським архієпископом Макарієм, а святкування дня св. Йосафата Кунцевича було заборонено. Але ще не було викорінено дзвінків під час літургії, співу всіма присутніми у церкві й т. ін. Зрозуміло, що ці зміни колишні греко-католицькі священники проводили дуже повільно і неохоче [1].

Наприкінці 1951 р. уповноваженим Ради у справах РПЦ було зафіксовано у Тернопільській області тільки 4 греко-католицьких священники, котрі не «воз'єдналися» з РПЦ, а саме: отці Глуховецький із села Березовиця Микулинецького району, Юрик із міста Скалат, Формига (котрий наприкінці 1951 р. не мав постійного місця помешкання) та Савчук, котрий в кінці 1951 р. виїхав у Львів і начебто перейшов на світську працю. Але поза оком уповноваженого залишилося ще декілька священників підпільної УГКЦ, котрі приїжджали на відправи із Львівської та Івано-Франківської областей.

Колишні греко-католицькі священники, котрі «воз'єдналися» із РПЦ, неохоче вносили до літургії зміни і в наступні роки. Так, у 1952 р. в місті Збараж парох місцевої церкви о. Задорожний (колишній греко-католицький священник) кожен першу п'ятницю щомісячно о 10 годині ранку служив молебень до Серця Ісусового, на котрий збиралося близько 20 віруючих; парох смт. Товсте о. Навольський і м. Борщів о. Дубицький під час недільних літургій постійно згадували Папу Римського, читали з греко-католицького молитовника.

Водночас віруючі із числа колишніх греко-католиків також проявляли певну легальну опозицію до РПЦ. На своїх парохіях вони не приймали священників Російської православної церкви, маємо на увазі т.зв. кадрових священників РПЦ. Так, наприклад, у селі Лошнів Струсівського району церковна рада запропонувала священнику М. Мамчурі забиратися із села, а староста зачинив церкву на замок і не давав йому відправити службу.

Колишнє греко-католицьке духовенство часто змінювало свої парохії. Тільки у IV кварталі 1952 р. за грамотами (наказами) архієпископа Фотія було переведено 23 священники. Це, ймовірно, пояс-

нюється небажанням парохів надмірно дражнити своїм «дисидентством» як місцеву владу, так і уповноваженого, а також невтручанням архієпископа Фотія, котрий ще не встиг заглибитись у справи епархії. Як зазначається у звіті уповноваженого, «з боку архієпископа Фотія ніяких заходів не приймається... по ліквідації уніатства...» [1].

Після смерті у 1952 р. архієпископа Фотія на його місце було призначено єпископа Антонія, котрий посилив зміцнення православ'я серед «воз'єднаного» духовенства Тернопільщини: колишні греко-католицькі священники почали проводити православні обряди; повільно, але поступово в колишні греко-католицькі парохії направлялося т.зв. «кадрове» православне духовенство, котре на 1 жовтня 1952 р. становило тут 52 отці [1]. Зрозуміло, що волинські райони до уваги не беруться.

Небажання мирян приймати «кадрових» православних священників не зникло. Про це свідчить випадок у селі Лощнів Струсівського району, де віруючі домоглися того, що священника Манчугу єпископ перевів з їхнього села у Золотопотоцький район, але й там його віруючі не сприйняли, і він залишався без призначення [1].

З цього випливає, що колишні віруючі УГКЦ у такий спосіб стримували процес асиміляції із РПЦ як самих себе, так і вже «воз'єднаного» духовенства. І цим сприяли підпільній УГКЦ, котра в ці роки не могла активно і масштабно діяти, бо із 66 отців греко-католицької опозиції в області на 1952 рік залишилося близько 10, серед них: отці Глуховецький, Савчук, Фармига, Юрик, Мартинюк, але за ними велися стеження інформаторів уповноваженого Ради у справах РПЦ при РМ СРСР у Тернопільській області П. Пруселіса [1].

У 1953 році на території Тернопільської області проживало вже 17 греко-католицьких священників. Це збільшення пов'язане із початком політики десталінізації, яку розпочав М. Хрущов і внаслідок якої більшість священників повернулась із заслання.

Звільненим невоз'єднаним греко-католицьким священникам було важко знайти місце праці, та декому це вдалося ще в 1953 році. Наприклад, о. Степан Колтунюк влаштувався бухгалтером райошадкаси, о. Омелян Гадзевич – бухгалтером дитячого садка в місті Бережани, о. Михайло Кисіль – столяром у селі Ягільниця Чортківського району [1]. І хоч за ними стежили інформатори, це не відлякувало невоз'єднаних отців УГКЦ від підпільного служіння.

1953 рік став своєрідною віхою у діяльності кагакомбної УГКЦ, бо звільнена із заслання невелика група священників стала прикладом для греко-католицьких віруючих, надавши їм сміливості відкрито

виступати з вимогою офіційного дозволу на легальні греко-католицькі відправи. Так, вже у другому півріччі 1953 р. на ім'я голови Ради Міністрів СРСР Г. Маленкова постуила заява від неволь'єданого греко-католицького священника о. Р. Криницького із села Пліхів Бережанського району, в котрій він просив дозволу відправляти церковну службу в греко-католицькому обряді¹.

Заява о. Р. Криницького дає можливість простежити реакцію радянських органів влади. Схема була такою. Отця Р. Криницького викликали в облвиконком, де йому пояснили, що в СРСР греко-католицького духовного центру немає, тому дозволити йому відправляти в Російській православній церкві можуть, якщо він «воль'єднається» з РПЦ і буде виконувати всі обряди по-православному. Тут йшлося, власне, про вербування о. Криницького в московське православ'я. Згаданий уповноважений пішов ще далі – запропонував о. Криницькому звернутися до архієпископа Львівсько-Тернопільського Панкратія з проханням «воль'єднатися» з РПЦ. На що о. Криницький чесно заявив, що не бажає «воль'єднуватися», бо є греко-католицьким священником і залишиться ним до кінця свого життя. Така непохитна вірність греко-католицької опозиції надавала впевненості й мирянам і була життєдайним джерелом упродовж усього кагакомбного періоду УГКЦ.

Хоч проводились масові арешти греко-католицьких священників у 1946-1950 рр., підпілля УГКЦ на Тернопільщині все ж не переставало діяти. Щоправда, зменшилась його активність, і це із зрозумілої причини, бо на волі вдалося залишитись (в різних роках цього періоду) лише незначній частині священників, наприклад, на 1950 рік їх було близько 19. Середній вік 15 із них становив 71 рік, і це позначилося на активності їх тогочасної підпільної діяльності. Незважаючи на похилий вік, половина із них була ще досить енергійною на своїх теренах. Залишилась також більшість монаших, особливо жіночих, згромаджень або чинів, які також, хоч в обмеженій кількості, проводили необхідні обряди серед віруючих УГКЦ і сприяли отцям УГКЦ в підпільному служінні. Особливою підпільною активністю відзначався отець П. Коваль, який працював муляром на будовах Тернополя, знаходив у собі сили і час щоденно проводити відправи в себе вдома, а за необхідності й у помешканнях віруючих.

¹ Отець Криницький, 1881 р.н., у 1906 р. висвячений митрополитом А. Шептицьким на ієромонаха ЧСВВ і за його дорученням був кілька літ місіонером в Аргентині та Бразилії. Після повернення був духівником жіночого монастиря в селі Підмхайлівці Ходорівського району, а в 1948 р. переїхав в село Пліхів Бережанського району, де служив у підпіллі.

Треба ще раз відзначити, що священники, котрі «воз'єднались» з РПЦ, не дуже поспішали приймати нові догми та обряди московського православ'я. Навіть на середину 50-х років багато із них ще проводили обряди по-греко-католицькому. Вони не знімали католицьких ікон, хоч цього вимагала від них ієрархія єпархії. Аж у 1955 р. було знято (або зафарбовано) греко-католицькі ікони в церквах Теремовлі, Збаража, Заліщик, Копичинець, Монастириська, Бережан. Наприклад, у селищі В. Бірки до 1955 р. знаходилась велика ікона св. Йосафата Кунцевича, те ж було і в Заліщиках. У першому випадку ікону зняли, а в другому – зафарбували, і це майже через десять років після заборони УГКЦ.

Це пояснюється тим, що приєднане духовенство не могло (а часто й не хотіло) швидко влитися на практиці у церковне життя російського православ'я. Тим паче, що російські православні священники із волинських районів області не вживалися серед ще вчорашніх віруючих УГКЦ, котрі їх повсюдно бойкотували у галицьких районах області. Але православне єпархіальне управління розуміло небезпеку подібної ситуації і поступово направляло в галицькі райони області кадрових православних священників. На 1 жовтня 1952 р. у цих районах вже було близько 60 таких священників.

Така мішанина відбилася в кінцевому результаті на віруючих: з одного боку, вже офіційно не існувала УГКЦ, але в підпіллі жила її релігійна традиція, з другого боку, легально діяла РПЦ, але ще не була впроваджена її релігійна традиція.

Рятували приїзди підпільних священників із Львівщини та Івано-Франківщини, але то був важкий період у житті підпілля УГКЦ Тернопільщини, бо репресивні органи, ввійшовши в смак арештів греко-католицьких священників у попередні роки, майже по п'ятах слідували за тими, хто залишився, і треба було володіти неабиякою хитрістю і конспіративністю, щоб здійснити свій обряд. На щастя, це вдавалося, тому вогонь віри був незгасимий.

Підпільні відправи проходили вранці або вночі за зачиненими дверима і заштореними вікнами. Кількість вірних на них налічувала від кількох чоловік до кількох десятків. Переважали жінки, значно менше було чоловіків. Служби Божі переважно читалися старослов'янською мовою, включаючи коротку проповідь священника про вірність УГКЦ і надію на її визволення з катакомб. На Службі Божій вірні мали змогу висповідатися і причаститися. Окрім того, священники проводили Св. Тайни хрещення, вінчання, також проводили похоронну відправу у хаті померлого, але в процесії участі не брали, гріб запечатували вже після похорону і вночі.

На підпільні відправи священики одягали епітрахиль, ієромонахи – габіт. Значно рідше одягали фелон. Це пояснюється тим, що у випадку міліцейської облави епітрахиль можна було швидше зняти та заховати.

Священічі книги і посуд отці мали свої. Згодом, з метою конспірації і безпеки перед облавою в дорозі, священики не завжди носили із собою священничий посуд, а вирішували це так: у кожному селі чи місті, де були більші осередки підпілля, вірні мали свій священничий посуд, літургичне вино і просфори. Просфори пекли переважно сестри-монахині зі Львова, Івано-Франківська, Тернополя й інших жіночих монаших осередків; світські жінки також часто забезпечували священиків просфорами.

Не всі священики з підпілля займалися катехизацією. Цю важливу справу у більшості випадків взяли на себе сестри-монахині, натомість священики давали першу Святу Сповідь і перше Святе Причастя. Але справа катехизації, починаючи з 60-х років, набувала безперервного і щораз ширшого характеру.

Показовим для греко-католицького підпілля було те, що, не завжди маючи змогу провести підпільну відправу, священики радили вірним у таких випадках відвідувати діючі римо-католицькі костьоли, де таємно були присутні священики УГКЦ, котрі в закутках костьолу уділяли Тайни Св. Сповіді і Св. Євхаристії для греко-католицьких віруючих. У цьому контексті РКЦ допомагала також священикам УГКЦ інтенціями.

Окрім того, Божественна Літургія св. Івана Золотоустого, котру передавало радіо Ватикану, поступово входила в підпільне життя вірних УГКЦ і не тільки заповнювала паузу, котра виникала з різних причин у катакомбах, але й стала чи не обов'язковою щонедільною і щосвяточною літургією.

Репресії проти духовенства заборонених церков і сект та їхніх активних віруючих з метою знищення самого їхнього існування, а також перепони в нормальному служінні легальних конфесій з метою поступового їхнього зменшення були характерними ознаками політики сталінського режиму щодо свободи віросповідання і безпосередньо стосувалися в окресленому аспекті Тернопільщини.

Література

1. Державний архів Тернопільської області. – Ф.П. 1. – Оп. 1. – Спр. 1454, 1166, 1784, 2127; Ф.Р. 3240 сч. – Оп. 2 с. – Спр. 17.

Володимир Кіцак

ПЕРШИЙ ЕТАП ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ (жовтень-грудень 1944 р.)

Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

У статті досліджується перший етап депортації українців з Польщі в УРСР (15 жовтня – 31 грудня 1944 р.); розглянуто також специфіку депортаційних процесів у цей період.

9 вересня 1944 р. у Любліні головою РНК УРСР М. Хрущовим та керівником Польського комітету національного визволення Е.Б. Осубкою-Моравським було підписано Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР [1, 287-293].

Строки взаємної депортації населення початково обмежувались терміном з 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 р. [1, 287-293]. Проте депортація йшла надто повільно. Тому 27 листопада 1944 р. М. Хрущов направив лист до Е. Осубки-Моравського з пропозицією перенести кінцевий термін реєстрації бажаючих переселитись на 15 січня 1945 р., а саму депортацію завершити до 1 березня 1945 р. [2, арк. 141]. З огляду на важку зиму, велику кількість бажаючих переїхати, неузгодженість дій радянської сторони у подачі та використанні залізничних вагонів, нищення комунікацій і переселенчих комісій загонами УПА, Армії крайової (АК), а також, зважаючи на ряд інших причин, кінцевий строк переселення систематично продовжували: спочатку до 1 травня, потім до 1 листопада 1945 р. Втретє термін закінчення реєстрації бажаючих переселитись був перенесений на 31 грудня 1945 р., але кінцева дата виселення не зазначалась. 24 листопада 1945 р. у Києві був підготований, а пізніше й схвалений постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У проект додаткового протоколу до зазначеної угоди. Згідно з ним термін реєстрації було продовжено до 31 грудня 1945 р., а датою остаточного закінчення процесу виселення було призначено 15 червня 1946 р. [3, арк. 22-23; 4, арк. 34]. Це було четверте й останнє перенесення терміну реєстрації й депортації [5, 129-130].

Сам процес депортації став можливим після окупації радянськими військами Закерзоння, яка почалась у липні 1944 р. в результаті наступу південного крила I Білоруського та I Українського фронтів. 8 вересня розпочалась Східнокарпатська операція, в якій брали участь війська I Українського та

новоствореного IV Українського фронтів. На кінець вересня передові частини радянської армії вийшли до основного Карпатського хребта й у надзвичайно кровопролитних боях оволоділи Дуклянським перевалом. У кінці жовтня 1944 р. фронт зупинився на лінії Ясло – Свидник – західніше Команьчі [6, 304, 359-360].

Головним уповноваженим із евакуації на території Польщі був призначений заступник наркома харчової промисловості УРСР М. Підгорний, який для здійснення своїх функцій 18 вересня 1944 р. виїхав до Любліна [7, 205-209]. Заступником М. Підгорного нарком внутрішніх справ Української РСР В. Рясний призначив полковника державної безпеки Т. Кальненка. До НКВС входило й багато інших працівників апарату головного й районних уповноважених, що свідчить про те, хто насправді керував депортацією [7, 205-209; 8, 103].

Оскільки опір підрозділів УПА переселенню був досить активним (часті напади на вповноважених УРСР та їх співробітників), то спеціальною постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У в листопаді 1944 р. в кожний із повітів, де діяли радянські уповноважені, був направлений взвод охорони, який мав забезпечувати захист головного та районних уповноважених [9, арк. 164-165].

Штат головного уповноваженого представника УРСР у справах евакуації початково складався із семи осіб (окрім заступників), а кожного з районних уповноважених налічував п'ятеро працівників [10, арк. 26]. Пізніше апарат головного вповноваженого було доведено до 48, а в кожному з повітів працювало по 23 службовці [1, 331].

Переселення офіційно тривало із 15 жовтня 1944 р. до 15 червня 1946 р. І хоча сам процес був практично безперервним, у ньому можна виділити певні етапи, пов'язані зі ступенем добровільності переселення, обсягом задіяного у процесі адміністративного апарату, служб безпеки та війська, темпами переселення, що залежали від ряду суб'єктивних та об'єктивних причин тощо. Більшість дослідників (І. Білас, Ю. Сливка та ін.) виділяють два етапи: добровільний (з 15 жовтня 1944 р. до липня 1945 р.) і примусовий (з кінця липня 1945 р. до 15 червня 1946 р.) [7, 213-233; 1, 5-25].

Більш деталізованою й науково обґрунтованою, на нашу думку, є класифікація етапів переселення, подана Є. Місило у передмові до першого тому двотомного збірника документів «Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі в УРСР 1944-1946» [17, 10-14]. Автор виділяє чотири етапи депортації: перший тривав від 15 жовтня до кінця грудня 1944 р.; другий – з початку січня до

кінця серпня 1945 р.; третій – з початку вересня до кінця грудня 1945 р.; четвертий – з 1 січня до 15 червня 1946 р.

На першому етапі депортація мала певний відтінок добровільності, проте із самого початку добровільність переселення була дуже сумнівною. Польські власті одразу ж почали продукувати укази й постанови, антиукраїнськість яких була очевидною: закрили усі українські школи, звільнили українців з поліції й державних установ, церкви пересвячували на костьоли. Виселяли здебільшого мешканців Холмського, Грубешівського, Томашівського і Замостівського повітів, які навесні і влітку 1944 р. були «грунтовно» сплюндровані та спалені загонами АК, батальйонів хлопських й інших польських підпільних формувань. Взимку 1944-1945 рр. в Тернопільську область з Польщі прибуло гужовим транспортом 648 сімей або 2516 українців. Сотні кілометрів засніжених доріг пройшли ці люди, перш ніж осісти тут. На санях їхали матері з немовлятами, везли все те, що було вихоплено з пожеж і врятовано від грабунків. Худобу гнали поруч із валкою. Вже сам факт зимової мандрівки на Схід заперечує думку про добровільність переселення [11, арк. 5-7].

Після того, як радянські уповноважені розгорнули агітаційну кампанію, українці поступово почали оформляти заяви на виїзд в УРСР. Кількість поданих заяв спочатку була невеликою, проте із часом вона почала зростати швидкими темпами. За інформацією М. Підгорного, спочатку була помітна чітка тенденція до зростання кількості поданих від господарств заяв за одиницю часу. Динаміку подачі заяв на виїзд в УРСР на першому етапі депортації представлено у таблиці 1 [12, арк. 171-172; 13, арк. 200-202; 1, 366; 1, 390].

Таблиця 1

Динаміка подачі заяв на виїзд в УРСР на першому етапі депортації

Часові межі подачі заяв на виїзд в УРСР	Кількість заяв, поданих від сімей за означений період
10.10.1944 р.-20.10.1944 р.	4691
20.10.1944 р.-30.10.1944 р.	6086
30.10.1944 р.-10.11.1944 р.	7502
10.11.1944 р.-20.11.1944 р.	13609
20.11.1944 р.-30.11.1944 р.	4281
30.11.1944 р.-10.12.1944 р.	1296
10.12.1944 р.-26.12.1944 р.	418
Всього	37882

Таблиця 2

Кількість родин (людей), що подали заяви на виїзд в УРСР до 31 грудня 1944 р.

Повіт	Заяви на переселення в УРСР подали	
	сімей	людей
Білгорайський	3882	14893
Володавський	3129	10472
Грубешівський	9034	33486
Горлицький	—	—
Замостівський	1520	5396
Красноставський	654	2175
Ліський	416	1751
Любартівський	225	1045
Любачівський	194	764
Перемишльський	71	300
Радинський	98	347
Сяноцький	2545	12000
Томашівський	7157	25061
Холмський	7880	30220
Ярославський	559	2246
Яслівський	518	2000
Новосанчський	—	—
Разом	37882	142167

Із наближенням зими кількість заяв почала зменшуватись. З одного боку, це було пов'язано із небажанням людей покидати домівки у зимові холоди та їхати в товарних вагонах чи на відкритих платформах у невідомість. Інша причина полягала в тому, що ще не всі українські етнічні землі в Польщі були захоплені радянською армією, а на окупованих територіях потроху вичерпувалась кількість тих людей, яких недоля гнала у чужі краї. Ще однією причиною зменшення кількості заяв на виїзд була низька активність польського підпілля, яка в основному була спрямована проти українців і була домінантою в «заохоченні» українців до виїзду [14, арк. 3-5а]. В кінці 1944 р. фронт проходив по території Закерзоння, і присутність військ Червоної армії та вермахту робила широкомасштабні антиукраїнські дії АК надто ризикованими. В тилу радянських військ одразу ж почались масові

операції проти АК [1, 395; 8, 146]. З огляду на це українсько-польський конфлікт на кінець 1944 р. дещо притих. Відповідно знизилась й кількість бажаючих покинути отчі землі. Всього до кінця року заяви на виїзд подало 37882 особи. Чисельність бажаючих переселитись в УРСР в розрізі повітів наочно проілюстровано в таблиці 2 [1, 390].

Найбільш інтенсивно подавали заяви у Білгорайському, Грубешівському, Холмському та Замостівському повітах, де бажання евакуюватись виявило 60-90 % українських родин. Мотиви, з яких люди погоджувались подати заяви на виїзд, були різними, проте домінувало бажання зберегти своє життя та майно від терору польських збройних формувань. Точно встановити кількість людських втрат практично неможливо, проте майже в кожному з сіл було по-звірячому замордовано від кількох до сотень осіб. За даними М. Сівіцького, в с. Сагринь загинуло 600-800 людей, в с. Шиховичі – близько 200, в с. Ласків та с. Берестя – понад 200. І цей список далеко не повний. Загалом тільки за період з травня 1943 р. до травня 1944 р. лише в Грубешівському повіті загинуло близько 4 000 українців та було спалено 52 села [15, 126]. Найнижчі темпи евакуації були в Лиському, Любачівському, Перемишльському, Сяноцькому та Ярославському повітах. Формування військової округи УПА «Сян» робили все можливе, щоби зірвати депортацію українців до УРСР, в тому числі й винищували переселенські комісії. З 10 жовтня 1944 р. до 26 лютого 1945 р. було вчинено 20 замахів на працівників переселенчих органів, зокрема вбито одного референта (1 пропав безвісти), трьох поранено, вбито 55 солдатів і офіцерів ЧА, що несли охорону [16, арк. 10]. Тому радянські уповноважені в селах району намагались появлятися якомога рідше. В основному агітація обмежувалась зборами в більших населених пунктах і розклеюванням оголошень за допомогою місцевої адміністрації у менших селах.

М. Підгорний пов'язував низькі темпи переселення з прямою контрпропагандою, що проводилась у цих районах українським підпіллям. Для виправлення становища М. Підгорний запропонував спрямовувати агітацію не на повіт в цілому, а почергово на кожне конкретне село. В якості прикладу він наводив переселенську акцію в селі Коштове, куди приїхала група радянських уповноважених та агітаторів. А оскільки їх супроводжувала численна охорона, то в 113 українських господарств, які подали заяви на виїзд, скоріш за все не було вибору [13, арк. 202].

Малий відсоток українців, що подали заяви на виїзд, можна пояснити також наближеністю цих територій до Галичини, а отже, набагато вищою національною свідомістю жителів. Це, а також компактність проживання українців зумовлювала їх упевненість, що регіон буде або прилучений до УРСР, або так і залишиться незмінним етнічно у межах Польщі.

Гальмувало депортацію також і те, що польська адміністрація вказаних повітів не виконувала інструкцій ПКНВ про сприяння у роботі радянським уповноваженим, не надала їм житла, автотранспорту, не забезпечила безкоштовним харчуванням. Тому на 4 листопада 1944 р. робота цих комісій майже не розпочалася [17, 70]. Через протидію УПА місцева польська адміністрація не контролювала всуціль заселений українцями терен, а з Любачівського повіту взагалі втекла до Любліна [1, 404].

За даними радянської статистики, на 1 грудня 1944 р. було взято на облік 97252 сімей (389232 чол.). З них заяви на виїзд в СРСР подало 31839 сімей (114629 чол.) і виїхало 1818 сімей (7005 чол.) [18, арк. 1]. За іншими даними – 3378 сімей (12931 чол.) (до кінця року – 7628 сімей (28589 чол.) [1, 368; 1, 391]. Чисельність депортованих наведена в таблиці 3 [1, 380].

Таблиця 3

Кількість господарств та людей, що реально були переселені в УРСР (станом на 7 грудня 1944 р., в розрізі повітів)

Район	Депортовано до 07.12.44.	
	господарств	осіб
Білгорайський	270	1121
Грубешівський	646	2414
Замостівський	380	1224
Красноставський	217	834
Любачівський	20	82
Перемишльський	11	17
Томашівський	771	3005
Ярославський	267	1107
Разом	3748	14035

Велика різниця між кількістю заяв на виїзд та реальним числом переселених пояснюється рядом причин. Найбільше повільний хід депортації українців Польщі пояснювався роботою залізничного транспорту, який був на той час основним засобом перевезення, а також небажанням переселятися навіть тих людей, кого змусили написати заяви на виїзд.

Отже, можна твердити, що навіть на першому етапі добровільного переселення не було. Основним стимулом для виїзду можна вважати бажання вирватись із лабет польського терору. Виїжджали або ті, чиє майно було знищене чи розграбоване, або ж ті, які вважали безперспективним опір державним апаратам СРСР і Польщі та польському підпіллю. Ці висновки зроблено на основі архівних документів. Проте такі ж причини виїзду наводять усі очевидці подій, опитані автором статті. Жоден із них не сказав, що виїхав за власним бажанням, жоден не хотів покидати батьківської землі й переїжджати в УРСР.

Література

1. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У трьох томах. – Т. 1: 1939 – 1945 рр. – Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва оо Василян «Місіонер», 1996. – 752 с.
2. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ), ф.1, оп. 23, спр. 790, арк. 141.
3. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 1464, арк. 23-25.
4. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 1464, арк. 34.
5. Misiło E. Akcja “Wisła”. Dokumenty. – Warszawa: Archiwum Ukraińskie – Zakład Wydawniczy “Tyrsa”, 1993. – 524 s.
6. Всемирная история: В 24-х томах. – Т. 24: Итоги Второй мировой войны. – Минск: «Литература», 1997. – 592 с.
7. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. – Київ: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
8. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. – 440 с.
9. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 790, арк. 164-165.
10. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 790, арк. 26.
11. Державний архів Тернопільської області, ф. Р – 1833, оп. С. 5, спр. 7, арк. 1-8.
12. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 790, арк. 171-180.
13. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 790, арк. 200-209.
14. ЦДАГОУ, ф.1, оп. 23, спр. 915, арк. 3-5а.
15. Siwicki M. Dzieje konfliktów Polsko-Ukraińskich. — Warszawa, 1994. – Т. 3. – 439 s.
16. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1465, арк. 10-13.
17. Misiło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946. – Т. 1: Dokumenty 1944-1945. – Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie”, 1996. – 336 s.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4626, оп. 1, спр. 1, арк. 1-3.

Тетяна Гонтар

ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ ДО УРСР У 1944-1946 рр. ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

Тернопільський Національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

Драматичні події переселення українців з Посяння, Лемківщини, Підляшшя та Холмщини – етнічних українських земель, що опинилися у складі Польщі, до УРСР згідно з міждержавною угодою 9 вересня 1944 р. стали предметом наукових досліджень істориків в Україні лише з початком 90-х років ХХ століття. З набуттям Україною незалежності в працях науковців посилюється критичне ставлення до попереднього висвітлення радянського періоду розвитку країни. Цей процес був цілком закономірним, адже заборона на дослідження ряду важливих сторінок минулого, великою мірою заданість оцінок та висновків у дослідженні соціальних, економічних та політичних процесів призвели до одностороннього, заідеологізованого, а часто і спотвореного бачення минулого. Нині усе більш потужно виявляється інтерес до становлення української нації, шляхів її розвитку.

Перші публікації, присвячені переселенню українців, з'явилися за кордоном. Вони мали характер викриття дій польських органів влади і давали оцінку насильницькому переселенню – депортації; базувались на спогадах, частково на документах і мали на меті насамперед привернути увагу до насильства і несправедливості щодо українців [1, 2]. У 80-х роках події переселення знайшли більш детальне висвітлення у працях, присвячених українцям, що проживали на землях, котрі опинились у складі Польщі. Події 1944-1946 рр. описувались як трагічний процес, відповідальність за який лежить на радянському та польському керівництві [3, 4].

Із здобуттям Україною незалежності та зняттям заборон на критичний аналіз урядових заходів радянських часів з'явилися праці, що висвітлюють переселення як насильницьку акцію, яка позбавила сотні тисяч українців малої батьківщини – батьківських земель, привела до втрат і залишила болючий слід у свідомості [5, 6]. Праця І. Біласа, аналізуючи угоду 9 вересня 1944 р., детально висвітлювала адміністративні органи, створені для депортації як один з елементів репресивно-каральної системи, що діяла в СРСР [7]. Автор аргументував свою позицію публікацією документів,

що стало традиційним у критичному висвітленні тоталітарного режиму та його функціонування, зокрема у здійсненні депортацій.

У Польщі проблема переселення українців розглядалась в науковій літературі з 70-х років [8]. У 90-х у працях істориків домінує критичний підхід до доцільності і легітимності депортації українців; опубліковано документи, що свідчать про насильства щодо українців під час депортації [9, 10]. У вступній статті до публікації документів Е. Місило спростовує міф добровільності переселень, подає періодизацію цього процесу з виділенням чотирьох етапів, кожен з яких одержав обґрунтування.

В Україні також опубліковано документи, що зберігаються в державних архівах, а також окремі польські документи, які відносяться до процесу депортації [11, 12]. Збірки документів супроводжуються ґрунтовними аналітичними статтями. До збірки «Депортації» вступ написаний Ю. Сливкою. В ньому визначено політичні завдання акції переселення, акцентується на її примусовому характері та опорі її здійсненню з боку УПА.

Книга В. Сергійчука розвиває думку про те, що депортація здійснена з етнічних українських земель. У першому її розділі «З сивини віків на землі батьків» представлено екскурс в історію Галицько-Волинського князівства, XIV-XVI століть, часів визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Спираючись на думку ряду дослідників, автор обстоює погляд на сильні позиції українства на територіях від Вісли до Любліна.

Публікація документів значно розширила джерельну базу досліджень цієї проблеми. Про це свідчить поява ряду статей в наукових збірниках. Авторів приваблює актуальність дослідження проблеми – адже немало переселених донині живе серед нас і хоче висвітлення причин того лиха, яке їм довелось пережити, правдивого відображення подій, труднощів побутового і господарського влаштування на новому місці. В архівах України зберігається великий масив документів того часу. В Центральному державному архіві громадських об'єднань України у фонді ЦК Компартії України (Ф.1) знаходимо багато документів різного характеру – звітів, планів, доповідних записок, інструкцій, що тою чи іншою мірою містять інформацію про переселення. У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади України, зокрема у фонді Управління при Раді Народних Комісарів України у справах евакуації і розселення українського і польського населення (Ф. 4626), зберігаються державні документи, повідомлення, результати перевірок, довідки та ін., де також чимало статистичної, господарської інформації про українців, що

прибули з Польщі. Значна частина документів, що стосуються процесу переселення й адаптації переселенців, знаходиться в обласних державних архівах України і ще чекає своїх дослідників.

Немало документів зберігається і в Польщі. В Archiwum Akt Nowych у фонді Головного представника Уряду Республіки Польща (Zespół Główny Przedstawiciel Rządu R.P. do spraw ewakuacji ludności Ukrainińskiej z Polski w Lublinie – 526) знаходяться звіти про хід переселення, зведені відомості про чисельність українського населення, його настрої, ставлення до переселення тощо. Цінна інформація є й у інших фондах, наприклад: поквартальні звіти воєвод, де відображено настрої українського населення у період депортації, перераховано випадки міжнаціональних конфліктів та їх жертв тощо.

Нове поживлення інтересу до проблеми переселень пов'язане з вивченням та політичною оцінкою українсько-польської конфронтації в роки Другої світової війни. Гострі зіткнення, в тому числі й збройні, в ході яких загинули тисячі мирних жителів, мали місце на Волині, на Холмщині, Посянні. Польські історики детально і предметно вивчають Волинську трагедію 1943 р., покладаючи відповідальність за неї на керівництво УПА. В Україні це питання також є предметом вивчення, особливо у зв'язку з діяльністю підпільних угруповань. У квітні 2003 року в Острозькій академії пройшов українсько-польський експертно-журналістський форум на тему «Події на Волині: як жити з цим тягарем», котрий відобразив як наукову актуальність, так і крайню політизацію окресленої проблеми.

Втрати від міжнаціональних зіткнень залишаються болючим питанням для обох народів, адже живі не лише пам'ять, а й родичі та близькі загиблих. Свідченням цього є «Книга пам'яті» В.Процюка [13]. Науково-популярний виклад проблеми здійснено в брошурі Ю.Сливки [14]. В Україні і в Польщі з'явилося немало досліджень діяльності підпільних українських і польських угруповань, насамперед УПА і АК. У працях істориків існує немало розбіжностей в оцінці дій цих збройних сил, їх відповідальності за посилення міжнаціональної конфронтації. Суперечки й наукові дискусії з цього питання прозвучали на ряді міжнародних семінарів істориків, зокрема на сьомому семінарі «Україна – Польща: важкі питання» [15].

Усі вищезгадані питання, що розкривають причини і вияви польсько-української конфронтації, її посилення в роки Другої світової війни, мають безпосереднє відношення до розуміння причин, обставин і методів здійснення переселення українців у 1944–1946 рр. Тому проблема депортації у цих дослідженнях знайшла якщо не пряме, то принаймні опосередковане висвітлення.

У вивченні переселення з Польщі до УРСР важливим є не лише з'ясування причин і особливостей, але й етапів та темпів цього процесу [16]. Тут вже є певні напрацювання істориків. Захищено кандидатські дисертації з цієї проблеми [17]. Не згасає й інтерес до долі українців Закерзоння як етнічної групи зі своєю оригінальною культурою і складною долею. З'явилися наукові праці, написані істориками, котрі самі були жертвами депортації. В них звучить як прагнення усвідомити, що відбулось із земляками, так і бажання зберегти пам'ять про життя українців на залишених землях. Такою є праця Ю.Макара «Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття» [18]. Сьогодні вже нагромаджено немало досліджень, присвячених українським етнічним землям [19, 20, 21, 22].

Проте депортація українців має ще один малодосліджений аспект – вплив прибулих на українське суспільство. Адаптація переселенців була непростим і болючим процесом. Господарське влаштування в умовах завершення війни і в перші повоєнні роки, при мінімальній державній допомозі для багатьох сімей стало серйозним випробуванням на виживання. Непросто було пристосуватись і до політичних реалій, колгоспної системи з відсутністю власника на землю, засиллям і всевладністю керівників різного рівня, які на свій розсуд вершили не лише господарські справи, але й долі людей. Переселеним у південні області УРСР довелось пристосовуватись до незвичного гарячого степового клімату, нестачі води, її засоленості тощо. Віруючі люди прибули в атеїстичне суспільство, де державною ідеологією був комунізм. Виживання передбачало пристосування, але разом з ним відбувався зворотний вплив на оточення.

В цьому впливі важливими були певні фактори. Насамперед, це яскраво виражена національна самосвідомість переселених, оскільки в Польщі її збереженню сприяли як перебування у сусідстві, а іноді й в оточенні представників іншої нації, релігійна відмінність, мовна своєрідність, культурні особливості. Депортовані українці були носіями ставлення до свого господарства як до приватної власності. Їх добросовісність і ретельність у праці відзначались не лише тогочасною пресою, але й державними нагородами.

Особливим було також прагнення переселенців до освіти, здебільшого для своїх дітей. Вихідці з Холмщини, Посяння, Лемківщини, Підляшшя сьогодні складають велику групу української інтелігенції, працюючи в різних галузях знань плідно й творчо. В сьогоденній Україні консолідовані не лише їх праця й

творчі ідеї, але й внесок у розвиток мови, традицій, національної культури. Вивчення цього внеску допоможе зрозуміти корені й резерви національного відродження українців.

Література

1. Гвозда І. Евакуація-депортація українців Польщі в 1945-1947 роках // Лемківський календар на 1972 рік. – Торонто, 1972. – С. 33-50.
2. Дупляк М. У 35-у річницю трагедії Лемківщини // Альманах УНО. – Нью-Йорк, 1983. – С. 177-179.
3. Лемківщина. Земля – Історія – Культура. – Т.1. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1988. – 568 с.
4. Трухан М. Українці Польщі після Другої світової війни 1944-1984. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1990. – 404 с.
5. Красовський І., Солинко Д. Хто ми, лемки... – Львів, 1991. – 45 с.
6. Оленич І. Доля Лемківщини. – Львів, 1992. – 117 с.
7. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У двох кн. – Київ, 1994. – Кн. 1. – 432 с.
8. Kersten K. Repatriacja ludności po II wojnie światowej. Studium historyczne. – Wrocław, 1974. – 342 s.
9. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Tom trzeci. – Warszawa, 1994. – 439 s.
10. Miśiło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie ukraińców z Polski do USRR 1944-1946. – Т.1. Dokumenty. – Warszawa, 1996. – 336 s.
11. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. / Документи, матеріали, спогади: У трьох томах. – Т. 1. – Львів, 1996. – 752 с. – Т. 2. – Львів, 1998. – 540 с.
12. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – 440 с.
13. Процюк В. Книга пам'яті. 1944-1994. – Львів, 1996. – 320 с.
14. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. – Львів, 2003. – 52 с.
15. Polska – Ukraina: trudne pytania: Materiały VII międzynarodowego seminarium historycznego. – Т. 7. // Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej: Łuck, 24 – 26 maja 2000. – Warszawa, 2000. – 291 s.
16. Буцко О.В. Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов. – Киев, 1997. – 217 с.
17. Кіцак В.М. Депортація українців з Польщі до УРСР у 1944-1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація: Автореф. дис... канд. істор. наук. – Чернівці, 2003 – 21 с.
18. Макар Ю. Холмщина і Підляшся в першій половині ХХ століття. Історико-політична проблематика. – Львів, 2003. – 88 с.
19. Бухало Г. Холмський край наш український. – Рівне, 1994. – 47 с.
20. Костик П. Трагічна доля Холмщини і Підляшся. – Львів, 1997. – 123 с.
21. Самок І.Й., Горний М.М. Історична Холмщина в описах, дослідженнях і спогадах. – Львів, 1996. – 165 с.
22. Сергійчук В. Наша кров на своїй землі. – Київ, 1997. – 56 с.

Іван Шумський

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ МОЛОДІЖНИЙ РУХ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ У 20-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЙНОГО БУДІВНИЦТВА

Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

Важливим чинником національного життя західноукраїнського населення був молодіжний рух. У Польщі українські юнаки і дівчата зазнавали постійних утисків і переслідувань, але в межах польської конституції та законодавства, що формально базувалося на демократичних принципах, мали право на створення власних національних молодіжних організацій та товариств.

Значна строкатість українського політичного та суспільного руху, де кожен політичний табір відстоював свою мету, виробляв підпорядковану цій меті тактику і стратегію, значною мірою відбилася і на молоді, що була об'єднана у цілий ряд як легальних, так і нелегальних молодіжних організацій і товариств.

Організаційна діяльність легальних установ у Польщі регламентувалася відповідними законодавчими актами, молодіжні організації та товариства знаходилися під постійним контролем адміністративних структур, які не прощали їм навіть найменших порушень та прорахунків, одразу ж включаючи механізм заборон, переслідувань, арештів.

У 20-ті роки ХХ ст. головним правовим документом, що визначав діяльність громадських товариств, у тому числі молодіжних, на землях Західної України було Розпорядження Генерального комісара східних земель від 25 вересня 1919 р. про організації та спілки [1]. Цей документ дозволяв владним структурам втручатися у внутрішні справи громадських організацій, чинити обмеження щодо їх створення і розвитку. Створювати самостійні молодіжні організації та товариства молодь не мала права, тому вони виникали або при якомусь «дорослому» товаристві, або утворювалися старшими українськими громадянами, що брали на себе всю відповідальність за виховання молоді. Значну мережу молодіжних організацій мала греко-католицька церква.

Одним із перших відновлює свою діяльність товариство «Сокол-Батько». Так, уже 10 листопада 1920 р. Старшина «Сокола-Батька» збирається на перше повоєнне засідання. 18 листопада обрано керівні органи на чолі з адвокатом Михайлом Волошином [2]. До 1921 р. працювала лише центральна установа «Сокола-Батька», протягом першої половини 20-х років проводиться активна агітація у різноманітних періодичних виданнях відновлювати сокільське життя на західноукраїнських землях у складі Польщі (польська влада не дозволила поширення українського сокільства на північно-західні землі) [3]. Так, 26 грудня 1922 р. зі спеціальним листом про необхідність відновлення усіх передвоєнних сокільських гнізд до молоді звернулася організаційна секція «Сокола-Батька» [4]. У ньому і в наступних зверненнях наголос робився на тому, що «молоде покоління не сміє забути, що наші батьки і старші брати лишили нам у спадщину Сокільські організації в повному розвитку. І колись нашу байдужість і лінивість осудять наші діти за це, що ми не вміли переховати для них добра, яке одержали ми від батьків... ми мусимо відновити діяльність сокільських організацій тим більше, що відносини в краю уложилися настільки, що статути «Сокола» затверджують усі три воєводства Східної Галичини» [4].

У березні 1923 р. було проведено сокільську крайову анкету, яка затвердила сокільський однострій. На цей час відновили свою діяльність лише 44 гнізда [5]. Це пояснювалося тим, що представники польської влади на місцях неохоче надавали дозвіл на проведення установчих загальних зборів, мотивуючи свої кроки багаторічною перервою у діяльності сокільських гнізд, їх тривалою бездіяльністю [6].

Становище покращилося тільки після того, коли 1 листопада 1927 р. польська влада затвердила статут «Сокола-Батька». Наводимо статистику сокільських товариств на кінець березня 1928 р. (табл. 1).

Таблиця 1

Статистика сокільських товариств (на кінець березня 1928 р.)

Воєводство	Число існуючих товариств	Товариства, де повинні відбутися загальні збори	Число товариств, заснованих у 1927/1928 рр.	Члени товариства	Сокільський доріст
Львівське	174	39	62	14 298	835
Станіславське	89	19	21	6538	354
Тернопільське	158	38	69	11 765	662
Разом	421	96	152	32 601	1 881

Дані таблиці показують, що за кількісним складом сокільські ряди практично досягли довоєнного рівня [7].

Паралельно із процесом відновлення діяльності українського сокільства були спроби відновити працю січових товариств. На початку 1922 р. почали діяти повітова «Січ» у Львові, декілька місцевих січових осередків. Однак досить швидко стало зрозуміло, що польський уряд надзвичайно підозріло ставиться до спроб відродження «Січей», ставить постійні перешкоди, забороняє затвердження нового статуту. На початку 1925 р. у краї залишилося всього 20 січових осередків, тому, щоб врятувати традиції організації, у середині 1924 р. керівництво «Січі» вирішило змінити статут і подало для затвердження до Львівського староства статут трьох товариств на вибір: «Січ», «Братерство», «Луг». Староство погодилося на реєстрацію тільки товариства під назвою «Луг» і 1925 р. зареєструвало статут першого осередку в селі Підберезці Львівського повіту. До червня 1925 р. було утворено вже понад 100 осередків [8].

З 1920 р. починається процес відродження пластових осередків. Польська влада, не даючи дозволу на реєстрацію, водночас і не забороняла їх діяльності. Усі перші повоєнні роки існування Пласту пройшли у пошуках форм співіснування з офіційною владою. Ідею організації Пласту як суто шкільної установи під наглядом польської адміністрації навчальних закладів було рішуче відкинуто, домогтися затвердження власного статуту і працювати як самостійна громадська організація не вдавалося. Тому був обраний (як найбільш прийнятний) спосіб існування Пласту як окремої секції під опікою українського крайового Товариства охорони дітей і опіки над молоддю (УКТОДОМ), що давало право на організацію пластових гуртків при школах. У листопаді 1922 р. Львівська шкільна кураторія визнала право УКТОДОМ на ведення скаутської роботи згідно з підручником О. Тисовського «Життя в Пласті» [9]. За своїм статутом товариство мало право «творити свої філії, кружок й інші організації для опіки та виховання дітей та молоді» [10]. Отже, пластові гуртки могли діяти при УКТОДОМ без окремого дозволу місцевої влади. У такий спосіб Пласт зберігав свою фактичну самостійність аж до кінця 20-х років. Однак прагнення Верховної Пластової Ради перетворити Пласт із самовиховної у самостійну громадську організацію постійно вступало в суперечність із польським законодавством і давало підстави для частих репресій і переслідувань.

Організаційна структура «Сокола-Батька», «Лугу», «Пласту» як найбільш чисельних і авторитетних легальних західноукраїнських молодіжних організацій у 20-ті роки мала як спільні риси, так і свої особливості та відмінності.

Так, в організаційній структурі «Сокола-Батька» найнижчою ланкою було сокільське гніздо, яке створювалося за місцем проживання або навчання його членів. Члени товариства ділилися на почесних, постійних дійсних, допомагаючих, замісцевих. Гнізда одного повіту об'єднувалися у Повітовий Союз, а той, у свою чергу, як колективний член входив до Крайового Союзу сокільських товариств. На чолі Крайового Союзу була сокільська Старшинська Рада, яку очолював Голова Ради. Раду обирали на три роки. Сокільське гніздо мало свою сокільську старшину з 5-7 осіб. Вони розподіляли між собою обов'язки голови, заступника, писаря, скарбника, організатора, господаря. У товаристві були також і учні, які, щоб бути прийнятими, мали маги на це дозвіл батьків або родичів.

Для членів «Сокола-Батька» був вироблений документ «Підстави сокільської організації» для повсякчасного користування. Цим документом визначалося, що головним завданням соколів є виховання нового покоління української нації – здорового тілом і сильного духом. Підкреслювалося, що «Сокол-Батько» є, в першу чергу, виховна організація, котра займається однаково як фізичною, так і духовною працею. Фізичне виховання має забезпечити силу та здоров'я юнаків і дівчат, бо тільки здорова молодь може розвинути якнайкраще свої духовні здібності, може використати їх максимально. Соколи не повинні обмежуватися тільки розвитком фізичної культури і спорту, але й мають пізнати основи гігієни, усвідомити шкідливі наслідки куріння та алкоголізму. Кожен сокіл «мусить бути свідомий того, що він здобуває в Соколі гарт тіла та духа на те, щоби віддати їх Батьківщині чи то в щоденній дрібній праці, чи то в часі великих народних зривів» [11].

Основним напрямом організаційної діяльності «Сокола-Батька» у другій половині 20-х років стало проведення у Львові та в краю сокільських свят для розгортання пропаганди серед української громадськості сокільських ідей. У 1928 р. Старшина товариства прийшла до висновку, що не потрібно поспішати із заснуванням все нових і нових сокільських гнізд доти, поки вже існуючі не стануть на ноги і не поведуть активну роботу. Для їх

підтримки проводилися повітові та місцеві курси, де розглядалися проблеми ідеології українського сокільства, пожежництва, гігієни, руханки. Проводилися також поїздки інструкторів та інструкторок у сільські організації.

Намагання поширити сокільський рух на північно-західні українські землі не вдалися через те, що польська офіційна влада одразу ж присікала спроби утворення сокільських гнізд навіть на Волині [3].

Прагнучи допомогти новим сокільським товариствам у розгортанні їхньої роботи, організаційна секція «Сокола-Батька» уклала статут Повітового Союзу, статут руханкового філіалу товариства, але польська адміністрація відмовлялася їх затверджувати. Для посилення пропагандистської роботи у другій половині 20-х років був створений видавничий фонд сокільського журналу, а з січня 1928 р. він почав виходити під назвою «Сокільські Вісті». У першому номері було окреслено його завдання на найближчу перспективу, вказувалося, що до цього часу посередником між «Соколом-Батьком» та поодинокими гніздами були «комунікати, письма, накази й звіти, але безпосередньої безперервної зв'язи між гніздами не було й тому сокільство, хоч і одноцільна організація, хоч мала один провід та одну мету, не була у своєму нутрі вповні суцільним твором» [12].

Важливим напрямком організаційної діяльності товариства була також і робота серед неписьменних. Тільки у 1927 р. курси для неписьменних діяли під керівництвом соколів у повітах Золочів, Бібрка, Жидачів, Борщів, Підгайці, де грамоти навчалося понад 250 українців [4].

Організаційна структура молодіжного товариства «Луг» мала триступеневу форму. Центральна організація перебувала у Львові, діяли також повітові «Луги» та товариства на місцях. Уже 21 червня 1920 р. на центральній площі Львова свої вміння показали 920 хлопців та дівчат, що приїхали з-понад 200 місцевих товариств [13]. Протягом 1926 р. на західноукраїнських землях у складі Польщі було створено ще понад 400 пожежно-спортивних товариств, найбільше – в Коломийському повіті – 45, Львівському – 35, Городенківському – 20, Перемишлянському – 13, Бібрському – 28. Інші товариства, як вказувалося у листі до однієї з місцевих управ товариства «Луг», були розкидані по сільських окраїнах і не зцентралізовані [13].

«Луг» мав напіввійськову структуру. Його члени проходили військову муштру, вчилися стріляти, фізично вдосконалювалися

тощо. На відміну від січовиків, що одягалися в національні однострої, луговики носили військову уніформу періоду визвольної боротьби 1917-1920 рр. Від форми січовиків у них залишилися топірці, що породжувало численні конфлікти з місцевою адміністрацією. Так, у таємній інформації до прокурора апеляційного суду у Львові від 28 квітня 1927 р. говорилося про небезпеку для польської влади у факті розростання української організації «Луг», у наявності в окремих із луговиків навіть зброї (карабінів) [14].

Місцеві лугові осередки утворювалися майже виключно в сільській місцевості і нараховували в середньому 50-80 юнаків і дівчат, у великих селах – до 150 членів [8]. В організаційній роботі головний акцент робився на проведенні навчальних курсів, окружних лугових свят. У другій половині 1926 р. вийшов перший підручник для «Лугів», почав видаватися журнал «Вісті з Лугу», що закликав українську молодь «переломити страх та зневіру ... рабство й лінивість» [15]. Редколегія журналу накреслила перед луговиками головні організаційно-виховні завдання і наголосила, що «Луг» повинен організувати українську молодь, вчити її, брати активну участь в громадському житті, любити український народ і українську землю, жертвувати для загального добра свою молоду силу, свою працю, частину майна, а як треба, то й життя. У «Лузі» повинні об'єднатися молоді люди, для яких слава, воля і честь є найбільшими цінностями, тут молодь знайде захист від корчмарів, лакеїв з польських передпокоїв, міських і сільських розбишак, тут вона навчиться шанувати й цінувати життя, красу і боротьбу, набереться відваги, мужності й шляхетності. «Луг» повинен викоринити з широких мас західноукраїнської молоді підле почуття рабства, виховати юнаків та дівчат у гордих членів української нації, гордих за свою культуру, історію, визвольні змагання, за кожний прояв української духовності [16].

8 грудня 1926 р. в будинку музичного товариства ім. Лисенка відбувся перший крайовий з'їзд «Лугу». На ньому утворено Центральну Раду Лугів, що повинна складатися з обраних на повітових з'їздах відпоручників повітів, а також виконавчий комітет ЦРЛ, що став одночасно редакційною колегією «Вістей з Лугу». На жаль, уже на самому з'їзді серед луговиків стався організаційний розкол. Противники позапартійного курсу лідера луговиків Романа Дашкевича покинули з'їзд, утворили Тимчасову Головну Лугову

Раду, власний друкований орган «Луговик» і перетягнули на свою сторону близько 80 місцевих осередків [8]. Але набагато більшим нещастям для організаційної розбудови «Лугу» було ставлення до товариства польської влади.

7 липня 1927 р. за нібито недотримання статутних вимог (невиконання місцевими осередками пожежних функцій, військові вправи, носіння зброї тощо) польська окупаційна влада заборонила роботу Центральної Ради Лугів Перемишлянського, Самбірського, Станіславського, Коломийського, Косівського, Борщівського, Дрогобицького, Терехівського та багатьох інших лугових повітових комітетів, позакривала велику кількість місцевих осередків, яких тільки у Львівському воєводстві на серпень 1927 р. нараховувалося 244 [17]. Найбільше постраждали місцеві осередки у Дрогобицькому, Рогатинському, Самбірському повітах. Роботою вцілілих осередків офіційно продовжувала керувати редакція часопису «Вісті з Лугу». Відпоручники лугового проводу Р. Дашкевич, П. Панкевич змушені були їхати до Варшави, їм не вдалося відновити роботу виконавчого комітету ЦРЛ і повітових комітетів, але вдалося призупинити закриття поодиноких Лугів і зберегти саме товариство.

Масове закриття місцевих осередків «Лугу» завдало товариству сильного удару, особливо у 1930 р., коли було заборонено діяльність 349 осередків; восени цього ж року польська влада припиняла діяльність «Лугу» у цілих повітах. Там же, де луговиків формально не розганяли, нормальна праця була неможлива. На думку керівництва товариства, кінець року був справжнім «лихоліттям Лугової організації» [18]. Організаційна діяльність була зведена до простих зібрань луговиків, на яких читалися книжки, часописи, до проведення нерегулярних лугових свят із фізичними вправами [19].

Таким чином, на основі наведених фактів можна зробити висновки про те, що в організаційній роботі протягом 20-х років ХХ століття західноукраїнські молодіжні організації і товариства національно-демократичного спрямування головний акцент робили на розбудову і зміцнення своїх організаційних структур, популяризацію серед західноукраїнської спільноти своїх ідейно-світоглядних принципів.

Література

1. Савчук Б. Український Пласт. 1911-1939. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 1996. – 272 с.
2. Книга записів протоколів засідань старшини товариства «Сокола-Батька» за період від 10.11.1920 р. до червня 1922 р. – ЦДДА України у Львові, ф. 312, оп. 1, спр. 43, арк. 1-118.
3. «Сокіл-батько». Спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах. 1894-1994. – Львів: РВО «Основа», 1996. – 268 с.
4. Звіти, протоколи, листування та інші матеріали про діяльність організаційно-технічної секції «Сокола-Батька» за 1901-1928 рр. – ЦДДА України у Львові, ф. 312, оп. 1, спр. 26, арк. 1-146.
5. Звіти, протоколи, листування та інші матеріали про заснування та діяльність філіалів у місцевостях на букви «Бог» – «Боя». – ЦДДА України у Львові, ф. 312, оп. 1, спр. 212, арк. 1-169.
6. Лист старшини руханково-спортивного товариства «Сокіл» у с. Заслав'є Тербовлянського повіту до воєводського уряду у м. Тернополі від 3.08.1923 р. – ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 363, арк. 24-25.
7. Звіти про діяльність товариства «Сокіл-Батько» за 1927-28 роки. – ЦДДА України у Львові, ф. 312, оп. 1, спр. 28, арк. 1-87.
8. Федорчак В. Лугова організація в рр. 1925-1935. Історичний нарис. – Львів, 1935. – 56 с.
9. Переписка з повітовими староствами про діяльність української організації «Пласт» за 7.02.1922 – 2.12.1927 р. – Державний архів Івано-Франківської області (далі ДАІФО), ф. 2, оп. 1, спр. 319, арк. 1-323.
10. Верховна пластова команда, м. Львів. 1911-1933 рр. Циркуляри, розпорядження та інструкції Верховного командування пластунів за 1921-1924 рр. – ЦДДА України у Львові, ф. 389, оп. 1, спр. 1, арк. 1-34.
11. Витяг із статуту, статті, листи та інші матеріали про зміну статуту товариства «Сокіл-Батько» у 1934 році. – ЦДДА України у Львові, ф. 312, оп. 1, спр. 9, арк. 1-14.
12. Завдання сокільського органу // Сокільські вісти. – 1928. – № 1. – С. 1.
13. Лист редакції «Січових вістей», організації «Повітова Січ» та ін. до управи товариства «Луг» про свою діяльність. – ЦДДА України у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2682, арк. 1-5.
14. Інформації прокурорів окружних судів про діяльність товариств «Луг» і «Дністер» за 1927 р. – ЦДДА України у Львові, ф. 205, оп. 1, спр. 310, арк. 1-29.
15. Лист, присвячений луговим і січовим справам, просвіті і науці // Вісти з Лугу. – 1926. – № 1. – С. 1-3.
16. «Не хиліайте в низ прапора!» // Вісти з Лугу. – 1926. – № 3. – С. 1-3.
17. «В роковини виходу Вістей з Лугу» // Вісти з Лугу. – 1927. – № 7. – С. 1-5.
18. Інформація про діяльність лугових осередків за 1930 р. // Вісти з Лугу. – 1931. – № 1. – С. 10.
19. «Що робити тепер Лугам?» // Вісти з Лугу. – 1931. – № 5. – С. 10.

Іван Зуляк

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ «ПРОСВІТИ» ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1920-1939)

Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича

Видавнича політика «Просвіти», починаючи з 20-х років ХХ ст., кардинально змінилася. Перш за все це пов'язано з тим, що в результаті військових дій було знищено матеріальну базу Товариства, інфляція воєнного часу, подорожчання паперу й друкарських послуг призвели до зменшення суми членських внесків і пожертвувань, які фактично становили основну частину прибутків. Тому загальні збори прийняли таку ухвалу: «1. Беручи під увагу особливі обставини, які витворила війна, повоєнні часи, а саме: поглиблення соціальних різниць в народі, загострення класової боротьби, розклад у продукції, павперизацію мас, як також політичні обставини, Головний Виділ Т-ва «Просвіта» поведе в слідуючій році роботу в напрямі усвідомлювання мас про всі явища суспільно-громадського ладу, в наслідку чого витвориться більшу активізацію мас. Це можна досягнути відповідно зібраним змістом видавництва Т-ва і роботою на місцях» [1, 25].

У лютому 1918 року Головний Виділ, враховуючи пропозицію видавничої комісії, ліквідує систему обов'язкового розсилання членських книжок, яка гальмувала розвиток видавничої бази «Просвіти». Це дало змогу активізувати процес поширення літератури. В одному зі звітів Товариства наголошувалося: «В кінцевому результаті це єдиний шлях до того, щоб «Просвіта» стала дійсно видавничим Товариством і своїми виданнями заповнила ринки збуту не тільки в Галичині, але й на Україні, і в Америці» [2, 44]. Однак до таких змін практично ніхто готовим не був. Основну проблему становили відсутність книготорговельних кадрів, вивчення попиту тощо. Зміни мали в цілому позитивний характер, тому для членів було знижено на 25 % ціну на купівлю книжок Товариства [2, 44]. Хоча певна централізація у поширенні видань Товариства залишалася. У «Загальних резолюціях», ухвалених на повному засіданні усіх комісій при Головному Виділі Т-ва «Просвіта» від 5 грудня 1925 року наголошувалося, що «кожна читальня Т-ва «Просвіта» мусить на будуче набувати по одному примірникові кожної книжечки, виданої накладом «Просвіти», зглядно мусить передплачувати хоч по одному примірникові видаваних нею часописів» [3, арк. 13].

Матеріальна скрута, яка гальмувала процес розвитку видавничої бази, була властива не лише «Просвіті». У листі до редакції «Літопису Червоної Калини» за підписами академіка І. Горбачевського, ректора Українського університету в Празі, доктора О. Гарманіва, ректора Високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова (Прага), професора Б. Іваницького, ректора Української господарської академії у Подебрадах, зазначалося: «У Празі та у Відні уже 10 літ лежать на складах видані для України ще у 1919 році, в тисячах примірників, твори одного з найвизначніших наших поетів О. Олеся (три книжки: «На зелених горах», «Чужиною» і Поезії т. V).

Коли ці книжки, що не могли піти на Україну через відомі події, не буде викуплено в найближчому часі, то всі вони загинуть: їх буде продано фабрикам на папір за борги складам.

Знаємо про сучасну матеріальну скруту, але віримо, що національна честь не дозволить нам, щоби на очах мільонів нашого народу було вкинено в піч – на радість ворогам – єдине, що стоїть в цей грізний час на сторожі Нації, – наше Слово!

Ціна книжок: «На зелених горах» – 50 грошів, «Чужиною» – 1.50 зол. і Поезії т. V. – 3 злотих. – Разом 5 зл. з пересилкою» [4, 17].

Згідно з видавничим планом було укладено нову програму, в якій усі видання «Просвіти» поділялися на такі групи: «Народна бібліотека», яка призначалася для широких народних мас; «Загальна бібліотека» – для більш освічених читачів; «Українська письменність», яка мала видавати кращі зразки літературної творчості; «Письмо з Просвіти» – періодичний орган Товариства. З 1925 року з метою орієнтації читачів у розмаїтті книжкової продукції розпочато випуск «Бібліотечного poradника». У ньому, крім анотації та бібліографічного опису нових книг у рубриці «Українська просвітницька бібліографія», подавалися вказівки щодо книг за рівнем освіти читача. «Найбільше почитні скрізь і все – повісти. Для того в повісти мусить бути заосмотрена кожда бібліотека. Через свою почитність вони й найбільше зуживають ся...» [5, 141].

Важливе значення у розвитку видавничої діяльності «Просвіти» відігравали філії і читальні, які були безпосередньо зацікавлені у поширенні видань Товариства, тому що «при збільшеному й великому рухові власних видань, можуть філії мати й до 40 % рабату» [6, арк. 14]. Читальні мали змогу отримувати книги на сплату навіть протягом шести років. В «Інструкції у справі набуття бібліотек» зазначалося: «Першенство в набутті бібліотеки

мають ті читальні, які дотепер точно вив'язалися зі своїх зобов'язань супроти Головного товариства. Належитість за бібліотеку, яку візьме читальня, мусить вона сплачувати ратами, які можуть бути місячні, чверторічні або піврічні. Т-во «Просвіта» дає на сплату тільки ті книжки, які має в себе на складі і інші видання ріжних інших видавництв, однак чужі видання не дає на сплати на так довгий час. Бо за чужі видання мусить Т-во «Просвіта» платити готівкою. Цілі бібліотеки є зложені в ціні: 140. – зол. (77 книжок) 225. – зол. (100 книжок) 395. – зол. (140 книжок) 512. – зол. (200 книжок)» [7, арк. 7].

Однак філії виявляли недостатню активність у поширенні видань «Просвіти». В «Обіжнику до всіх філій Товариства «Просвіта». Львів, дня 13 березня 1929 р. Березень – Місяць Дешевої книжки» наголошувалося, що «...пустило (Товариство – авт.) до продажі по зниженим цінам 18 книжок, які продаються лише за готівку. Взиваються філії «Просвіти» вже втретє до дня 20 березня (1929 року – авт.) повернути всі непродані календарі «Просвіти» на рік 1929, а за продані негайно надіслати гроші.

Від 1/7 1928 на філіях тяжить сума 530.34.18 зол. як довг за книжку, не дивно, що Т-во постійно має клопіт з грішми, що так тяжко відбивається на всій діяльності Т-ва» [8, арк. 1]. Згідно з «Обіжником до Хвальних Виділів Філій і Читалень Т-ва «Просвіти» в краю від 28 вересня 1929 р. філії і читальні мали заборгованість за одержану літературу майже на 15000 американських доларів [9, арк. 8].

У тому ж документі у «Справі передплати «Життя і Знання» повідомлялося: «В краю є 2934 читалень і 86 філій і тільки 14 % є передплатниками і то багато з них вносять не передплату, а післяплату» [8, арк. 1].

Відкриття власної книгарні у Львові дозволило б значно розширити мережу поширення власної видавничої продукції. Як наголошувалося в «Полюстраційних Звідомленнях, траплялася нам (Товариству – авт.) нагода купити в одному місці каменицю враз з цілою друкарнею і вільними мешканнями за ціну 10–12 тисяч долярів. А яка це булаб велика користь для нашого Т-ва годі навіть собі це уявити. Потрібні гроші може й не так то тяжко було зібрати, коли зважемо, що продавець годився побрати зараз половину належної суми, а другу половину у двох піврічних ратах наступного року» [10, арк. 17]. Тому продаж своїх видань Товариство здійснювало через канцелярію і розсилало поштою.

виданням якої Товариства» [3, арк. 17].

Фактично впродовж 20-х років щороку було реалізовано лише приблизно четверту частину виданої продукції?*

У зв'язку з відсутністю власної книгарні «Просвіта», починаючи з осені 1924 року, створює інституцію мандрівних бібліотек. У «Полюстраційних Звідомленнях» зазначалося: «Не комплекти по 50 книжок нам потрібні, а потрібні нам цілі великі бібліотеки по 1000 і більше томів, які ми могли би розсилати і до найменших місцевостей, котрі не в силі здобути на поважнішу бібліотеку. Розсилка таких бібліотек мусілаби відбуватися власними комунікаційними засобами, відповідно до виробленого зложеними самоходами, котрі відповідно до виробленого пляну в одних місцевостях забирали би бібліотеки, полишали другі, а забрані перевозилиби на нові місця» [10, арк. 15-16].

Як свідчать матеріали архівної справи, питання мандрівних бібліотек не знайшло масової підтримки у членів Товариства. Тому «коли нам приходиться складати мандрівні бібліотеки, то при великих зусиллях вдалося ледве скласти 30 комплектів по 50 книжок; і в них в 30 комп. Приходилося деякі книжки повторювати» [11, арк. 12]. М. Галушинський (голова Товариства з 2 квітня 1923 до 25 вересня 1931 рр.) писав, що «інтелігент завертає «Народню Просвіту», бо вона йому не потрібна. На його думку – це примха Гол. Виділу видавати такий часопис. Часопис просить не посилати «Народню Просвіту», бо не має грошей! На одній нараді кажуть нам видавати малі брошурки пів-1 арк. друку, бо таку брошурку мужик радо купить, одним духом прочитає і вона його зацікавить до читання більших книжок. З другого боку дістаємо всі брошурки назад, бо вони замалі і за дорогі. Люде куплять книжку, а брошуру ні» [12, 2].

Для збільшення продажу видань необхідно було серйозно займатися вивченням попиту. Цьому процесові сприяв розпорядок президента Польщі «О праве пшемисловем» (від 7 червня 1927 року Д. З. Р. Р. ч. 53 з дня 16/IV 1927. арт. 1, 3, 7, 31, 33), на підставі якого торгівля книжками «є дозволена всякій установі і фізичним особам, які повідомлять своє староство по формі приписаній в згаданому вище розпорядкові. Дозвіл староства заступає промислову карту, на основі якої належить викупити патент в Скарбовому Уряді першої інстанції» [11, арк. 4].

Основний прибуток, як свідчать архівні матеріали, Товариство одержувало від розпродажу календарів, у яких багато уваги

* Підраховано автором на основі аналізу звітів діяльності «Просвіти».

відводилося господарським проблемам. У період 1921-1923 рр. лише в канцелярії «Просвіти» їх було реалізовано близько 18 тисяч*. Календарі Товариства користувалися попитом, їх із задоволенням брали на комісію книгарні Львова й інших міст. Тим більше, що лише їх можна було розповсюджувати шляхом комісійного розпродажу.

У листі Степана Годованого (філія в Тереховлі) до Хвального видавництва «Червона Калина» від 29 січня 1930 року зазначалося: «Пересилаємо Вам 39 штук календарів термінарів на 1929 р. по 0.80 зол. штука, разом на суму ... зол. 29.04. Ваше Видавництво узнало нам вже наш рахунок на всю суму письмом з дня 5. XI. 1929 р. ч. 644/29. Крім того: Звертаємо яко не продані:

22 штуки календарів термінарів по 0.30 зол.....6.60 зол. за 1930 р.

17 штук кал.-термінарів по 0.90 зол.....15.30 зол. за 1930 р.
разом.....21.90 зол.» [13, арк. 2].

Однак згідно з «Інструкцією для читалень «Просвіти» в справі поборювання неграмотности» «навіть і «календар», видання котрого уважаю від літ зовсім зайвою витратою грошей, не в силі нині принести нам стільки, скільки ми від нього надіємося. Ми мусимо тепер конкурувати з другими календарями на ринку. Маємо тяжку позицію, яка примушує нас до того, щоби може навіть сходити з вищого освітнього рівня. Бо коли цього не зробимо, тоді назвуть наш календар мертвим, неінтересним, або ставитимуть питання, для кого властиво виданий наш календар. Для нас полишається до видавання все те, чого ніхто інший не буде видавати: 1) всі видавництва для неписьменних і для тих, що опанували перші елементи неписьменности; 2) всі видавництва по самоосвіті і заочній освіті; 3) всі видавництва педагогічні й методичні з ділянки позашкільної освіти» [14, арк. 13]. Були випадки, що читальні не мали «навіть Кобзаря, не згадуючи вже про Франка, а вже зовсім ні про Левицького, Кобилянську, Коцюбинського, Винниченка і інших» [14, арк. 13].

У статті «Польська політика на «кресах», зазначалося, що «креси для Польщі – це невичерпний фонд землі, її багатств, ліса, людей і т. д. За те населення тих «кресів» є на кожнім полі крайно покривджене. Отже «креси» для польських фінансистів існують, але «меншости» доля польської політики не існують» [3, 2]. Згідно зі статистичними даними, у Східній Галичині на 1938 рік була велика кількість неграмотних українських громадян: «воєводство

– львівське, повіт Лесько: на 79 тисяч українців 46 тисяч неграмотних. Турка над Стриєм: на 92 тисячі – 56 тисяч неписьменних. Дрогобич: на 92 тисячі – 25 тисяч неписьменних, і т. д., і т. д., а в сумі української національності – 304 тис. неписьменних, тобто 31 %. Значить на кожних наших 100 громадян 31 не вміє ні читати, ні писати.

....тернопільське воєводство. Борщівщина: на 59 тисяч українців – 20 тис. неписьм., Заліщичинна: на 45 тисяч – 14 тисяч неграмотних; Чортківщина: на 38 тисяч – 10 тисяч незрячих (неписьменних – авт.), а разом у 17-и повітах терн. воє. на 871 тисяч українців 212 тисяч не вміє ні читати ні писати.

Станиславівське воєводство: у 12-и повітах на мільйон 79 тисяч громадян укр. національності 318 тисяч неграмотних. В названих трьох воєводствах на 3 мільйони 200 тисяч українців – маємо 836 тисяч неписьменних, тобто на кожних 100 наших громадян 34 неграмотні. Коли йде про вік, то львина частина з цього припадає на громадян вище 10-ох років» [15, 1].

Оскільки всі українські організації, в тому числі і «Просвіта», перебували під постійним цензурним контролем з боку польської влади, Головний Виділ Товариства намагався постійно інформувати філії і читальні про певні цензурні обмеження. Наприклад, в «Обіжнику до всіх Філій і Читалень Т-ва «Просвіта» від 9 липня 1932 р. ч. 3871/32 наголошувалося: «В останніх днях червня і з початком липня зайшли випадки завішення владою деяких філій і читалень за передержування в своїх бібліотеках сконфіскованих книжок а поки що взиває всі філії і читальні перевірити свої бібліотеки і вибрати з них усі книжки, які можна підозрівати, що є заказані і переховувати їх приватно до часу, аж вийде з друку спис заборонених книжок» [16, арк. 1-4]. В «Обіжнику до філій Товариства «Просвіта» від 6 лютого 1933 р. категорично наголошувалося: «Усунені з бібліотек сконфісковані книжки читальні мають переслати до головного Виділу, а в бібліотечнім інвентарі зазначити при дотичній книжці, що її усунено» [17, арк. 4.]. До речі, їх було видано у 1932 і 1937 роках [18]. Так, у читальні «Просвіта» села Купчинці 22 вересня 1930 року, в період пацифікації, було знищено 77 назв книг на загальну суму 3445 злотих, з них 20 книг польською мовою, наприклад В. Prus «Faraon» (III tomu), вартістю 27 злп. [19, арк. 1-2].

Таким чином, негативну роль для видавничої діяльності Товариства відіграла несплата боржниками своїх зобов'язань

перед видавництвом, що в умовах інфляційних процесів практично приводила до знецінення видань, їхньої збитковості.

Література

1. Галушинський М. Справа членської вкладки на 1926 рік. (Загальні Збори 1925). // Народня Просвіта часопис, присвячений справам позашкільної освіти. Рік (XIV). IV. Січень-лютий. – Ч. 1–2. – Львів, 1926. – 64 с.
2. Нарис історії «Просвіти»/ Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993. – 232 с.
3. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 13.
4. Лист до Редакції // Літопис Червоної Калини. Ілюстрований журнал історії та побуту. IV річник. – Ч. 3. – Березень, 1932. – 24 с.
5. Назарук О. Будова незнищимого фундаменту (Про публичні бібліотеки) // Ілюстрований календар Т-ва «Просвіти» з літературним збірником на переступний 1920. Річник 42. Коштом Товариства «Просвіта» у Львові, 1919. З Друкарні ставропільського інституту під управою Ю. Сидорика. – Львів, 1919. – 360 с.
6. ДАТО. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 71. – Арк. 14.
7. ДАТО. – Спр. 118. – Арк. 7.
8. ДАТО. – Спр. 27. – Арк. 1.
9. ДАТО. – Спр. 27. – Арк. 8.
10. ДАТО. – Спр. 70. – Арк. 17.
11. ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 4.
12. Галушинський М. Видавнича діяльність «Просвіти» // Діло. Виходить щоденно рано. Ч. 82 (9.963). Рік ХLI. – Львів, вівторок 17. липня 1923. – 4 с.
13. ДАТО. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 2.
14. ДАТО. – Спр. 26. – Арк. 13.
15. Полоницький М. До сонця // Наш прапор: Ілюстрований дводенник. Виходить що другий день: у понеділок, середу і п'ятницю. Рік VI. Ч. 124 (721). – Львів, середа, 4 листопада 1938. – 8 с.
16. ДАТО. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 1-4.
17. ДАТО. – Спр. 43. – Арк. 4.
18. СПИС сконфіскованих і заборонених українських книжок та друків в Польщі. Зібрав і уложив С. Магальс. Порадник для бібліотек. Накладом Т-ва «Просвіта». З друкарні Вид. Сп. «Діло». – Львів, 1932. – 36 с.; СПИС сконфіскованих і заборонених українських книжок та друків у Польщі до 30 червня 1937 р. Порадник для бібліотек. Накладом Т-ва «Просвіта». З друкарні «Діла». Друге справлене і доповнене видання. – Львів, 1937. – 75 с.
19. ДАТО. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 1-2.

Олег Клименко

ГРОШОВИЙ ОБІГ У ДИСТРИКТІ «ГАЛИЧИНА» ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 рр.)

Тернопільська академія народного господарства

Перша світова війна, визвольні змагання в Україні та іноземна воєнна інтервенція виявили широкі можливості застосування окупаційних грошових знаків і їх заміників у якості джерела фінансування надзвичайних воєнних витрат. Не випадково набутий кайзерівською Німеччиною досвід воєнних емісій в Україні, Росії, Польщі та країнах Балтії попри порушення положень міжнародної Гаазької конвенції 1907 р. було взято на озброєння верхівкою III Рейху, яка розробляла плани підготовки і розв'язання нової тотальної війни.

Якщо під час Першої світової війни Німеччина й Австро-Угорщина в окупованих країнах широко застосовували свою національну валюту, то під час Другої світової війни використання власних національних валют воюючих держав на території окупованих ними країн знаходилось під забороною або максимально обмежувалось. Для обігу у завойованих країнах, окрім місцевих грошей, які повністю чи частково зберігалися і використовувалися в платежах, насаджувалися грошові знаки спеціальних воєнних зразків, дозволених тільки для застосування за кордоном.

Тотальна за масштабами Друга світова війна з її невід'ємною складовою – економічною війною, в якій випуск грошей є одним з обов'язкових атрибутів воєнно-економічної політики з боку обох супротивних коаліцій, що вирішували різні, а часто й протилежні завдання, виявила принципово нові підходи до їх призначення та використання у воєнних цілях.

Воєнні гроші – це ті особливі грошові знаки, які випускаються у воєнний час однією державою (коаліцією держав) на території іншої країни (групи країн) з метою фінансування своїх воєнних й окупаційних витрат.

Воєнні гроші – це завжди інфляційні гроші, схильні до стрімкого знецінення. Їх емісія, як правило, зумовлює примусове і без відшкодувань вилучення значної частини прибутків населення і, як наслідок, його розорення.

Грошову політику німецьких окупантів у приєднаному в серпні 1941 р. до Генерал-губернаторства дистрикті «Галичина» визначали економічні реформи окупаційного режиму, здійснені у 1939-1941 рр. Блискавично окупувавши Польщу в ході вересневої

кампанії 1939 р., верхівка Третього рейху сподівалась отримати багаті трофеї, насамперед фінансово-банківську систему держави. Однак їх чекала прикра несподіванка, оскільки вона була завчасно демонтована і зруйнована. Банк Польський, Емісійний банк та їх філії виявилися практично спустошеними, а банківська документація знищеною. Керівники вказаних банківських установ встигли емігрувати за кордон, організувавши й евакуацію золото-валютного запасу держави, резерву банківських білетів, цінних паперів, різних активів та кліше для виготовлення грошових знаків. [1]

Однак німецьким окупантам все ж вдалося захопити порівняно невеликий запас 100-злотових банкнот Банку Польського з датами емісії 2 червня 1932 і 9 листопада 1934, які вони незабаром впровадили в обіг з акцептом «Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete») («Генерал-губернаторство окупованих польських областей»). Трофейні грошові знаки інших номіналів не використовувались, оскільки обсяги захопленої валюти були незначні. [2]

Оскільки запас 100-злотових банкнот швидко вичерпався, верховне командування Рейху змушене було 23 вересня 1939 р. видати наказ про запровадження в окупованій Польщі 10-ти імперських кредитних кас (Краків, Кельце, Люблін, Новий Санч, Петрикау, Радом, Жешув, Торунь, Ченстохов і Варшава), які взяли на себе функції емісійного банку. За даними каталогу Сольнера, незабаром в обігу з'явилися білети імперських кредитних кас у рейхсмарках єдиного зразка (без оголошення дати емісії) номіналами 50 пфенінгів та 1, 2, 5, 20 і 50 рейхсмарок [3]. Вони використовувались недовго, очевидно, з 2 жовтня 1939 р. до 1 квітня 1940 р. [4].

Мабуть, для підвищення престижу цих воєнних грошей було оголошено про їх гарантоване забезпечення активами, що зберігалися в кредитних касах: вексями, чеками, валютою Рейху, іноземною валютою, казначейськими зобов'язаннями, а також товарними і цінними паперами, під котрі каси могли видати позики. Однак, насправді, окрім забезпечення воєнних марок фіктивними зобов'язаннями казначейства, справа далі не пішла.

Тривале використання грошових знаків імперських кредитних кас не входило в плани окупантів, оскільки планувалось їх впровадження на Сході під час шеститижневої кампанії проти СРСР. Окрім того, нацистський режим, використовуючи досвід габсбурзької національної політики, мав намір «порозумітися» з польським народом, відвівши йому певне місце у «новій Європі».

У зв'язку з цим, генерал-губернатор Ганс Франк своїм указом від 15 грудня 1939 р. заснував Краківський емісійний банк, котрий розпочав свою практичну діяльність 8 квітня 1940 р., впровадивши

в обіг банкноти вартістю 1, 2, 5, 10, 20, 50 і 100 злотих з датою емісії 1 березня 1940 р. А 15 листопада 1940 р. в обігу з'явилась нова купюра вартістю 500 злотих, на якій була також проставлена дата емісії 1 березня 1940 р. [5].

Художнє оформлення цих грошових знаків Леонарда Совінського нагадувало довоєнні зразки банкнот Банку Польського, а також написи тільки польською мовою мали на меті продемонструвати повагу окупаційного режиму до польської історії, культури, традицій тощо, заспокоїти суспільну думку, відвернути її від стимулювання руху Опору і спрямувати в русло служіння «новому порядку». Через підписи на банкнотах президента банку Фелікса Млинарського (Młynarski) в народі краківські злоті отримали назву «млинарки». Хоч поряд з підписом Ф. Млинарського на грошових знаках був ще й підпис віцепрезидента банку Рудольфа Єндржейовського (Jędrzejowski), його персону широкі народні маси залишили поза увагою.

Порівняно з довоєнними грошовими знаками нові банкноти з техніко-виробничого погляду мали спрощений вигляд. У всіх грошових знаків першого випуску були ідентифікаційні ознаки: серія, яка складалась з однієї літери латинського алфавіту, та семизначний номер. Передбачені й захисні елементи у вигляді філіграней, візерунків та штрихових зображень. На грошових знаках вартістю 1 і 2 злотих, окрім світлих та темних смуг, присутні водяні знаки «хрестики». Однак філіграні були доволі нечіткі і в процесі зношування грошових знаків ледь проглядались. Номінали 5, 10 і 20 злотих захищали хвилясті лінії з гострими зубцями, 50 і 100 злотих – геометричні фігури (чотирикутники). На маргінесі 500-злової банкноти поміщена філігрань – голова жителя Тагнів у капелюсі. В народі цей грошовий знак називали «гураль». Окрім того, грошові знаки 2 і 5 злотих прикрашав так званий шотландський візерунок, який вважається додатковим елементом захисту. На маргінесі 10-злової банкноти знаходиться оливково-зелене зображення дівчини у святковому вбранні, характерне для краківського регіону, а на маргінесі 5, 20 і 50 злотих – графічне штрихове зображення чоловіка з лісництва біля Бяловіце.

Сюжет двозлової купюри був запозичений з грошового знака тої ж вартості, емітованого 26 лютого 1936 р., та мав деякі доопрацювання. На ній зображено голову селянки з Центральної Польщі. П'ятизлотова банкнота має більш суттєві відмінності від аналогічної банкноти зразка 2 січня 1930 р. У медальйоні зображено голову дівчини, а внизу – візерунок у вигляді квіток та листя чортополоху.

Аверс банкноти вартістю 10 злотих із незначними доопрацюваннями здебільшого копіював банкноту цієї ж вартості зразка 20 липня 1929 р. Він містив дві символічні фігури з німбами.

Банкнота 500 злотих – головний об'єкт підробок з боку АК та кримінальних ементів.

Але у верхній частині замість візерунка поміщено звірячу голову з рогами, а внизу, замість польського орла, – складний візерунок. Зате реверс було оновлено повністю. У новій редакції він набув зображення пам'ятника на могилі Шопена у Варшаві.

Найбільшу схожість з довоєнними грошовими знаками має банкнота вартістю 20 злотих, сюжет

якої запозичений з аналогічної банкноти, емітованої 11 листопада 1936 р. На аверсі поміщено алегоричну фігуру «материнство»: молода жінка тримає на руках дитину, друга дитина біля її ніг милується квітами, праворуч від них – портрет молодого чоловіка.

Реверс містить зображення Вавельського замку, праворуч і ліворуч від якого дві алегоричні фігури – будівничого та історика. Водяний знак у вигляді портрета Е. Плятер, який був присутній на банкноті зразка 1936 р., замінили графічним портретом чоловіка з лісництва біля Бяловіце.

Віденська міжнародна установа з розпізнавання банкнот так описувала купюру вартістю 50 злотих: «Ліву частину аверса займає постать жінки, яка стоїть на постаменті. Права його частина – ідеальна чоловіча голова з кучерявим волоссям» [6].

Деякі дослідники вважають, що постать жінки – це зображення видатного польського борця за свободу Емілії Платер (1806-1831 рр.) [7].

На реверсі бони поміщено зображення палацу Тухалле в Кракові.

100-злотова банкнота теж нагадувала довоєнні зразки, якщо не враховувати появи на маргінесі графічного зображення короля Йоганна-Альбрехта (1492-1501 рр.). Окрім Кракова, вона, очевидно, друкувалась і в інших містах, про що свідчить різна насиченість кольорами серій «С» та «D».

Цілком оригінальними з цієї серії є тільки банкноти вартістю 1 та 500 злотих. Якщо купюра 1 злотого через мишастий колір не вирізняється якоюсь особливою художньою вартістю, то 500 злотих претендує на академічність. На ній зображений у медальйоні образ жителя гірських районів Татрів – «гуралія». Ця

ж фігура повторюється на маргінесі у вигляді водяного знака. На реверсі – пейзаж «марево в Татрах».

Краківський злотий офіційно був уведений в обіг у дистрикті «Галичина» 25 серпня 1941 р., а 8 вересня того ж року він став законним платіжним засобом у регіоні. Радянські банкноти обмінювались в установах Краківського емісійного банку по курсу 5 рублів за 1 злотий. Після закінчення обмінної операції в імперський банк було передано 344 млн. радянських рублів [8]. Окупанти також планували вилучити у населення старі банкноти Банку Польського на суму 6 млн. злотих, однак ця акція з невідомих причин не була проведена. В якості розмінних фракцій краківського злогого в обігу залишались радянські монети вартістю 1 і 2 копійки, виготовлені з алюмінієвої бронзи, та цинкові окупаційні монети вартістю 1, 5, 10, 20 грошей та 50 грошей, виготовлені із заліза [9].

Друга й остання емісія Краківського емісійного банку, датована 1 серпня 1941 р., через певні технічні труднощі розтяглась у часі. 6 вересня 1941 р. в обігу з'явилися банкноти вартістю 1, 2 і 5 злотих, а 10 жовтня того ж року – 50 злотих. Останню банкноту з цієї серії номіналом 100 злотих впровадили в обіг лише 2 травня 1944 р. [10].

Причиною цієї емісії стала відчутна нестача грошової маси у зв'язку з інфляцією, а також недостатня захищеність від підробок банкнот першого випуску.

Усі дрібні номінали цієї серії були виготовлені в друкарні Краківського емісійного банку (*Zakłady graficzne Banku emisyjnego*). Інші номінали, як вважає німецький дослідник І. Бронерт, також друкували у Кракові, а можливо, і в інших містах. Достовірно відомо лише, що основний наклад 100-злотових банкнот виготовлено у Варшавській друкарні цінних паперів [11].

Порівняно з емісіями 1940 р. нові банкноти Краківського емісійного банку отримали додатковий захист. На грошових знаках 1 і 2 злотих замість світлих і темних смуг та «хрестиків» з'явилися водяні знаки у вигляді чотирикутників, а на грошових знаках 5 і 100 злотих – у вигляді подвійних ромбів.

У зовнішньому вигляді 50-злотової банкноти не відбулося радикальних змін. Лише на маргінесі штриховий портрет чоловіка з лісництва біля Бяловіце замінила аналогічна філігрань, і візерунок під портретом чоловіка в медальйоні набув іншої форми. Зате 100-злотова банкнота отримала нове оздоблення. З маргінесу аверса зник графічний портрет короля Йоганна-Альбрехта, щоб в новій емісії постати у якості філіграні. Надто строгі та похмурі коричневі відтінки злегка освітлили українськими національними кольорами

– жовтим та блакитним. У зв'язку з входженням Галичини до генерал-губернаторства, актуалізацією української проблеми, на реверсі банкноти помістили краєвид Львова.

Через те, що банкноти 500 злотих дуже часто підробляли, від їх подальшого друку вирішили відмовитись. Найбільш вдалі підробки здійснила лондонська фірма «Delague» на замовлення польського емігрантського уряду (про це мова йтиме далі).

Замість банкноти номіналом 500 злотих окупанти планували емітувати 1000-злотовку. З урахуванням посилення діяльності українського руху Опору вони мали намір поряд з польськими написами помістити ще й українські (кириличні) написи. Окремі німецькі дослідники вважають, що справа її розробки просунулась до виготовлення взірців [12].

Однак грошові знаки 1 і 2 злотих другої емісії продовжували мати серйозні недоліки в оформленні, тому час від часу йшло доопрацювання зовнішнього вигляду й удосконалення захисних елементів.

Імперський банк за дорученням Краківського емісійного банку повідомленням № 743 від 26 лютого 1944 р. оголосив про деякі зміни в друкуванні грошових знаків номіналом 2 злотих з датою емісії 1 серпня 1941 р.

В повідомленні зазначалось:

- нижні написи на лицевих боках банкнот наносять контурною фарбою більш чітко, оскільки до цього текст погано прочитувався;
- розміри літер, які означають серію, стали відповідати розмірам цифр семизначного номера (до цього літери серії були більші за розмірами, ніж цифри номера);
- підписи посадових осіб Ф.Млинарського та Р.Єндржейовського стали більш чіткі [13].

Віддруковані в новий спосіб банкноти отримали серійні знаки «AD», «AE».

Через невеликий проміжок часу вийшло нове повідомлення імперського банку за № 753, в якому мова йшла про зміни в серії та нумерації однозлотових банкнот з датою емісії 1 серпня 1941 р. Оголошувалось про відповідність у новому друці банкнот розмірів літер серії та цифр номера [14].

Окрім цього, відбулися деякі невеликі зміни шрифтів, особливо помітні при порівнянні цифр «3» та «4». Однозлотові купюри нового друку отримали літерні серії «BB», «BC», «BD» і т.д.

Аналіз грошових знаків вартістю 100 злотих другої емісії

свідчить про те, що і в них поступово відбувались окремі малопомітні зміни, про які німецькі власті офіційно не оголошували. Так, серія «А» мала розміри літер 4 мм, а серія «D» – 3,5 мм.

Восени 1944 р., коли майже вся територія України була звільнена від німецьких окупантів, імперський банк зробив повідомлення для всіх фінансово-банківських установ Рейху про незаконне перебування в обігу 100-злотових банкнот з датою емісії 1 серпня 1941 р., у яких серії та контрольні номери проставлені за допомогою друкарської машинки або «якимось іншим підручним способом». Іншою характерною особливістю цих банкнот є те, що вони були вирізані з друкарського листа вручну. При цьому неозброєним оком можна помітити нерівні краї. Імперський банк дав таке пояснення появи вказаних грошових знаків: «Банкноти 100 злотих, яких в даний час виник дефіцит, тільки-но повинні були ввести в обіг, однак існує підозра, що їх викрали з державної друкарні у Варшаві і вони не оплачені емісійним банком. Хто прийматиме банкноти цього зразка, буде нести кримінальну відповідальність» [15].

На цьому неприємності для окупантів не закінчилися. Через декілька днів імперський банк зробив нове застереження про незаконне перебування в обігу банкнот вартістю 20 і 500 злотих першої емісії, а також 1 та 50 злотих з датою емісії 1 серпня 1941 р., в яких серії та номери нанесено підручними засобами [16].

Викрадали також і 500-злотові банкноти, навіть ті, які були погашені 5-ма штамповими дірками (макулатурні) і йшли на переробку. Умільці заклеювали дірки частинами від інших банкнот і пускали їх в обіг [17].

Причини масового фальшування грошових знаків на території генерал-губернаторства окремі німецькі дослідники вбачають у надзвичайно низькому рівні життя населення, жорсткому нормуванні «споживчого кошика», інфляції, високих цінах на «чорному» ринку [18].

Від цього, на їх думку, страждала і продуктивність праці в оборонній галузі. Інспектор оборонної промисловості генерал-лейтенант вермахту Шіндлер, пояснюючи її низький рівень, доповідав генерал-губернатору Г.Франку про те, що польський робітник в оборонній галузі отримував середньомісячну заробітну плату 230 злотих. Після оплати за житло, в нього залишалося лише 150 злотих, за які він міг на «чорному» ринку купити лише 500 г масла [19].

Слід зазначити, що в умовах війни рідко який робітник чи дрібний

службовець на території Рейху отримував більше 100 рейхсмарок на місяць [20]. Без продовольчих карток та покупок на «чорному» ринку він не міг існувати.

Найбільш масовими підробками грошових знаків були фальшивки, виготовлені криміналітетом. Однак спеціалісти в галузі боністики виділяють з усієї маси фальшивих грошей таку групу бон, яка називається «підробки як засіб підпільної боротьби» [21].

Польський рух Опору, борючись з окупантами, розробив й успішно реалізовував плани організації масового фальшування окупаційної валюти, щоб таким способом нанести відчутну шкоду гітлерівцям. Керівництво польського підпілля чітко усвідомлювало, що для ведення тривалої підпільної боротьби потрібні значні кошти для придбання зброї, амуніції, медикаментів, продуктів харчування, які можна було частково здобути шляхом використання фальшивих грошей високої якості.

Водночас здобування готівки виключно «ексами» було надто небезпечною справою, оскільки окупанти обов'язково застосовували відплатні акції, систему заручництва, від чого страждало мирне населення.

Для реалізації своїх планів керівництво АК створило спеціальний підрозділ «PWB-17» («Podziemna Wytwornia Banknotów») – «Підпільна друкарня банкнот», який, за даними польського дослідника Л. Кокоцінського, налагодив виготовлення грошових знаків літографським способом [22].

Ця багатоходова операція була ретельно продумана й ефективно діяла продовж усієї окупації. Члени підпілля, працюючи в Польській друкарні цінних паперів, викрадали друкарські форми, папір, фарбу й інші компоненти для виготовлення грошей. Виготовивши певну суму грошей, підпільники приносили їх у друкарню, обмінювали на оригінали, а фальшивки списували як брак у макулатуру. Таким способом спецпідрозділ АК до кінця 1942 р. зумів акумулювати для потреб підпілля 18 млн злотих (9 млн рейхсмарок) [23].

Окрім того, АК провела складну та ризиковану операцію з переправлення до Лондона зразків окупаційних банкнот, фарб, паперу, проекти грошових знаків, які зберігались у Варшавській друкарні цінних паперів. Це дало змогу екзильному уряду за короткий термін організувати виготовлення фальшивих 500-злотових банкнот у приватній фірмі «Томас Деларуе» [24].

Як стверджував Л. Кокоцінський, виготовлені фальшиві банкноти за допомогою британських ВПС переправляли у генерал-

Окупаційна банкнота з надруківкою ОУН

губернаторство у заздалегідь підготовлені польським підпіллям місця парашутних скидів [25].

Операція з фальшивими банкнотами польським екзильним урядом та урядом Великобританії була настільки засекречена, що і в наш час отримати якусь додаткову інформацію неможливо. Тому

залишаються нез'ясованими обсяги емісії фальшивих злотих та ознаки, які відрізняють їх від справжніх грошей.

Польські дослідники Л. Кокоцінський та Ч. Мільчак погоджуються в одному: лондонські підробки були надзвичайно якісні і їх не могли без глибокої технічної експертизи розпізнати навіть фахівці.

Ч. Мільчак, вивчаючи фальшиві банкноти вартістю 500 злотих, дійшов до висновку, що їх серійний номер, як правило, починався з цифр 12 та 13. Для прикладу він продемонстрував банкноту серії «А» з номером 1284637 [26].

Однак методика Ч. Мільчака не може вважатися універсальною. Її вади наочно продемонстрував Л. Кокоцінський, який у своїй праці помістив справжню банкноту серії «А» з № 1281766, виготовлену в Петрикау [27].

Порівнюючи банкноту «А» 1284637 з банкнотою «А» 1281766, можна дійти до висновку, що вони справжні і виготовлені у Петрикау. Щоправда, Ч. Мільчак виявив ще одну більш переконливу ідентифікаційну ознаку лондонських підробок. В обрамленні 500-злогової банкноти під головою «гураля», зверху ліворуч, є сегмент орнаменту, який у справжніх знаків порожній, а у фальшивих – заповнений. Ця ознака, звичайно, заслуговує на увагу дослідників, однак і вона не може претендувати на універсальність. Адже виготовлені у Петрикау банкноти могли мати певні незначні відмінності від банкнот, надрукованих у Варшаві.

Таким чином, можна дійти до висновку, що в дослідженнях Ч. Мільчака та Л. Кокоцінського є певне раціональне зерно. Але щоб створити універсальну методику виявлення лондонських фальшивок, потрібні документальні матеріали, насамперед, про серії та номери банкнот, виготовлених у Варшаві, Петрикау,

Кракові, а можливо і в інших містах, а також їх стандартні зразки (Specimen), що зберігалися у банківських установах Рейху.

Під час Другої світової війни український та польський рухи Опору в особах ОУН-УПА та Армії Крайової широко використовували емісії краківських злотих для ведення антинацистської пропаганди.

В 1944 р. в Галичині і Закерзонні оунівці провели пропагандистську акцію з використанням краківських злотих. Номінали 10, 20, 50, 100 і 500 злотих 1940 р. та 1, 2, 5, 50 і 100 злотих 1941 р. були проштемпельовані печаткою із зображенням тризуба в овалі. Деякі колекціонери-боністи в США відводять цим бонам роль реквізиційних квитанцій [28].

У березні та серпні 1977 р. у «World coin news» було опубліковано зображення краківських злотих номіналами «5» і «50» з наддрукованим малюнком на маргінесі: у вигляді шибениці з повішеною свастикою, навколо якої напис: «DEUTSCHLAND LIEGT AN ALLEN FRONTEN» («Німеччина лежить на всіх фронтах») [29]. Дослідник П. Шатковський прокоментував ці зображення, вказавши, що такі наддруківки виготовляв спеціальний підрозділ АК, який займався антинацистською пропагандою [30].

Курсування краківських злотих закінчилось у січні 1945 р., коли Люблінський уряд декретом здійснив обмін окупаційної валюти на нові польські гроші. Фізичним особам дозволялось обміняти суму до 500 злотих у співвідношенні 1:1 [31].

Таким чином, численні випуски на території Галичини воєнних грошей, які використовувалися під час Другої світової війни для валютно-фінансового забезпечення військового та адміністративного персоналу Третього рейху, виступили матеріальним і пропагандистським знаряддям для українського та польського визвольних рухів Ці грошові знаки зможуть скласти один із нових напрямків української боністики.

Література

1. Bronnert U. Die Emissionsbank in Polen teilt mit...// Münzen und papiergeld, februar, 2004. – S. 129
2. Kowalski M. Ilustrowany katalog banknotów polskich 1794-1976. – Wyd. III – Warszawa, 1977. – S. 142-143
3. Söllner G. Catalogo della Carta-monedra d'occupazione ede liberazione dei partegiani e dei campi di Prigonia (Seconda Guera Mondiale). – Cesare Bobla. – Editore Asti, 1974. – P. 60-61.
4. Там само, С. 61.
5. Документ про заснування Краківського емісійного банку з назвою

- «Verordnung über die Emissionsbank in Polen vom 15 dezember 1939 (VOBl. des Generalgouverneurs für die besetzten polnischen Gebiete)» запозичено з книги Seidel K.-D. Die deutsche Geldgesetzgebung seit 1871 – München, 1973. – S. 238.
6. Bronnert U. Die Emissionsbank in Polen teilt mit..., S. 130.
 7. Там само, С. 130.
 8. Bronnert U. ...Und morgen die ganze Welt. Zum Geldwesen des von der deutschen Wehrmacht besetzten sowjetischen Gebiets 1941-1945 – Teil I // Muenzen und papiergeld. – 2002. – August. – S. 144.
 9. Suchanek A. Kupriewski A. Katalog Popularny Monet Polskich iz Polska związanych wybitych po roku 1915. – Gdansk. – S. 8, 12, 15, 17, 19.
 10. Bronnert U. Die Emissionsbank in Polen teilt mit..., S. 129.
 11. Там само, С. 131.
 12. Bronnert U. ...Und morgen die ganze Welt. Zum Geldwesen des von der deutschen Wehrmacht besetzten sowjetischen Gebiets 1941-1945..., S. 143; Bronnert U. Die Emissionsbank in Polen teilt mit..., S. 129-130.
 13. BA Berlin, R29/262, Mitteilung 743 der Deutschen Reichsbank vom 26 Februar 1944, wiedergegeben in TAO vom 3.03.1944.
 14. BA Berlin, R29/262, Mitteilung der Deutschen Reichsbank vom 12 april 1944, wiedergegeben in TAO vom 20.04.1944.
 15. BA Berlin, R29/262, Mitteilung der Deutschen Reichsbank vom 26 oktober 1944, wiedergegeben in TAO 94/44 vom 8.11.1944.
 16. BA Berlin, R29/262, Mitteilung der Deutschen Reichsbank vom 14 november 1944, wiedergegeben in TAO 97/44 vom 22.11.1944.
 17. Там само.
 18. Mehlhausen W. Falschgeld als waffeim zweiten weltkrieg // Der Geldschein sammler – 2001, september – S. 16.
 19. Там само, С. 16.
 20. Там само, С. 16.
 21. Там само, С. 15.
 22. Kokocinski L. Pieniandz papierowy na ziemiach polskich. – Warszawa, 1996 – S. 149.
 23. Там само, С. 150.
 24. Там само, С. 150.
 25. Там само, С. 150.
 26. Milczak C. Catalogue of Polish Banknotes 1916-1994. – Warsaw, 2000. – P. 148.
 27. Kokocinski L. Pieniandz papierowy na ziemiach polskich, S. 151
 28. Особистий архів Джона Семеняка (Бруклін, США).
 29. WORLD COIN NEWS, 1977, 29 march; WORLD COIN NEWS, 1977, 23 august.
 30. Szatkowski P. Reader's soapbox // WORLD COIN NEWS, 1977, 5 october
 31. Bronnert U. Die Emissionsbank in Polen teilt mit..., P. 133.

Євген Бліхар

ПРО МЕДИЦИНУ СКІФІВ

Тернопільський державний медичний університет
ім. Івана Горбачевського

*Позабувши хто ми і звідкіля...
Не знайдемо дороги куди йти!*

За останні десять років проблеми українознавства докорінно змінилися. Велика увага зосереджується на вивченні правдивої історії минулого нашого народу, особливо на питаннях хто ми і звідкіля прийшли. Це зрозуміло, тому що таке дослідження є першою передумовою розуміння духовного і культурного багатства, яким славиться наш народ.

Сьогодні доведено, що серед племен і народів, які заселяли територію теперішньої України, головне місце належить скіфам. Багато сторінок Скіфії сучасна наука вже з'ясувала.

Скіфія – праслов'янська держава, наша прабатьківщина, розташована на теренах від Каспійського моря вздовж північного Причорномор'я до Карпат. Свідками величі Скіфії є численні кургани по всій території України – місця захоронень вождів.

Археологічні розкопки біля могил Нікополя, Керчі, Побужжя, Неаполя-Скіфського біля Сімферополя, Києва, Воронежа, Чернилева Руського на Тернопіллі дають відповіді на численні питання, що стосуються культури й побуту скіфів. Археологи Борис Мазалевський, Олексій Триноженко та інші наводять відомості про життя, побут, зовнішній вигляд, одяг, ремесла скіфів. Учені свідчать, що скіфи досягли значних успіхів у суспільному устрої, сільському і військовому будівництві й інших господарських справах. Є численні твердження, що сьогоdnішній побут українців започаткований скіфами.

Вершина розвитку Скіфії припадає на VI-VII століття на теренах північного Причорномор'я. Ця територія була сферою інтересів Середземноморського світу. Серед людей, які заселяли цю територію, більшість становили ті, хто вирощував зерно, виправляв шкури, ловив рибу, заготовляв деревину. Вони сповідували культуру побуту, військової справи, торгівлі.

У грецькі поселення на північному Причорномор'ї приїжджало багато ювелірів, яких цікавили вироби із скіфського золота. Вони були майстрами високого класу, але те, з чим вони стикнулися в

Королівстві Скіфія, їх заворожувало. Скіфське золото – це декоративні чаші для пиття, намиста, тарілки, медальйони, кубки, підсвічники – і сьогодні мандрує по музеях світу. Експерти зі скіфської культури свідчать, що ні грецьке, ні азіатське мистецтво не мали впливу на творення прикрас, утворів і сюжетів на цих золотих виробах. Слава про скіфське золото рознеслась по всьому світу.

До наших днів культура скіфів прийшла з манускриптів грецьких літописців, які в IV-VIII столітті до нашої ери мандрували степами Причорномор'я, або через могильники-холми, кургани, які зберігають для України таїну святих місць праукраїнських предків.

Свідки тих часів Сентіон, Аристофан, лікар Гіппократ, історик Ефорус відзначали, що скіфські люди перевершували всіх у справедливості, були надійними у спілкуванні, сімейних і громадських стосунках. Рівно ж вони залишались завжди нескореними і непереможними. Отже, за висновками дослідників, Скіфію формували не групи людей, а нація.

Проте археологічних матеріалів для визначення рівня тогочасної медицини недостатньо. Більше повідомлень знаходимо у спогадах грецьких і римських учених, письменників, які з різних причин відвідували Скіфію. Гіппократ, Геродот, Феофраст, Поліній Старший, Сенека та багато інших у своїх оповіданнях описали особливості земель, клімату, природних багатств територій, де проживали скіфські племена. Є повідомлення про побут людей, їх зовнішній вигляд, спосіб життя, особливості харчування і медичну допомогу.

Геродот особисто був у Скіфії на території Причорномор'я на захід від Дону, спостерігав за життям і побутом народу, його культурою, бачив безкраї степи, величезні річки, природні багатства. Він помітив, що скіфи ведуть культурне землеробство: вирощують пшеницю, просо, сочевицю, цибулю, редьку, коноплю, льон, часник, а також різні трави і зілля, які вживають в їжу. Крім цього скіфи збирають мед і використовують його як важливий засіб для лікування дітей і стариків. Геродот бачив, як скіфи виготовляють кумис, пив його, але не відзначав його лікувальних властивостей. З лікувальною метою скіфи використовували сало ведмеда й інших диких тварин.

Цікавим є опис гігієни скіфів. Вони дуже часто купаються в річках, морі і ще частіше – в гарячих лазнях, яких на землях Скіфії було дуже багато. Про схильність скіфів до чистоти та їх санітарно-гігієнічні заходи свідчить культ божественної ріки Борисфена, а

за стародавніми переказами, свій родовід скіфи виводили від дочки ріки Борисфена – символу води.

Більшість скіфів вела кочовий спосіб життя. З одомашненням коня скіфи створили рухомі загони – кавалерію, яка повинна була охороняти осіле життя скіфів і сприяти побудові їх поселень.

Геродот був зачарований військовим успіхом скіфів під час походу Персидського царя Дарія в 513 р. Застосовуючи тактику атаки і відступу, не залишаючи ворогові ніяких трофеїв, скіфи, після багаторічної боротьби, вимотали армію Дарія і нарешті вщент розбили її.

Сантін писав: «Люди без укріплених міст, з оселями на човнах і в лісних хащах, стрілами і мечами наносили поразку ворогові, а завершали скіфи, наче розлючений барс, що добивав персів, які в паніці тікали». Така тактика скіфів упродовж чотирьох століть робила з них невлотимих людей. У Скіфії зародилась тогочасна тактика блицкригу (блискавичної війни). Цар Дарій почував себе ображеним на скіфів, що не хотіли вести війну за «правилом персів», і поразку свою приписував злим духам.

Кліматичні умови і природні стихії – низькі температури, розливи річок, пожежі у степах і лісах, урагани змушували людей протидіяти цим лихам. На початках це було влаштування своїх осель у печерах, землянках, виготовлення одягу, пошуки їжі та інше. Набутий досвід передавався поколінням і був підґрунтям для формування скіфської цивілізації.

Місце жінок у скіфів було таємницею для іноземців. Геродот назвав таке явище «скіфським стилем». Коли біля Азовського моря ворожі воїни поглумились над скіфськими жінками, ті не стали їхніми рабами. Скіфіянки жорстоко покарали своїх кривдників. Продовжуючи виконувати свої жіночі обов'язки, вони дали початок новому племені жінок, які оволоділи зброєю і мистецтвом війни. Розповідь Геродота сприймалась як художня белетристика аж до часу, коли археологи знайшли відображення численних озброєних скіфіянок на золотих предметах. Експерти вважають, що зображення скіфіянок дозволяють об'єктивно визначити нову функцію у Скіфії – жінки-воїни, захисника домашнього вогнища.

Арсенал лікувальних засобів у Скіфії був широким. Передусім використовувались бджолиний мед, жир бобрів, сало ведмедів або інших диких звірів, а також складні суміші, до складу яких входили змії, жаби, ящірки та інші плазуни.

Переважно скіфи вживали ліки рослинного походження. Найширшого застосування набули зілля, трави, квіти рослин і

дерев, кора дерев, гриби, коріння й інші продукти лісів, степів чи вирощені на городах. Скіфські знахарі відрізняли отруйні рослини від харчових, які використовували для їжі.

Геродот описує, що скіфи знали і вміли застосовувати купер, ладан, селеру, корінь солодки, або скіфський корінь, рослину «акора», лозу, болілистник, полин, аліанду, що нагадує капусту, материнку.

Скіфи проявляли велику турботу про своїх дітей. Допомогу матерям і дітям надавали «бабки-повитухи», які від покоління до покоління накопичували знання і навички. За свідченням Гіппократа, скіфи не сповивали дітей, а давали повну свободу їх кінцівкам і всьому тілу. Так само вирощували малих дітей і спартанці. Після народження малятко занурювали в холодну воду. Про цей звичай згадують Сорен Ефеський і Гален, що піддавали його жорсткій критиці. При потребі скіфи підготовували новонароджених коров'ячим або кобилячим молоком.

Крім лікувальних засобів рослинного і тваринного походження, скіфським цілителям були відомі: клістирне приладдя, масаж, холодні і гарячі процедури. Актуальною була допомога при побутових пошкодженнях, а також пораненнях на численних війнах. Документальним твердженням, що зображує життя, побут скіфів, є Культ-Обська ваза, знайдена в 1830 р. при розкопці скіфського кургану Культ-Оба біля Керчі. На вазі представлено чотири сцени. На першій зображений воєначальник або цар з чорною бородою і довгим, перев'язаним пов'язкою волоссям, яке спадає на плечі. Цар одягнений в короткий каптан з широким поясом і візерункові шаровари, опирається на спис, слухає доповідь воїна. На другій сцені – воїн натягує лук, на третій – скіфський воїн лікує поранену щелепу іншому воїнові, на четвертій – один воїн перев'язує іншому поранену (переламану) ногу. Сцена бинтування пораненої ноги повна життєвої правди. Про це говорить техніка бинтування знизу догори і страждання на обличчі пораненого воїна.

Скіфи мали талановитих воєначальників і самі були мужніми воїнами. Нікому не вдавалось підкорити Скіфію. Самі ж скіфи перейшли Кавказ, увійшли в Передню Азію, Сирію і дійшли до Єгипту. Тільки прохання єгипетського фараона Псаметіоха I і великі подарунки затримали їх від походу на Єгипет.

А чи мали скіфи своїх професіональних лікарів? Геродот свідчить, що у скіфів були ворожбити й лікарі-знахарі. Скіфські ворожбити не лікували, а тільки відгадували волю богів

ворожінням. Ворожбити мали у скіфів погану славу, вони не вміли лікувати. Зате існували лікарі, які створили справжню школу лікарської справи. Найстарішою і найбільше згадуваною є школа Токсаріса. Він був не тільки лікарем, а й мудрецем і філософом. Токсаріс походив не з царського роду, а з простих скіфів, жив у добу Соломона (VII-VI ст. до н.е.). Після того, як Токсаріс поселився в Афінах, його слава мудреця і лікаря поширилась на всю Грецію. Він вважався покровителем лікарів, йому приносили жертву як іноземному лікареві. Після смерті він потрапив у грецький пантеон. Крім Токсаріса був відомий скіфський царевич Анохоріс, якого за знання і винаходи стародавні греки зарахували до сімох мудреців світу. Токсаріс і Анохоріс мали учнів, які поширювали вчення своїх учителів. Названі скіфські мудреці працювали задовго до утворення грецьких держав і Риму, на цілі тисячоліття випередили грецьку і римську цивілізацію. Можливо, у скіфів повинні були існувати гуртки чи школи, де молодь набувала медичних знань.

З наведеного можна зробити висновок, що медицина скіфів у своєму розвитку йшла тим самим шляхом, що й медицина Китаю, Індії, Тибету та інших народів. Але недостатня систематизація наявного писемного й археологічного матеріалу не дозволяє створити цілісного уявлення про медицину скіфів.

Література

1. Артамонов М.И. К вопросу о происхождении скифов // Вестник древней истории. – 1950. – № 2. – С. 10-23.
2. Богданов А.П. О могилах скифо-сарматской эпохи Полтавской губернии и о краниологии скифов. – М., 1879. – Т. 111, Ч. 1.
3. Верхрадский С.А. История медицины. – Київ: Вища школа, 1983. – 380 с.
4. Граков Б.Н. Скіфи. – Київ: Вища школа, 1951. – С. 12-26.
5. Струве В.В. Дарий I и скифы Причерномор'я // Вестник древней истории. – 1949. – № 4. – С. 1-12.
6. Третьяков П.Н. О происхождении славян // Вопросы истории. – 1953. – № 11. – С. 22-28.
7. Фабриціус І.В. До питання про топографізацію племен Скіфії // Археологія. – Київ, 1951. – № 5. – С. 31-33.
8. Horati Q. Flacci Carmina, rec. Fr. Vollmer, Lipsiae (Teubner). – 1907. – С. 60-74.
9. Möller C. Die Medizin im Herodot / Für Mediziner und Heilkunde in Lebensbildern. – München, 1931. – 186 с.
10. Witkowski S.T. Historiografja grecka i nauki pokrewne. – Kraków, 1925. – Т. I. – С. 28-38.

Василь Пришляк

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї

Тернопільський державний медичний університет
ім. Івана Горбачевського

Стан здоров'я населення залежить від трьох факторів: матеріального рівня життя в країні, медицини та особисто від кожної людини.

Торкаючись державного фактора, слід сказати, що в Україні більше половини населення живе за межею бідності, житло не відповідає гігієнічним нормам, харчування неповноцінне і незбалансоване. Повітря у містах забруднене вихлопними та промисловими газами, якість води не витримує критики. На стан здоров'я вплинули голодомори, війни, Чорнобильська катастрофа, рабська праця у колгоспах, відстала економіка країни й ін.

Стаття 49 Конституції України гласить: «Кожен має право на охорону здоров'я та медичну допомогу; в державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безплатно». Однак проголошене виконується на 10-15 %. Хворі лікуються в стаціонарах ліками, придбаним за власні кошти. Бідні люди відмовляються від таких послуг та вмирають вдома. Державне фінансування медичних закладів – мізерне.

Щодо другого фактора – залежності здоров'я від медицини, то слід сказати, що кваліфікація наших лікарів достатня, але рівень матеріальної бази, лабораторно-діагностичного обладнання, забезпеченості ліками, лікувальними приладами дуже низький. На прилавках аптек достатньо вітчизняних та зарубіжних медикаментів, але ціни на них не всім по кишені. Понад 80 відсотків сільського населення вмирає вдома, смерть констатує фельдшер. Через мізерну зарплату розподіл лікарів нерівномірний: в містах – надлишок, в селах – дефіцит. Сімейна медицина, як найбільш перспективна форма охорони здоров'я, робить лише перші свої кроки.

Дуже велике значення має третій фактор – залежність стану здоров'я особисто від кожного громадянина, від його виваженого способу життя.

Найбільшим ворогом здоров'я є алкоголізм. Горілчана торгівля та самогонваріння процвітають. Доступ – без обмежень. П'ють усі – чоловіки і жінки, підлітки, прості люди й інтелігенти, з причини і без неї. Пропивають мозок, печінку; розвалюються сім'ї,

народжуються діти-деграданти, генофонд нації під загрозою. В якій ще країні співають «гімн» зеленому змієві «Гей наливайте повнії чари...»?

Насуваються ще страхітливіші епідемії – наркоманія та СНІД, які не виліковуються. На кожного зареєстрованого хворого припадає п'ять не зареєстрованих.

Не меншим ворогом організму є куріння. Адже куріння – це рак легень, хронічні бронхіти й астма, атеросклероз, ІХС, атеросклероз артерій ніг і т.д. Статистика свідчить, що в країнах колишнього Союзу найвищий відсоток курців. У деяких областях курить до 70 % підлітків, в тому числі 40 % дівчат. До куріння спонукають: приклад батьків, широка реклама сигарет, паління як спосіб самоствердження тощо.

Зауважимо, лише за рахунок профілактики та дотримання здорового способу життя, впливу на інші фактори ризику в США та Австралії частота ГІМ за останні 40 років зменшилась на 40 відсотків.

Аналіз духовності та стану здоров'я нації показує, що вони хворі. Ці два стани взаємопов'язані, мають вирішальний вплив на існування нації. Згадаймо слова І. Франка «Дух, що тіло рве до бою». Або крилатий вислів латинян «Mens sana in corpore sano». Або слова з гімну України – «Душу й тіло ми положим за нашу свободу»...

Дух і тіло – це два крила життя, це двигуни народу. Вони в Україні хворі. Що робити?

Скільки не тужити про «знедолену», «спаплюжену», «скалічену», «спотворену», «хвору» долю нації, легше не стане; життя від цього не покращиться. В цій біді нам ніхто не допоможе: ні Європа, ні Америка, ні Росія. Лише власним розумом та власною працею подолаємо власні гріхи.

Доцільно згадати слова філософа Г. Сковороди: «Если кто попал в ров или бездну водяную, не должен думать о неудобстве, а об избавлении».

Висловимо деякі думки про покращання духовності та здоров'я населення України.

1. Створити матеріальну базу в усіх галузях народного господарства. Власними силами та з залученням інвестицій підняти економіку, промисловість і народне господарство до європейського рівня, наповнити власними товарами внутрішній ринок, випускати конкурентоздатну продукцію на експорт. Забезпечити працездатне населення робочими місцями. Зарплату

й пенсії підняти до європейського рівня. Вести боротьбу з забрудненням довкілля: повітря, води, землі.

2. Ми повинні вибрати, за словами Шевченка, свого «Вашингтона з новим і праведним законом». Виконувати Конституцію України та інші законодавства, а не займатись політичним реформами. Конституція Америки діє понад 200 років, а нашу пропонують ревізувати на десятому році нібито в інтересах народу. Кожен повинен ставити перед собою завдання: ідучи зранку на роботу, подумати: «Що я сьогодні зроблю для України». А повертаючись увечері, відповісти, чи зробив щось корисне для України.

3. Плекати «сім'ю нову» – це значить виховати нового батька і матір, нового вчителя і лікаря, економіста й інженера, будівельника і фермера, держслужбовця і журналіста, депутата і міністра, воїна і дипломата і т.д. Еліту нації.

Формування в людині її духовності, національної гідності, релігійних чеснот слід починати з сім'ї, з садочка, школи. Зразком для дітей повинні бути батьки, вихователі, вчителі. В цьому руслі покращувати шкільні програми, підручники, формувати відповідну політику ЗМІ.

Виховання підкріплювати історичними фактами, біографіями відомих та забутих постатей. Бажано галерею знатних людей Тернопілля перенести в більш людне місце. Прославляти нові паростки національного життя. Хіба не заслуговує пошани ректор медакадемії, де зараз навчається понад 400 студентів із 20-ти країн світу, а видавництво «Укрмедкнига» випускає підручник для медичних навчальних закладів України. З'явився новий прошарок працівників торгівлі та сфери обслуговування. Своєю працею прославила Батьківщину українська діаспора. З'явилися свої політики та державні мужі. Нам необхідно нести у світ історію молоді Української держави.

4. Пропагувати культ здоров'я, здоровий спосіб життя, бережливе ставлення до власного здоров'я. Докорінно змінити ставлення до алкоголю, куріння, аморальних вчинків. Так, 21 травня 2003 року ВООЗ прийнято перший в світовій історії міжнародний антитютюновий договір. Він, зокрема, передбачає заборону реклами тютюнових виробів. Попередження про шкідливість куріння повинно займати не менше 30-ти відсотків поверхні пачок з тютюном та написом «Паління вбиває тебе і тих, хто поруч з тобою». Договір передбачає повну заборону продажу сигарет неповнолітнім. Встановлено «День без тютюну» 20 листопада кожного року.

У 1999 році Президент України видав Указ про профілактику та лікування артеріальної гіпертонії. Програма розрахована на 10 років. Передбачає: вимірювання артеріального тиску всім особам, котрі звертаються за медичною допомогою; масові планові вимірювання в робочих колективах; безкоштовне лікування гіпертоніків. Наказ виконується неповно. Хворі недбало ставляться до лікування.

11 листопада 2003 року Верховна Рада заслухала ВООЗ «Серце Європи». Програма направлення та зниження смертності від серцево-судинних та церебральних захворювань шляхом первинної профілактики передбачає: зниження холестерину до 5,2 ммоль/ л; зниження артеріального тиску до 140/ 90 мм рт. ст.; зменшення числа курців на 1% щорічно до 2025 року.

5. Пришвидшити реформу охорони здоров'я в плані переходу на сімейний принцип обслуговування, в першу чергу в сільській місцевості. Збільшити фінансування державних органів охорони здоров'я, підняти зарплату медичним працівникам. Розвивати страхову та приватну медицину.

Література

1. Довженко О. Щоденник. – Т. 5. – 1985. – С. 177-288.
2. Кравчук О. Відмовтесь від цигарки // Тернопільська газета. – 2002. – № 47 (360). – С. 3.
3. Макух С., Слондруков І. Сергій Кримський: Принципи духовності ХХІ століття // День. – 15.11.2002. – № 210. – С. 5.
4. Самчук У. Нарід чи чернь // Дивослово. – 1996. – № 3. – С. 30-33.
5. Сковорода Г. Вірші, пісні, байки, діалоги, трактати... – Київ, 1983. – 166 с.
6. Шевченко Т. Кобзар. – Київ, 1994. – 514 с.

ВИДАТНІ ПОСТАТІ В НАУЦІ

Михайло Андрейчин

ВНЕСОК УКРАЇНСЬКИХ КЛІНІЦИСТІВ У РОЗВИТОК ІНФЕКТОЛОГІЇ

Тернопільський державний медичний університет
ім. Івана Горбачевського

Історія вчить, що без знання минулого не можна успішно просуватись у майбутнє. Досвід і кращі здобутки попередніх поколінь треба вивчати і запозичувати, а не відкидати їх чи нехтувати ними. Відомий вислів застерігає: «Хто у минуле вистрелить із пістолета, у того майбутнє вцілить з гармати».

Наш короткий нарис про інфекціоністів України народився з ініціативи групи професорів і переслідує благородну мету згадати добрим словом попередників, які творчою працею і особистим прикладом заклали підмурівок сучасної вітчизняної клініки інфекційних хвороб. У підготовці статті використано матеріали, які нам люб'язно надали: Муза Андріївна Борисова, Алла Дмитрівна Вовк, Жанна Іванівна Возіанова, Богдан Миколайович Дикий, Володимир Миколайович Козько, Роман Степанович Лисенко, Аза Михайлівна Михайлова, Агнета Іванівна Мостюк, Євген Васильович Нікітін, Микола Степанович Суремченко.

У подальшому ми будемо говорити лише про тих лікарів і вчених, які назавжди відійшли за обрій або ж у зв'язку з тяжкою недугою чи з іншої вагомої причини припинили участь у діяльності професійного товариства інфекціоністів.

Історія української медицини та її складової – клініки інфекційних хвороб – сягає у глибину віків. З XI сторіччя дійшли до нас свідчення про ченця Агапіта Печерського – знаменитого лікаря Київської Русі, який молитвою, зіллям і харчуванням лікував різних хворих, у тому числі інфекційних. Інший чернець Києво-Печерського монастиря – Алімпій – рятував хворих від «вогневиці, малярії і пропасниці», користуючись фарбами, якими писав образи.

Цінні клінічні спостереження за чумою у другій половині XIX сторіччя належать Данилу Самойловичу Самойловичу – визначному вченому, члену 14-ти закордонних академій. Згодом Данило Кирилович Заболотний (1866-1929) досконало описав

чумні бубони, пневмонію, загальні прояви чуми, поділився досвідом лікарської допомоги таким хворим, дав об'єктивну оцінку серотерапії. Ці вчені брали безпосередню участь у ліквідації багатьох епідемій чуми та надавали допомогу хворим в епідемічних осередках. Заклавши основу епідеміології як науки, вони розширили світогляд лікарів, перш за все інфекціоністів, озброїли їх епідеміологічними методами розпізнавання і подолання інфекційних хвороб.

Пріоритет відкриття кафедри інфекційних хвороб у медичному вищому навчальному закладі України належить видатному інфекціоністові В'ячеславу Карловичу Стефанському. У 1908 р. цей учений запровадив курс заразних хвороб на медичному факультеті Новоросійського (Одеського) університету, а в 1921 р. організував кафедру інфекційних хвороб. Перу В. Стефанського належать монографії «Дифтерія и её лечение», «Скарлатина», «Профилактика и клиника бешенства», а також один з перших вітчизняних підручників з інфекційних хвороб. В. Стефанський описав патогномічну ознаку сибіркового карбункула, запровадив інтубацію при дифтерійному крупі, вперше застосував великі дози протидифтерійної сироватки при тяжких формах дифтерії, виявив амєбіаз в Одесі.

Біля колиски кафедри інфекційних хвороб Національного медичного університету ім. О. Богомольця стояв академік Феофіл Гаврилович Яновський (1860-1928), котрий займає одне з почесних місць серед учених із всесвітнім визнанням. Він опублікував низку праць, присвячених бактеріологічному дослідженню черевного тифу та інших заразних хвороб, постійно консультував хворих у висипнотифозній лікарні в роки громадянської війни. Написав загальновідомий підручник з туберкульозу.

Зучнів академіка Яновського слід згадати професора Анатолія Матвійовича Зюкова. У 1927 р. він очолив щойно відкриту у згаданому університеті кафедру інфекційних хвороб. Прекрасний клініцист, дослідник і педагог, А. Зюков зробив вагомий внесок у становлення і зміцнення цієї столичної кафедри, що у наш час успішно виконує функції опорної для профільних кафедр медичних вищих навчальних закладів III-IV рівня акредитації. Під керівництвом ученого плідно розроблялись клінічна діагностика і терапія скарлатини, дизентерії, черевного тифу та їх ускладнень. На підручнику А. Зюкова «Острые инфекционные болезни», виданому у 1941 р., підготовлено декілька поколінь лікарів.

Наступний завідувач вказаної кафедри – професор Борис Якович Падалка (1883-1964) – відомий своїми працями про

черевний тиф і дизентерію. Спостережливий клініцист, помітив характерну ознаку черевного тифу, названу його ім'ям – притуплення перкуторного звуку у правій здухвинній ділянці хворого у зв'язку з утворенням запального конгломерату з органів ілеоцекального кута та мезентеріальних лімфовузлів. Професору Б. Падалці належить добре відома інфекціоністам монографія «Брюшной тиф». Без перебільшення можна сказати, що це шедевр наукової праці, ознайомлення з якою приносить читачеві справжню інтелектуальну і професійну насолоду. Під керівництвом Б. Падалки здійснено ґрунтовні дослідження так званої хронічної дизентерії. У монографії «Дизентерия» шигельоз однозначно визначено як гостру кишкову інфекцію з можливим затяжним перебігом. Пізніші дослідники підтвердили правильність цього твердження, яке заперечує існування хронічної форми шигельозу.

З 1962 р. по 1989 р. кафедру очолювала професор Олександра Семенівна Сокол. Під її керівництвом виконано низку пріоритетних досліджень протозойних хвороб, вірусних гепатитів, грипу, харчових токсикоінфекцій, ботулізму, менінгококової інфекції, орнітозу. З іменами О. Сокол і її учнів пов'язане втілення у широку лікарську практику димексиду, замінних переливань крові при печінковій комі, природних методів лікування грипу. Олександра Семенівна багато років очолювала Українське науково-медичне товариство інфекціоністів, спадкоємцем якого є теперішня Асоціація інфекціоністів України.

Спираючись на матеріали, якими володіє правління Асоціації, слід вважати, що другою після Одеси за часом створення є кафедра інфекційних хвороб при Харківському медичному університеті. Вона заснована у 1923 р. Першим завідувачем була професор Зінаїда Миколаївна Несмелова. На очолюваній нею кафедрі велись дослідження кишкових інфекцій, висипного тифу, грипу, малярії. Зінаїда Миколаївна написала підручник з інфекційних хвороб для студентів медичних училищ.

У 30-ті роки збіглого століття в Харкові засновано Інститут удосконалення лікарів. Кафедру інфекційних хвороб очолив відомий учений Ілля Рафаїлович Брауде (1900-1958). Основні зусилля співробітників були спрямовані на підвищення кваліфікації сільських лікарів з інфекційних хвороб, спеціалізацію та удосконалення інфекціоністів. Професор І. Брауде та його помічники розробили перші навчальні плани і програми занять з лікарями, організували виїзні цикли. Вчений написав керівництво з диференційної діагностики інфекційних хвороб, він перший звернув увагу на симптом покашлювання (бронхіту) при черевному

тифі, що обумовлено гіперсекрецією в бронхах внаслідок переважання тонусу вагуса.

З 1969 р. по 1991 р. кафедру інфекційних хвороб Харківського медичного інституту очолювала професор Тамара Трохимівна Чорна. За її ініціативи вперше було апробовано лазерне і магнітно-лазерне опромінення та доведено його ефективність при лікуванні хворих на бешиху, ангіну, пневмонію, дизентерію тощо.

До найстарших наукових центрів безперечно належить Львів. Тут з кінця минулого сторіччя клінікою заразних хвороб завідував відомий лікар Вінцентій Арнольд, який одночасно (з 1894 р.) вів доцентський курс інфекційних хвороб на медичному факультеті Львівського університету.

У Народній Лічниці Львова плідно працював Євген Озаркевич, який розробив поправки до закону Австро-Угорської імперії про поборювання інфекційних хвороб, видав книгу «Недуги пошестні», ряд праць про малярію, інфекційну жовтяницю і холеру. Інший славетний львів'янин – Мар'ян Панчишин – відомий своїми книгами «Про п'ятнистий тиф з клінічного становища», «Про бактерійну форму червінки», організував перший в Галичині протитуберкульозний диспансер.

Визначний лікар легіону Українських січових стрільців Володимир Білосор багато уваги зосереджував на вивченні інфекційних хвороб та зціленні хворих. Він видав відому працю «Причини до історії епідемії на шляху УГА (1919-1920 рр.)».

З 1926 р. клінікою заразних хвороб завідував Вітольд Ліпінський, який був головним лікарем епідемічних бараків і провадив доцентський курс інфекційних хвороб. У 1939 р. на базі цього факультету був створений медичний інститут, а В. Ліпінського було обрано першим завідувачем кафедри інфекційних хвороб. У клініці розроблялись методи діагностики і лікування розповсюджених хвороб.

Серед завідувачів кафедри інфекційних хвороб Львівського медичного інституту повоєнного часу особливої уваги заслуговує доцент Борис Миколайович Котляренко (1900-1969), який багато праці вклав у вдосконалення лікувальної та навчальної роботи в клініці. Б. Котляренко вперше описав ряд патогномонічних клінічних ознак черевного, висипного тифів і бруцельозу.

У післявоєнні роки в Києві було відкрито Науково-дослідний інститут інфекційних хвороб, який згодом увійшов до складу Інституту епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л. Громашевського. Серед відомих клініцистів, які працювали в цьому інституті, слід згадати

його директора професора Івана Лук'яновича Богданова (1903-1988). Проведено цінні дослідження скарлатини, дифтерії, внутрішньолікарняних інфекцій, клінічних варіантів ешерихіозів, перебігу сальмонельозу залежно від серотипу збудника, ролі алергії в патогенезі та клініці інфекційних хвороб. Розроблено та впроваджено раціональні схеми терапії.

Професор Микола Іванович Морозкін (1893-1966) здійснив цінні дослідження дизентерії, черевного тифу, безжовтяничної форми вірусних гепатитів, розробив диференційну діагностику грипу. Інфекціоністам добре відомий симптом Морозкіна при грипі В.

В'ячеслав Андрійович Постовіт (1924-1998) значно поглибив уявлення про механізми формування хронічного черевнотифозного бактеріоносійства. Згодом доля закинула професора В. Постовіта в С.-Петербург, де він був одним з авторитетних учених-інфекціоністів Росії. Перу В'ячеслава Андрійовича належить 7 клінічних монографій і керівництво з інфекційних хвороб для лікарів. Особливо значний внесок вченого у вивчення вікових особливостей інфекційних хвороб.

Добру пам'ять залишила після себе провідний невропатолог Інституту епідеміології та інфекційних хвороб доктор медичних наук Марія Якимівна Ващенко, якій належить вагомий науковий доробок про нейровірусні інфекції і поліомієліт. У монографії «Інфекційні неврити лицевого нерва» М. Ващенко описала особливості клінічного перебігу та терапії цих невритів залежно від етіології захворювання. В основу був покладений досвід лікування 1133 хворих на периферичний парез або параліч мімічних м'язів. У літературі важко знайти таку кількість спостережень одного автора. У співавторстві з талановитим клініцистом доктором медичних наук Оленою Кирилівною Тринус видано цінну монографію «Поражение нервной системы при гриппе и других респираторных вирусных инфекциях». На жаль, ці вчені передчасно відійшли з життя.

У багатьох сучасних інфекціоністів свіжий у пам'яті образ відомого клініциста Бориса Леонтіювича Угрюмова. Він вивчав вірусні гепатити з позицій клініциста. У його працях відображені спостережливість лікаря і тонке розуміння психології хворої людини. Вони привертають увагу не тільки багатством змісту, але й образністю, що свідчить про літературний хист вченого.

Професор Б. Угрюмов і його співробітники ретельно дослідили безжовтяничну, холестатичну, спленомегалічну, фулмінантну форми вірусних гепатитів, варіанти формування

хронічного вірусного гепатиту і цирозу печінки. Асоційований характер гепатиту В дав підставу Борису Леонтіювичу розглядати цю інфекцію як загальномедичну проблему.

Низку книг і статей вченого присвячено деонтології інфекціоніста й досвіду роботи в період Другої світової війни. Мабуть, багатьом читачам запам'ятались його книги «Записки фронтового врача», «Незримый фронт», «Природа, болезни, учение», «О врачебном долге». Деонтологічні та мемуарні праці цього талановитого клініциста нашого часу слід більше і частіше залучати до навчального процесу, виховання нового покоління лікарів.

З 1938 р. по 1971 р. кафедрою інфекційних хвороб Кримського медичного інституту керував професор Володимир Михайлович Домрачов. Наукові праці цього відомого інфекціоніста присвячені розробці імунотерапії інфекційних хвороб. Він один з перших описав кримську геморагічну гарячку і гарячку папатачі. Професор В. Домрачов видав підручник з інфекційних хвороб для фельдшерів і ряд цінних монографій. У цьому ж інституті з 1964 р. по 1993 р. кафедрою дитячих інфекційних хвороб завідував Володимир Назарович Бичковський. Основні роботи вченого присвячені патогенезу та лікуванню дизентерії, гепатитів, сальмонельозів, ентероколітів і гнійних менінгітів у дітей. Протягом наступних 23 років кафедру очолювала професор Муза Андріївна Борисова. Були запропоновані цитохімічні методи оцінки перебігу гострих кишкових інфекцій і вірусних гепатитів та ефективності здійснюваної терапії.

Серед славетних інфекціоністів України чільне місце посів одеський професор Леонід Костянтинівич Коровицький. Учений з 1934 р. по 1968 р. очолював кафедру в Одеському медичному інституті. Особливо плідною була його праця з проблем малярії, бруцельозу і токсоплазмозу. Написане ним «Практическое руководство по малярии» витримало 5 видань і сприяло підвищенню кваліфікації лікарів. Професор Коровицький розробив клінічну класифікацію і вакцинотерапію бруцельозу, досяг значних успіхів у дослідженні змін серцево-судинної системи та їх корекції при інфекційних хворобах. У наступні роки завідувачем кафедри працював Василь Пилипович Ліпковський. Разом з професором Раїсою Петрівною Наумовою він написав навчальний посібник «Інфекційні хвороби. Практичні заняття», що користувався популярністю серед студентів і перевидавався.

На Івано-Франківщині і в Україні добре знаний професор Володимир Олександрович Мацієвський. Наукова діяльність очолюваної ним кафедри була спрямована на розробку

імунохіміотерапії черевного тифу та інших кишкових інфекцій, санацію черевнотифозних і дифтерійних бактеріоносіїв. Володимир Мацієвський – автор першого україномовного підручника «Інфекційні хвороби» для медичних ВНЗ, за який він отримав ступінь доктора наук.

З 1963 р. по 1981 р. кафедрою інфекційних хвороб в Тернопільському медичному інституті керувала професор Людмила Іванівна Богачик. Вона з натхненням втілювала у наукову роботу і навчальний процес епідеміологічне вчення свого великого наставника Лева Васильовича Громашевського. Кандидатська і докторська дисертації Людмили Іванівни присвячені проблемі спорадичного висипного тифу. Ці наукові праці характеризуються ретельним виконанням, на них часто посилаються інші автори. Багато зусиль доклала Л. Богачик для вдосконалення методики навчання студентів у клініці інфекційних хвороб, запропонувала оригінальні схеми перебігу і діагностики основних нозологічних форм.

Межі статті дозволяють назвати лише декотрих інфекціоністів, котрі належать до еліти галузі. Серед таких чільне місце посіли професори М.Б. Станішевська, І.І. Левіт, А.І. Трипольська, В.І. Бичкова з Дніпропетровська, С.Є. Карюк, Л.О. Яценко, М.М. Лисковцев, з Харкова, Г.І. Хоменко, І.К. Мітченко з Києва, Р.П. Макось і Т.М. Зубик з Івано-Франківська, О.М. Кишко з Ужгорода, М.Ф. Росташов, І.М. Гнутов, В.Т. Шугайло із Запоріжжя, а також доценти Н.Г. Гуркут-Стьопіна з Одеси, М.К. Данилов із Запоріжжя, Є.Г. Попкова із Дніпропетровська, Ф.Ф. Юрчак з Вінниці, В.П. Осипов із Тернополя. Окремого дослідження заслуговують покоління практикуючих лікарів, які надали професійну допомогу сотням тисяч інфекційних хворих.

Завершуючи короткий історичний нарис, є підстави стверджувати, що сучасні інфекціоністи України мають славетних попередників, якими слід пишатись, з яких можна і треба брати приклад служіння науці, хворій людині та Батьківщині.

Література

1. Андрейчин М.А. Вікопомний подвиг українського лікаря // Вісник фонду Олександра Смакули. – 1998. – № 2 (4). – С. 54-55.
2. Кириченко Д.Ф., Андрейчин М.А. 130 років з дня народження академіка Д.К. Заболотного // Інфекційні хвороби. – 1996. – № 3. – С. 47-48.
3. Нариси з історії клінічної інфектології в Україні / За ред. М.А. Андрейчина. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. – 308 с.
4. Світлій пам'яті вчителя і колеги (до 80-річчя від народження Л.І. Богачик) // Інфекційні хвороби. – 1997. – № 2. – С. 56.

Ярослав Гонський

БРАТИ ІВАН ТА АНТІН ГОРБАЧЕВСЬКІ

Тернопільський державний медичний університет
ім. Івана Горбачевського

Родині Горбачевських Україна, зокрема Галичина, має бути вдячна хоча би за двох її представників – братів Івана й Антона, котрі були великими подвижниками української ідеї, патріотами, справжніми синами свого народу. Їх долі подібні, близькі і навіть прожили вони однаково – по 88 років.

Іван був третьою дитиною в родині парафіяльного греко-католицького священика Якова та його дружини Гонорати із с. Зарубинці, що на Збаражчині. Антін – молодший від Івана на 2 роки (народився 1856 р.). Отець Яків проводив велику національно-виховну роботу серед своїх парафіян. Удома читав їм «Кобзар» Т. Шевченка, розповідав про історію українського народу, його тяжку і несправедливу долю, через що викликав підозру в місцевої влади. За українофільство до нього не раз навідувались представники австрійської поліції. Рідним і дітям своєї парафії отець Яків прищепив любов до Бога і України, повагу до праці й тягу до знань. Заповіти батька Іван та Антін пронесли через усе своє життя і передали як естафету своїм послідовникам й учням.

Мрією батьків було виховати своїх синів чесними громадянами і дати їм освіту, щоб змогли відстояти в житті себе і своїх громадян. Хлопці, закінчивши у Збаражі народну школу (так звану Гауптнормаль-шULE з німецькою мовою навчання), продовжили навчання в класичній гімназії Тернополя. Тут вони обидва стали членами таємного гуртка української учнівської молоді «Громада», де здобували першооснови української національної свідомості. Метою громадівців було розбудити в народі національну свідомість, що мало неабияке значення, враховуючи польсько-німецьке оточення викладацького складу та засилля москвофільства серед тогочасної нечисленної інтелігенції Галичини.

Прищеплена батьками любов до свого народу, тяга до знань в ім'я визволення Батьківщини спонукали юнаків до подальшого навчання після закінчення гімназії. Іван вибирає шлях лікаря, тому дальша його життєва стежка потяглася до Віденського університету на медичний факультет (в Галичині вищих медичних студій не було). Антін обирає фах юриста і навчається на юридичному факультеті Львівського

університету. Так, один з братів присвячує своє життя служінню здоров'ю української людини, а другий – захисту її прав і свобод.

Тільки на канікулах зустрічалися брати вдома у батьків. Ще студентом-медиком Іван виявив схильність і великі здібності до наукової праці і цим зацікавив своїх професорів. На другому курсі університету він виконав і надрукував першу свою наукову працю «Про вестибулярний нерв», за що був відзначений адміністрацією університету і зарахований до наукового німецького товариства. Як допитливий юнак, він швидко збагнув, що медицина мусить опиратись на глибокі знання з хімії. Ось чому його наступні студії, дослідження і публікації були переважно пов'язані з органічною, біологічною та лікарською хіміями. Більшу частину свого лікарського життя він присвятив вивченню хімічного складу та хімічних процесів в організмі здорової людини, з'ясуванню причин багатьох недуг і опрацюванню способів оздоровлення від них. Велику славу і честь австрійській науці і Віденському університету приніс цей молодий 28-річний українець, який ще 1882 р. (вперше у світі) синтезував сечову кислоту. Його друкована праця «Синтеза сечової кислоти» з'являється на сторінках австрійських, німецьких і польських наукових часописів. Вона викликала велику сенсацію, здивування та захоплення в науковому світі. Якби в ті часи існувала Нобелівська премія, то, безумовно, він був би нагороджений нею.

Чому ж таке захоплення викликала праця із синтезу сечової кислоти в науковому світі? Ця кислота відома науковцям ще з XVII ст. як така, що входить до складу сечових камінців і сечі. Але спроби одержати її штучно не вдалися нікому, хоча над цим питанням працювали всесвітньовідомі вчені Е. Фішер, В. Траубе, О. Роозен та інші. Це блискуче відкриття вирішило всю наступну долю Івана Горбачевського. Вже через рік його обирають професором і завідувачем кафедри лікарської хімії у щойно відкритому в Празі чеському Карловому університеті. З цього часу ім'я Івана Горбачевського, як першорядного біохіміка, стає відомим у всьому науковому світі.

Крім цього, І. Горбачевський синтезував креатин, розробив нові способи синтезу сечової кислоти, довів, що амінокислоти є будівельним матеріалом для білків, відкрив фермент ксантиноксидазу, який бере участь в утворенні сечової кислоти в організмі. Велика заслуга перед наукою і в тому, що він вперше у 1889 р. встановив джерела сечової кислоти в організмі – гіпоксантин, ксантин, аденін і гуанін, які утворюються зі складних

білків нуклеопротейнів унаслідок протеолізу. У 1953 р. французький журнал «Semaine des Horitaux» стверджував, що «всі праці Горбачевського з утворення сечової кислоти досі неперевершені».

Роботи Горбачевського з перетворення нуклеїнових кислот до кінцевих продуктів можна належно оцінити з точки зору регуляції синтезу і розщеплення нуклеїнових кислот, що інтенсивно опрацьовуються в наш час і наближають нас до розуміння секретів життя на молекулярному рівні.

Усі наступні праці (наукові, педагогічні, видавничі, громадсько-політичні) Івана Яковича були пов'язані з Карловим університетом у Празі, якому він присвятив близько 40 років. У Празі він здійснив ряд наукових досліджень з комунальної харчової гігієни, загальної хімії, епідеміології, судової медицини, токсикології. Він навчив і виростив велику когорту лікарів і науковців, які досі продовжують і розвивають наукові напрямки, започатковані учителем. Роль І. Горбачевського в науковому житті Чехії настільки велика, що в деяких чеських енциклопедіях професор Горбачевський відзначається як чеський учений українського походження. У Празі І. Горбачевського обирають деканом медичного факультету на декілька каденцій та ректором Карлового університету. Багатостороння діяльність І. Горбачевського в Чехії була достойно оцінена науковою громадськістю та урядом Австро-Угорщини. У 1918 р. він був призначений міністром здоров'я Австро-Угорщини. Це був перший міністр здоров'я на всю Європу.

Перебуваючи майже все своє свідоме життя за межами України, він ніколи не поривав зв'язків з нею, жив її болями і радощами. Своїми діями він формував суспільну свідомість українських студентів і лікарів, наближав день визволення України від чужоземців. З розпадом Австро-Угорщини І. Горбачевський стає активним учасником створення ЗУНР, розробляє програму охорони здоров'я для УНР.

Наукова й педагогічна творчість і громадсько-патріотична робота І. Горбачевського ще довго будуть служити українцям зразком чесності, наполегливості, відданості своїй Батьківщині.

У той же час він був надзвичайно доступним і щирим у спілкуванні та вимогливим до себе і своїх близьких, справедливим і безкомпромісним в оцінці вчинків людей та наукових істин, хоча володів багатьма титулами: професор, декан медичного факультету Карлового університету в Празі, згодом – його ректор, член Санітарної Ради Чеського королівства, член Найвищої Ради

здоров'я Австро-Угорщини у Відні, член Ради з технічних досліджень у Відні, довічний член Палати Панів Австрійського Парламенту з правом на «ексцеленцію», дійсний таємний радник, перший міністр здоров'я Австро-Угорщини, завідувач кафедри лікарської хімії, ректор Українського Вільного університету у Відні й Празі, професор хімії Падебрадської господарської академії, дійсний член ВУАН, дійсний і почесний член НТШ.

Молодший брат ученого Антін став юристом, адвокатом, галицьким політичним діячем. Усе життя Іван й Антін спілкувались, підтримували один одного, служили українському народові, його поступові та національному пробудженню.

Антін ще з дитячих років захоплювався усною народною творчістю. Дуже любив слухати розповіді старших людей про минуле, казки, байки, легенди. Його мати прекрасно співала, знала багато народних пісень. Багько мав велику бібліотеку, в якій були твори Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Сковороди, П. Гулака-Артемовського, класиків світової літератури. Спостереження за нелегким життям простих людей, розповіді про народного месника Довбуша глибоко запали в душу малому Антону й викликали в нього співчуття до скривджених людей і потребу виступати за справедливість, захищати їх. Тому він обирає шлях правозахисника.

Навчаючись на юриспруденції у Львівському університеті, Антін пристає до народного гуртка студентської молоді, а пізніше вступає до партії народовців, у якій тоді гуртувалися такі діячі, як посол о. Степан Качала, професори університету брати Омелян та Олександр Огоновські, гімназійні вчителі Юліан Романчук та Олександр Барвінський. Народовці заснували свій друкований орган «Діло», в якому певний час обов'язки редактора виконував Антін Горбачевський. У той час нечисленні українські юристи вступали на державну роботу в судівництві, де була гарантована службова кар'єра і матеріальні вигоди. Але Антін обирає інший шлях. Він свідомо відмовляється від гарантованої кар'єри. З метою досягнення незалежності від уряду, в ім'я праці для українського народу, для захисту його прав Антін стає незалежним адвокатом. Одержавши ступінь доктора права, 1899 р. відкриває свою адвокатську канцелярію в Чорткові. Його канцелярія стає осередком політичної та організаційної праці цілого повіту. Як перший український адвокат у Чорткові, Антін Горбачевський веде свої справи винятково українською мовою, захищає права української мови в судах та урядах. Він часто виїжджає в села, де

виступає з доповідями серед народу, засновує товариство «Просвіта», а також кредитну спілку «Надія», яка служила великою підмогою для багатьох селян. Стараннями А. Горбачевського в Чорткові був заснований «Народний дім». Звідси до усіх найглухіших сіл повіту розповсюджувалися знання, культура, література, нові безкорисливі ініціативи та передові думки. У «Народному домі» збиралося товариство «Українська бесіда», засноване в 1908 р. З ініціативи А. Горбачевського 1911 р. у Чорткові було відкрито приватну гімназію. Йому було доручено очолити провід національно-демократичної партії в Чорткові, а з 1913 р. він був обраний послом до галицького сейму. Як визначного юриста, доктора А. Горбачевського 1913 р. обрало членом Найвищого Державного трибуналу у Відні, який, згідно з австрійською конституцією, мав право судити міністрів.

Під час Першої світової війни доктор А. Горбачевський боронив вивезених з Галичини австрійською владою земляків, невинно запідозрених у державній зраді. Знаменитим став його захист чортківського адвоката Милетія Видрака, якому загрожувала смертна кара.

У 1914-1916 рр. під час російської окупації Чорткова А. Горбачевський разом із сім'єю проживав на заході Австрії. Повернувшись у 1916 р. в Галичину, він у 1918-19 рр. працював адвокатом у Дрогобичі, брав участь у роботі Національної Ради в Станіславі (м. Івано-Франківськ). У липні 1919 р. разом із галицьким урядом переїхав за Збруч до Кам'янця-Подільського. А у вересні в складі дипломатичної місії від уряду УНР він виїжджає до Польщі як радник і заступник голови місії доктора Степана Витвицького. У 1921 р. повертається до Чорткова і як адвокат продовжує боронити українців у політичних процесах за польського панування.

Був головою філії Товариства допомоги українським інвалідам, працював у кооперативах «Українська книгарня» та «Повітовий Союз Кооперативів». З березня 1928 р. Антін Горбачевський, обраний від українського Націонал-Демократичного Об'єднання (УНДО) до польського сенату, протягом трьох каденцій захищав у ньому інтереси українців. Навесні 1940 р. він поселився в Кракові, а з 1941 р. по 1944 р. перебував у Чорткові. Але з новим приходом більшовиків у березні 1944 р. 88-літній А. Горбачевський разом з дочкою, зятем І. Носиком та внучкою виїждять на Захід. У цей раз назавжди. Він застудився і помер в Сяноці 25 жовтня 1944 р.

Зі смертю Івана та Антона закінчується династія славного роду Горбачевських. Символічно, що на спільному екслібрисі Іван та Антін, одягнені у панцирі і шоломи, з мечами, стоять поруч. На мечі Івана – напис «Медицина», Антона – «Правознавство». Дійсно, ціле життя вони захищали український люд, його здоров'я і права. Кожен з них віддав усі сили служінню Україні. Щоденна праця Івана й Антона Горбачевських наближала визволення і незалежність нашої Батьківщини.

Література

1. Базалінський А. Забуті імена Чорткова // Голос народу. – 22.06.1991 р.
2. Гонський Я. Іван Горбачевський у спогадах і листуваннях. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2004. – 183 с.
3. Гончаренко М. Академік І. Горбачевський // Лікарський вісник. – 1970. – Т. 56, Ч. 1. – С. 37-43.
4. Листи Івана Горбачевського до брата Антона. – Прага. – 27.03.1941, 18.06.1941, 14.03.1942.
5. Баран С. З історії «Діла» та життя Антона Горбачевського. – Редакція «Діла». – Львів, 1936.
6. Найстарший з гвардії. Д-р Антін Горбачевський // Краківські вісті. – 1944. – Ч. 97-100. – С. 2-8.

Леонід Ковальчук, Анатолій Беденюк

ВНЕСОК ВІТЧИЗНЯНИХ УЧЕНИХ У РОЗВИТОК ХІРУРГІЇ В УКРАЇНІ

Тернопільська державний медичний університет
ім. Івана Горбачевського

Із стародавніх літературних пам'яток відомо, що серед наших предків хірургія була у великій пошані. За часів Київської України-Руси (IX-XII ст.) у великих містах почали з'являтися перші професійні лікарі (так звані ремісники), які в основному лікували рани, переломи, робили кровопускання.

Пізніше, у XIV столітті, виникає цехова медицина. Ремісників-медиків називають «цирульниками», вони об'єднуються в цехи, які стали основою для створення перших шпиталів і шкіл медичних кадрів. «Медики-цирульники» займалися лікуванням ран, вириванням зубів, проведенням ампутацій, операцій з видалення каменів. Найбільші цехи існували в Києві, Львові, Кам'янці-Подільському.

У XV столітті в Україні виникають братства – організації українського православного міщанства. Вони організують братські шпиталі, які утримуються за кошти парафіян. У цей час з'являються вищі навчальні заклади: відкриваються колегіуми в Острозі, Києві, Львові. Київський колегіум, створений 1632 р. Петром Могилою, за гетьманування І. Мазепи набуває статусу академії.

Своєрідною була організація хірургічної допомоги у Запорізькому війську. Під час походів козаки лікувалися самі: рани засипали невеликою кількістю землі, яку перед тим розводили на долоні слиною. Для лікування гарячки розводили у чарці горілки півзаряду пороху, випивали цю суміш і лягали спати.

У XVIII столітті в Російській державі започатковується низка шпитальних шкіл. Одна з них – в Україні, в Єлисаветграді. Кращі випускники направлялись за кордон для здобуття докторського ступеня.

Шпитальні школи багато уваги відводили хірургії. Саме тому окремі талановиті представники українського народу, незважаючи на жорстоку антиукраїнську політику, яка проводилась у той час, змогли піднятися на вершину хірургічної науки. Ось декілька імен, про які варто згадати у цьому контексті.

Ілля Васильович Буяльський (1789-1864) – син сільського священика з Чернігівщини. Був чудовим анатомом і віртуозним

хірургом. Його атлас «Анатомо-хірургічні таблиці» було перекладено на всі європейські мови. І. Буяльський перший успішно виконав операцію резекції верхньої щелепи, двічі перев'язав безіменну артерію, розробив оригінальний метод дронування запальних процесів малого тазу, запропонував багато хірургічних інструментів, з яких ложечка і кюретка Буяльського збереглися в хірургічних наборах дотепер.

Яким Чаруківський (1798-1848) – родом із Полтавщини, написав першу капітальну працю з воєнно-польової хірургії під назвою «Воєнно-похідна медицина» в 5-ти частинах (1836-1837).

Піонером антисептики в Росії був **Павло Петрович Пелехін** (Пелех) (1842-1917), який опублікував першу працю з антисептики (після англійського вченого Лістера) під назвою «Успіх нових ідей в хірургії під час лікування ран, складних переломів і гнійних накопичень». Його розробки дозволили знизити летальність від хірургічних втручань з 50-94 % до 7 %. У 1898 р. П. Пелехін передає заощадження своєї родини (70 тисяч російських карбованців золотом) Науковому товариству ім. Т. Шевченка у Львові для того, щоб організувати «кафедру хірургії імені Петра Пелехіна» при першому українському університеті.

З Україною пов'язані імена двох видатних російських хірургів XIX ст. – **Миколи Івановича Пирогова** (1810-1871), похованого у с. Вишня під Вінницею, та **Миколи Васильовича Скліфосовського** (1836-1904) – похованого в с. Яківці на Полтавщині. Діяльність М. Пирогова пов'язана з наданням хірургічної допомоги пораненим під час численних військових експедицій царської армії. М. Скліфосовський запровадив операції на жовчних шляхах, щитоподібній залозі, резекції шлунка, кістково-пластичні операції, досконало володів українською мовою і останні чотири роки свого життя провів у с. Яківці, де надавав місцевим мешканцям медичну допомогу в збудованій за власні кошти амбулаторії.

У другій половині XIX століття хірургічні клініки медичних факультетів у Харкові й Києві стають справжніми осередками хірургічної науки. Першим професором хірургії Харківського університету став **Павло Михайлович Шумлянський** (1750-1824). Наукові праці П. Шумлянського присвячені питанням оперативної хірургії, зокрема вправлянню вивихів, запобіганню та лікуванню інфекційних хвороб, вивченню мінеральних вод Полтавської губернії тощо.

З 1821 р. до 1833 р. кафедрою хірургії Харківського університету керував **Микола Іванович Єллінський** (1789-1834),

який організував при клініці амбулаторний прийом, перший залучив студентів до практичних вправ, підготував багато хірургів, значно збільшив обсяг хірургічних втручань, видав перший посібник десмургії у двох томах.

Видатним українським хірургом XIX століття, який присвятив своє життя Харківському університету, був професор **Аполлінарій Григорович Підріз** – видатний хірург, уролог, фахівець з воєнно-польової хірургії. У 1887 р. вперше в Україні (і в Росії) зробив успішну спленектомію, у 1897 р. він першим у світі видалив із серця стороннє тіло, написав перший в Україні (і в Росії) підручник з урології «Хирургическіе боль мочевоыхъ и половыхъ органовъ», запропонував оригінальні методи колостомії, гастродуоденостомії, лікування звужень сечового міхура тощо.

Першим професором хірургії Київського університету був **Володимир Опанасович Караваєв** – один з найкращих хірургів XIX століття. В. Караваєв був одним з організаторів і деканом медичного факультету Київського університету, талановитим педагогом, видатним клініцистом і науковцем. Наукові праці В. Караваєва присвячені офтальмології, оваріотомії, ампутації. Його перу належать посібники з оперативної хірургії: «Курсъ оперативной хирургіи» (Київ, 1858) та «Оперативная хирургія» (Київ, 1886), які довгий час були настільними книгами лікарів і студентів. В. О. Караваєв заклав основи застосування при операціях ефірного наркозу та антисептиків, одним з перших в Україні почав робити операції з видалення яйників, опрацював і застосував власний метод видалення кагаракти, операції «заячої губи» тощо. Міська дума Києва обрала В. О. Караваєва почесним громадянином міста, назвала його ім'ям вулицю, де він жив. В аудиторії факультетської хірургічної клініки стоїть бронзове погруддя вченого.

Видатним українським хірургом, який розпочав наукову працю в XIX столітті, був **Микола Маркіянович Волкович** (1858–1928). Він одним з перших в Україні почав робити складні операції в черевній порожнині, багато працював у галузі травматології, підготував чимало наукових праць: монографії «Риносклерома съ клиничкою, патологоанатомическою и бактериологическою стороны», «Аппендицит, желчнокаменная болезнь, туберкулезный перитонит», «Повреждения костей и суставов». У 1908 р. він заснував Київське наукове хірургічне товариство, головою якого був до кінця життя. У 1928 р. його обрано членом Всеукраїнської академії наук.

Після М. Волковича у 1930 р. кафедру очолив **Олексій Петрович Кривов**. За наукову роботу «Камни почек и их лечение»

йому було присвоєно золоту медаль. Олексій Петрович опублікував 135 наукових робіт, у тому числі 10 монографій. Одна з них («Учение о грыжах») удостоєна премії академіка Буша, а посібник «Частная хирургия», що став на той час основним підручником з хірургії для медичних вищих навчальних закладів України, – премії С.П. Федорова (у 1940 р.).

Україну треба вважати однією з перших країн, де започатковано як експериментальні, так і клінічні розробки з проблеми трансплантації органів і тканин. В. Філатов уперше розробив пересадку трупної рогівки, а В. Шамов – переливання трупної крові.

3 квітня 1933 р. учнем професора В. Шамова – доктором Ю. Вороніним – вперше у світі здійснено пересадку нирки від чоловічого трупа жінці, яка отруїлася сулемою. Нирка, вилучена через 6 год. після смерті, була пересаджена на судини стегна реципієнта і почала виділяти сечу. Ця операція випередила подібні розробки західних учених більше як на 20 років.

У 1969 р. під керівництвом В. Карпенка колектив урологів, нефрологів, імунологів, електрофізіологів, мікробіологів і морфологів почав вивчати експериментально-клінічні проблеми трансплантації нирки, що дозволило 16.05.1972 р. В. Карпенку із співробітниками Є. Бараном, П. Вукаловичем, О. Переверзєвим, Ю. Сергійчуком, М. Тереховим та П. Черненком виконати першу в Україні успішну пересадку нирки від живого донора його хворому братові з метою тривалого лікування термінальної стадії ниркової недостатності на ґрунті хронічного гломерулонефриту.

У 20-30-ті роки ХХ століття С. Брюхоненком і київським патофізіологом В. Янковським створено перший у світі апарат штучного кровообігу (АШК). Без сумніву, цей винахід окреслив напрямки розвитку серцевої хірургії у світовому масштабі.

У ХХ столітті набувають подальшого розвитку різні напрямки хірургічної науки і практики, які з часом відокремлюються в самостійні спеціальності. Так, досить успішно українські лікарі працюють у галузі кардіохірургії, засновником якої в Україні є М. Амосов.

Микола Михайлович Амосов (нар. 6.12.1913 р.) – академік НАН (1969) та АМН (1993), член-кореспондент РАМН, доктор медичних наук (1953), професор (1953), заслужений діяч науки України (1955), лауреат державних премій України (1978, 1988), з 1988 р. почесний директор Інституту серцево-судинної хірургії АМН України. Він є автором понад 400 наукових праць, 19

монографій, зокрема: «Очерки торакальной хирургии» (1958); «Операции на сердце с искусственным кровообращением» (1962); «Физическая активность и сердце» (1975, 1984, 1989); «Терапевтические аспекты кардиохирургии» (1982, 1990); «Хирургическое лечение тетрады Фалло» (1982). Вчений підготував 35 докторів і 80 кандидатів наук.

М. Амосов – засновник резекційної хірургії легень і серцевої хірургії в Україні, один з провідних учених-хірургів і біокібернетиків країни. У 1952 р. він уперше в Україні здійснив резекцію легень, у 1955 р. – хірургічне лікування вад серця, у 1958 р. – операції зі штучним кровообігом. У 1965 р. М. Амосов уперше в світі створив і запровадив антитромботичні протези клапанів серця. Створив першу в Україні клініку серцевої хірургії (1955), реорганізовану в 1983 р. в Інститут серцево-судинної хірургії, який став одним з найбільших кардіохірургічних центрів світу.

У 1992 р. відкрито першу в Україні кафедру серцево-судинної хірургії Київського інституту вдосконалення лікарів (завідувач – Г. Книшов).

Геннадій Васильович Книшов (нар. 6.08.1934 р.) – академік АМН України (1994), член-кореспондент НАН України, доктор медичних наук (1975), професор (1984), лауреат Державної премії України (1994), директор Інституту серцево-судинної хірургії АМН України (з 1988 р.), завідувач кафедри серцево-судинної хірургії Київського інституту післядипломної освіти (з 1992 р.).

Один із провідних учених-кардіохірургів країни. Основними напрямками його наукових досліджень є: вдосконалення хірургічного лікування набутих вад серця, ішемічної хвороби серця та складних порушень серцевого ритму. Вчений розробив ряд оригінальних операцій для лікування форм мітрального стенозу, протезування клапанів серця. Він уперше в Україні впровадив і вдосконалив операції аортокоронарного шунтування для лікування ішемічної хвороби серця, складні операції для лікування серцевих тахіаритмій. Під його керівництвом впроваджено в клінічну практику в Україні найбільш складні ургентні операції для корекції важких уроджених вад серця у новонароджених. Керує одним з найбільших кардіохірургічних центрів світу, в якому виконано понад 70 000 операцій на серці (особисто Г. Книшовим – понад 5000).

За останні десять років новий поштовх у розробку проблем діагностики й хірургічного лікування урологічних захворювань вніс український учений, хірург-уролог О. Возіанов.

Олександр Федорович Возіанов (нар. 02.10.1938 р.) – академік НАН (1991) та АМН (1993) України, доктор медичних наук (1978), професор (1980), заслужений діяч науки України (1983), лауреат Державної премії України (1983), нагороджений Відзнакою Президента України (1996), президент Академії медичних наук України (з 1993 р.), директор Інституту урології та нефрології АМН України (з 1987 р.).

Видатний український учений, хірург-уролог, один з провідних урологів світу. Його наукові розробки стали вагомим внеском у фундаметальну та прикладну медицину. Дослідження зосереджені на розробці функціональних методів діагностики та хірургічного лікування основних урологічних захворювань, зокрема пухлин передміхурової залози. Ним розроблено оригінальну методику операції при аденомі передміхурової залози і запропоновано спеціальний хірургічний інструментарій.

Уперше в Україні впроваджено радикальну операцію у зв'язку з раком передміхурової залози. Уперше розробив класифікацію передпухлинних станів і раку передміхурової залози та сечового міхура й алгоритм діагностики аденоми передміхурової залози і раку передміхурової залози з впровадженням імуногістологічного моніторингу. Є засновником першої в Україні лабораторії термодіагностики та першого відділення екстракорпорального дроблення каменів нирок, піонер ендouroлогії. Автор 300 наукових праць, в тому числі 16 монографій, 14 винаходів.

XX століття ознаменувалось бурхливим розвитком хірургії органів черевної порожнини. Значною подією в розвитку хірургічної науки і хірургічної школи в Україні стало створення НДІ клінічної та експериментальної хірургії. Ініціатива створення інституту і велика заслуга в його становленні належить першому його директору – академікові О. Шалімову.

Олександр Олексійович Шалімов (нар. 20.01.1918 р.) – академік НАН (1978) та АМН (1993) України, доктор медичних наук (1958), професор (1961), заслужений діяч науки України (1967), лауреат Державної премії України (1977), удостоєний Почесної відзнаки Президента України (1993), почесний директор Інституту клінічної та експериментальної хірургії АМН України.

Висококваліфікований спеціаліст у галузі хірургічної гастроентерології, гепатології, панкреатології, судинної і торакальної хірургії. Автор 802 наукових робіт, серед яких 25 керівництв і монографій, 112 винаходів, підтверджених авторськими свідоцтвами і патентами.

З 1998 року інститут очолює учень О. Шалімова – професор В. Саєнко.

Валерій Феодосійович Саєнко (нар. 11.05.1941 р.) – член-кореспондент НАН (1991) та АМН (1993) України, доктор медичних наук (1980), професор (1984), заслужений діяч науки і техніки України (1992), директор Інституту клінічної та експериментальної хірургії АМН України (з 1988 р.), завідуючий відділенням хірургії травного каналу (з 1972 р.).

Провідний вчений у галузі хірургічної гастроентерології, хірургічної інфекції. Основними напрямками наукової діяльності є дослідження патогенезу виразкової хвороби, розробка та впровадження в практику органозберігаючих втручань на основі ваготомії при виразковій хворобі дванадцятипалої кишки, хірургічне лікування післярезекційних синдромів та пухлин органів травлення, розробка питань патогенезу та лікування хірургічного сепсису, антибіотикопрофілактика в хірургії, трансплантології.

Розробив й активно впроваджує в практику хірургічних клінік новий сучасний напрямок – малоінвазивну хірургію (лапароскопічні, ендоскопічні та ендоваскулярні втручання) при захворюваннях органів травлення та судин. Автор 300 наукових праць, 8 монографій, 25 винаходів.

Великий внесок у розвиток хірургії в Україні також зробили такі провідні вчені-професори, як І. Комісаренко, Д. Скрипниченко, О. Люлька, М. Караванов, М. Даниленко, М. Ковальов, В. Цимбалюк, В. Зайцев, Ю. Коморовський і багато-багато інших. І день завтрашньої хірургії створюється вже сьогодні на тернах України.

Література

1. Голяченко О.М., Ганіткевич Я.В. Історія медицини. – Тернопіль: Лілея, 2004. – 248 с.
2. Гончарук Є.Г., Андрущук А.О., Бобрик І.І. та ін. 160 років Національному медичному університету. – Київ: Століття, 2001. – 316 с.
3. Аронов Г.Ю., Пелешук А.П. Легенди і бувальщина київської медицини (люди, факти, події, документи). – Київ: Століття, 2001. – 304 с.
4. Макаренко І.М., Полякова І.М. Бібліографічний довідник завідувачів кафедр та професорів Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця (1841-2001). – Київ: Століття, 2001. – 208 с.
5. Ганіткевич Я. Історія Української медицини в датах та іменах. – ЛШПВів, 2004. – 368 с.
6. Ганіткевич Я. Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи. Бібліографічні нариси та бібліографія. – Львів, 2002. – 544 с.

Йосип Свинко

**ВЧЕНІ-ПРИРОДОДОСЛІДНИКИ,
ВИХІДЦІ З ТЕРНОПІЛЬЩИНИ, –
ВИЗНАЧНІ ДІЯЧІ НТШ, ПЕДАГОГИ**

Тернопільський державний технічний університет
ім. Івана Пулюя

Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) було створене у Львові в 1873 р. з ініціативи українських вчених, письменників, діячів культури з центральних і східних земель України та галичан. Спочатку (з 1873 до 1892 р.) воно називалося Товариство імені Шевченка і основним його завданням було сприяти розвитку «руської (малоруської) словесности», тобто мови. Згодом, згуртувавши у своєму складі ряд визначних українських (і не тільки) вчених, у 1893 р. воно було реорганізоване в Наукове товариство ім. Шевченка за зразком західноєвропейських наукових установ. В його структурі було три секції: філологічна, історично-філософська та математично-природописно-лікарська. Першим головою НТШ було обрано Олександра Барвінського (1847-1927) – визначного педагога, історика, громадського і політичного діяча, колишнього вчителя Бережанської і Тернопільської гімназій, а з 1888 р. професора державної учительської семінарії у Львові та посла (1891-1907 рр.) до віденського парламенту. Всеукраїнського значення і престижу у науковому світі НТШ набуло під керівництвом М. Грушевського, який у 1894 р. переїхав до Львова і став директором історично-філософської секції, а незабаром (1897 р.) головою Наукового товариства ім. Шевченка. За його ініціативою у 1899 р. було проведено зміну статуту Товариства з розподілом членів на дійсних, вибраних секціями і звичайних, які не мали вирішального голосу в наукових справах. Це надало НТШ більш наукового характеру, воно стало єдиним вільним вогнищем української науки, по суті «Українською Академією Наук», хоч австрійська влада не хотіла надати йому цього статусу [18]. У діяльності НТШ від початку його створення активну участь брали вихідці із Тернопільщини Іван Верхратський та Іван Горбачевський, уже відомі на той час науковці-природодослідники.

Особливо успішно розгорнулася діяльність математично-природописно-лікарської секції. З 1897 р. ця секція видавала окремий друкований орган «Збірник», який став першим

українським журналом з природничих наук. Головою секції та редактором «Збірника» став наш талановитий краяннин Іван Верхратський. За сприяння професора І. Горбачевського при НТШ було організовано лікарську комісію.

У 1899 р. вперше відбулися вибори дійсних членів НТШ. До складу математично-природописно-лікарської секції було обрано десять дійсних членів: Івана Верхратського (біолог), Григорія Величка (географ), Івана Горбачевського (біохімік), Осипа Дакуру (медик), Володимира Левицького (математик), Петра Огоновського (математик), Євгена Озаркевича (медик), Івана Пулюя (фізик), Щаснія Сельського (медик), Олександра Чеховського (медик), троє з них походили з Тернопільщини (Іван Верхратський, Іван Горбачевський та Іван Пулюй). Пізніше до них приєдналися Микола Мельник та Іван Тесля.

Іван Верхратський (1846-1919) – природознавець і філолог, педагог, почесний і дійсний член НТШ. Він був одним із засновників українського природознавства, автором перших шкільних підручників з ботаніки, зоології та мінералогії, якими користувалися декілька поколінь українських школярів. Вважався найкращим фахівцем з термінологічних питань у всіх природничих науках. Крім цього, він широко відомий як мовознавець, етнограф, письменник і громадський діяч, дослідник рослин і тварин Східної Галичини, знавець комах, особливо метеликів, перший і довголітній голова математично-природописно-лікарської секції НТШ, автор понад 200 наукових праць, у тому числі монографій, словників та підручників [4, 6].

Народився Іван Верхратський 26 квітня 1846 р. в с. Більче Золоте Борщівського повіту в родині священика Григорія. Через два роки батько помер. У 1850 р. мати з дітьми переїхала до Львова. Тут І. Верхратський навчався спочатку в «руській» школі, а в 1857 р. вступив до Львівської академічної української гімназії. Під час навчання зацікавився природознавством та українською літературою, вивчав твори Т. Шевченка, І. Котляревського,

Іван Верхратський
(художник Я. Омелян)

М. Шашкевича, Марка Вовчка та ін. Після закінчення гімназії вступив на філософський факультет Львівського університету.

В 1862 р. померла його мати. Іван став круглим сиротою та був змушений продовжувати навчання власними зусиллями. В цей час він розпочинає свою літературну і природознавчу творчість.

І. Верхратський одним із перших почав працювати над українською науково-природничою термінологією. Уже у вересні 1864 р. він випустив перший зошит українських природознавчих термінів під назвою «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної». Пізніше, в 1869-1879 рр., вийшло ще п'ять зошитів української термінології, які вміщали великий матеріал, записаний не тільки в Галичині, але й на Східній Україні. Він уклав перший латинсько-німецько-український словник з природничої номенклатури і термінів (7 випусків, 1864-1908). Термінологічним питанням присвячений ряд пізніших його праць: «Опис важніших виразів з руської ботанічної термінології і номенклатури з оглядом на шкільну науку в вищих класах гімназії» (1892), «Нові знадоби номенклатури і термінології природописної народної, зібрані між людом» (1908).

Заслуга І. Верхратського перед геологічною наукою полягає в тому, що він написав один з перших підручників з мінералогії та склав перший тлумачний словник з мінералогії («Виразня мінералогічна», 1909), який охоплює понад 580 термінів з кристалографії і мінералогії [13].

Після закінчення університету в 1869 р. І. Верхратський одержав посаду молодшого вчителя в реальній гімназії м. Дрогобича. Тут він викладав українську мову і природознавство, серед його учнів був Іван Франко. І. Верхратський виховував у І. Франка любов до рідного краю, мови, розвивав його літературний нахил, допитливість, запрошуючи гімназиста з собою в експедиції. Зі свого боку І. Франко виявив вдячність і шанобливе ставлення до вчителя.

У 1871 р. І. Верхратський перейшов із Дрогобича до Львова вчителем реальної школи (до 1875 р.), а потім гімназії ім. Франца Йосифа (до 1879 р.). В 1879 р. він отримав посаду старшого вчителя гімназії в м. Станіслові. Один рік (1891) працював у Ряшеві. Після цього перейшов на викладацьку роботу до Академічної гімназії у Львові, в якій працював аж до виходу на пенсію у 1908 р.

І. Верхратський був не тільки природознавцем, його наукові роботи стосуються досліджень мрамароського, надсянського,

закарпатського, лемківського, буковинського, наддніпрянського діалектів. Він гостро виступав проти намагання москвофілів заперечити самостійність української мови та підмінити її своїм штучним язичієм, активно втручався в нормалізаційні процеси української літературної мови. в молоді роки життя друкував вірші й переклади у часописах, оповідання, статті.

В 1905 р. в зв'язку з 40-річчям літературної діяльності за видатні наукові і педагогічні заслуги І. Верхратського обрано почесним членом НТШ. У 1911 р. через хворобу він залишив керівництво математично-природописно-лікарською секцією. На цю посаду було обрано дійсного члена НТШ, професора І. Горбачевського.

Помер І. Верхратський 29 листопада 1919 р. у Львові, похований на Личаківському цвинтарі.

Іван Горбачевський (1854-1942). «Мало хто з українських вчених володів стількома титулами, як професор Іван Горбачевський – доктор медичних наук, професор, декан медичного факультету Карлового університету у Празі, а згодом його ректор, член Санітарної Ради Чеського Королівства, член Найвищої Ради Здоров'я Австро-Угорщини у Відні, член Ради для технічних досліджень у Відні, довічний член Палати Панів Австрійського парламенту з правом на «екселенція», дійсний таємний радник, перший міністр здоров'я Австро-Угорщини, завідувач кафедри хімії і ректор Українського вільного університету у Відні й Празі, дійсний член Академії наук Української РСР, дійсний і почесний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка» [3, 6- 7].

Іван Горбачевський
(художник Я. Омелян)

Народився Іван Горбачевський 15 травня 1854 р. в селі Зарубинці, нині Збарзького району Тернопільської області, у родині священика. Крім нього, у родині було ще два молодші брати – Антін та Йосип і сестра. У 1864 р. закінчив початкову школу у рідному селі і десятирічного батьки віддали його на навчання до Тернопільської гімназії, яку він закінчив у 1872 р. Під час навчання в гімназії брав активну участь у таємному товаристві «Громада», а згодом став його головою. Після

закінчення гімназії у 1872 р. поступив на медичний факультет Віденського університету. Тут він обрав собі напрям експериментальної медицини замість загальної практичної медицини. Ще студентом розпочав наукові дослідження в Інституті хімії професора Шнайдера у 1874 р. Згодом, у 1875 р. працював у Інституті фізіології професора Брікке, проте надалі обрав лікарську хімію під керівництвом професора Е. Людвіга. Результатом проведених досліджень стала перша наукова праця «Про вестибулярні нерви», опублікована у 1875 р. в працях Цісарської Академії наук у Відні. Завдяки цій публікації його, студента третього курсу було запрошено демонстратором, а згодом асистентом в Інститут лікарської хімії при університеті, яким керував професор Е. Людвіг.

У липні 1875 р. помер батько Яків Горбачевський. Матеріальне становище Івана ускладнилось. Мати залишила Збараж і переїхала в село Малашівці до доньки, де її чоловік був парохом. Не зважаючи на складні життєві умови, Іван продовжував наполегливо вчитися, працювати і займатися громадською роботою, його двічі (у 1875 і 1877 рр.) обирають головою студентського товариства «Січ».

У липні 1877 р. І. Горбачевський закінчив з відзнакою лікарський факультет Віденського університету, захистив дисертацію і здобув науковий ступінь доктора усіх лікарських наук. Після закінчення університету продовжував працювати асистентом в Інституті лікарської хімії професора Е. Людвіга та займатися науковими дослідженнями.

У 1882 р. І. Горбачевський зробив велике наукове відкриття – вперше в світі синтезував сечову кислоту. Це відкриття дозволило встановити джерела і шляхи утворення сечової кислоти в живому організмі, виявляючи її складники. Згодом це дозволило розробити дієвий метод діагностування захворювань.

У 1883 р. ректорат Празького німецького Карло-Фердинандового університету запросив 29-річного асистента І. Горбачевського очолити новоорганізовану кафедру лікарської хімії (фармакології). Він прийняв це запрошення і переїхав у Прагу. В цьому ж році він був обраний на посаду надзвичайного, а в 1884 р. звичайного професора лікарської хімії з одночасним викладанням фармакології. Так розпочався його довгий празький період життя, наукової та громадської діяльності. Його декілька разів обирають деканом медичного факультету, а у 1902-1903 рр. – ректором університету. Він став засновником і першим директором Інституту

фізіології на зразок інституту професора Е. Людвіга у Відні. У цьому інституті зародилась і розвинулась чеська лікарська хімія як новий напрямок медицини. Цей інститут працює дотепер.

Тут він продовжив дослідження, розпочаті у Відні. Йому вдалося одержати метисечову кислоту із метилгідантоїну і карбаміду, у 1886 р. він запропонував новий метод синтезу креатину, а у 1889-1891 рр. відкрив фермент ксантинооксидазу. Він одним з перших відзначив, що амінокислоти є складовою частиною білків. У різних виданнях з'являються нові й нові праці І. Горбачевського, багато з яких виходять українською мовою в збірниках математично-природописно-лікарської секції НТШ.

Працюючи в університеті, І. Горбачевський багато уваги зосереджував на підготовці підручників з медичної хімії. У 1904-1908 рр. він видав такий підручник чеською мовою у 4-х томах. У 1924 р. підготував підручники: «Неорганічна хімія», «Органічна хімія», «Фізіологічна хімія». Вони написані чеською та українською мовами. Під час їх написання виникла необхідність створення української хімічної термінології. Горбачевський писав: «Я думаю, що наша термінологія мусить бути передовсім така, щоби якнайтісніше прилягала до термінології міжнародної і що створене і включає уживане народної зовсім оригінальної термінології, або термінології, переробленої з близької котрої славянської мови не вигідне і непотрібне, але навіть некорисне.

Думаю, що було би найвідповіднішим, коли би термінологією природничою зайнялася відповідна комісія, зложена з фахових природників і фізіологів».

У 1917-18 рр. І. Горбачевський займав посаду міністра здоров'я Австро-Угорщини. Перебуваючи на такому високому посту, він розробив основи організації служби здоров'я, на які протягом десятиліть орієнтувались держави, що утворились в Європі після розпаду в 1918 р. Австро-Угорщини.

Професор І. Горбачевський був одним з засновників Українського вільного університету, став в ньому завідувачем кафедри хімії і читав курс лекцій з органічної хімії, фізіологічної хімії та хімії металів (1919-1941 рр.).

У 1922-23 рр. він викладав органічну хімію в Українській господарській академії в Подєбрадах. Багато уваги зосередив на підготовці наукових кадрів у галузі лікарської хімії в новоствореному ним Інституті лікарської хімії в Празі для всіх вищих навчальних закладів і наукових інститутів Чехії. Його

учнями були чехи, українці, німці і французи. Він виховав цілу плеяду визначних учених.

Наукова діяльність професора І. Горбачевського була дуже різноманітною. Він працював як біохімік, біохімік-гігієніст, епідеміолог, зробив свій внесок у питання судової медицини, токсикології.

Важливою справою свого життя І. Горбачевський вважав участь у роботі Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Ще з 1899 р. був його дійсним членом, згодом – почесним членом математично-природописно-лікарської секції, у 1911-1918 рр. – її головою. Займався організацією лікарської комісії НТШ. У 1900 р. очолив делегацію на Всесвітній лікарський конгрес у Парижі, де його обрали віце-президентом та президентом хімічної секції. Був також організатором першого (1926) і другого (1932) українських наукових з'їздів у Празі. У 1925 р. він був обраний академіком Всеукраїнської Академії наук і запрошений викладати хімію у Харківському університеті, але через похилий вік відмовився.

До початку роботи першого українського наукового з'їзду у Празі І. Горбачевський намагався консолідувати всіх українських вчених як з еміграції, так і з українських земель, щоб на з'їзді були представлені всі галузі знання. І йому це вдалося, мета об'єднання українських вчених була досягнута.

У 1924 р. наукові кола Праги святкували сімдесятиріччя від дня народження професора І. Горбачевського, а в 1934 р. – вісімдесятиліття. Кожного разу Наукове товариство ім. Т. Шевченка надсилало йому найсердечніші вітання.

У 1924 р., працюючи ректором Українського вільного університету, І. Горбачевський організував створення у Празі Музею визвольної боротьби України. На пожертвування української громадськості у 1938 р. було куплено триповерховий будинок для музею, де було розміщено величезну колекцію експонатів з української історії. В 1945 р. її вивезли з Праги радянські спецслужби.

Помер Іван Горбачевський 24 травня 1942 р. і похований на цвинтарі Святого Маттея у Шарці під Прагою.

Праці професора І. Горбачевського, опубліковані українською, чеською та німецькою мовами, відзначаються оригінальністю, сміливістю ідей, глибоким обґрунтуванням, лабораторними дослідженнями. Вони не втратили свого значення до наших днів, а багато поставлених ним проблем ще чекають свого вирішення. Як справедливо писав у своїх спогадах чеський професор Кацел:

Микола Мельник
(художник Я. Омелян)

«І. Горбачевський виховав висококласних учителів лікарської хімії, тисячі чеських лікарів... при тому був зразком патріота, вірним своєму народові й своїй Батьківщині». Він постійно підкреслював своє українське походження [3].

Микола Мельник (1875-1954). Ім'я Миколи Мельника, на жаль, незаслужено мало відоме сучасній українській молоді, учням шкіл, студентам, учителям біології, географії. Цьому є певні причини, бо він жив у час двох великих світових воєн, коли в Галичині часто змінювалися окупаційні режими: австрійський – царсько-російським і польським, польський – советським, советський – німецько-

фашистським, а останній – знову советським [19]. Бути українцем і вижити у цій вогняній круговерті та ще й зробити щось вагоме для науки було нелегко. М. Мельник залишився в Україні, пережив усі лихоліття зі своїм народом і зумів залишити вагомий слід у науці.

Народився М. Мельник 20 листопада 1875 р. у небагатій хліборобській сім'ї в селі Драганівка Тернопільського району. Змалку він виявив неабиякі здібності до навчання. Після закінчення сільської початкової школи батьки влаштували його до української гімназії в Тернополі. Після закінчення гімназії мусив відслужити один рік в австрійській армії і лише після цього вступив на природниче відділення філософського факультету Віденського університету, де глибоко зацікавився мінералогією та біологічними дисциплінами – ботанікою і зоологією.

Після закінчення університету (1904 р.) М. Мельник розпочав педагогічну працю у польській гімназії в Перемишлі, одночасно викладаючи природознавство в Українському інституті для дівчат – першій в Україні жіночій середній школі з українською мовою навчання. Однак молодого вчителя приваблювала не лише педагогічна діяльність, але і наукова робота, тому у 1906 р. він переїхав до Львова і почав працювати вчителем у філії Української академічної гімназії. Львів на цей час уже був відомим освітнім і науковим центром. Тут М. Мельник відразу поринув у наукову діяльність. Здійснював польові дослідження з ботаніки, мінералогії,

антропології та етнографії, співпрацював з науковим товариством ім. Т. Шевченка, а з 1909 р. став членом його фізіографічної комісії, яку згодом очолив.

Першим його вагомим науковим успіхом стає видання у 1911 р. підручника українською мовою «Мінералогія і геологія для середніх шкіл» [9]. Підручник складається з двох частин: мінералогії з елементами кристалографії та загальної геології. Обсяг його – 160 сторінок, текст ілюстровано 149 рисунками.

У 1914 р. М. Мельник підготував ґрунтовну наукову працю з мінералогії «Методи визначення породотворчих мінералів», яку подав до Львівського університету як дисертацію на здобуття докторського ступеня. Однак не захистив її, бо влітку почалася Перша світова війна, яка на тривалий час перервала його педагогічну і наукову діяльність. Вже на початку війни його мобілізували до австрійської армії, в березні 1915 р. він потрапив у російський полон і як полонений опинився у Симбірську, Уфі, Челябінську, працював на різних роботах. Лише після війни повернувся до Львова і продовжив викладати у філії Української академічної гімназії. У 1920 р. його обирають дійсним членом НТШ, а з 1923 р. він входить до складу Виділу (Президії) Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Найбільшим його досягненням у цей час був вихід у світ великої наукової праці «Українська номенклатура вищих рослин» [10].

З 1925 р. М. Мельник редагує «Фізіографічний збірник» математично-природописно-лікарської секції НТШ. У цьому збірнику друкували свої наукові статті такі відомі українські дослідники, як Юрій Полянський, Іван Олексинин та ін. Тут же друкував свої праці М. Мельник.

Очоливши у міжвоєнний період фізіографічну комісію, М. Мельник розгорнув дуже широку роботу зі створення природничого музею НТШ, який невдовзі (у 1927 р.) було відкрито. Його експозиція вмещала зоологічну, палеонтологічну, антропологічну, ботанічну, геологічну, палеолітичну (археологічну) та технологічну збірки. У 1927 р. на II з'їзді українських природознавців, що відбувся у Львові, він виголосив звернення «Про організацію фізіографічних дослідів», яке згодом було надруковане у збірнику фізіографічної комісії. У ньому М. Мельник закликав українську інтелігенцію – вчителів, науковців, священиків взяти участь у систематичному дослідженні природи України і всебічному представленні її в музеї. Тут же він давав свої

рекомендації щодо збирання й опису матеріалів з усіх ділянок природознавства. Особливо наголошував, що кожен знайдений предмет (знаряддя праці, гірська порода, скам'янілі рештки організмів) повинен мати якнайповніший опис місця його збору, щоби при повторному відвідуванні цього місця дослідниками його можна було легко відшукати [19].

У природничому музеї НТШ працювали лабораторії з різних галузей, де українські вчені проводили свої досліді. М. Мельник керував роботою лабораторії з мінералогії та геології, згодом – з ботаніки.

Свої знання з геології М. Мельник використовував і при написанні ботанічних робіт. Так, у розділі «Рослинність» до книги В. Кубійовича «Географія українських та суміжних земель» [11] він описав, яка рослинність була на території України в палеогені, неогені та четвертинному періодах, який вплив на рослинність мали зледеніння тощо.

Після «возз'єднання» М. Мельник викладав біологію та хімію у старших класах середньої школи у Львові. Одночасно, як досвідчений педагог, працював консультантом у міському методичному кабінеті.

Під час німецької окупації у Львові було лише дві гімназії, у яких для М. Мельника не знайшлося місця, він змушений був змінити фах і стати фітопатологом на станції захисту рослин. Вивчав хвороби найважливіших сільськогосподарських культур та розробляв методи боротьби з ними, публікував науково-популярні статті на ці теми у місцевих часописах. А після звільнення міста від німецько-фашистської окупації і відновлення навчання у Львівському університеті, з осені 1944 р., зайняв посаду викладача на кафедрі нижчих рослин біологічного факультету.

У 1948 р., зважаючи на вагомі наукові здобутки, М. Мельнику присвоєно звання доцента без захисту кандидатської дисертації.

У 1949 р. його обрано завідувачем кафедри ботаніки і дендрології Львівського лісотехнічного інституту, де він працював, поки дозволяло здоров'я.

Помер М. Мельник 6 серпня 1954 р. на 79-у році життя. Похований на Личаківському цвинтарі у Львові.

Оцінюючи через призму часу наукову і методичну діяльність М. Мельника, його внесок до скарбниці геологічної та ботанічної науки, слід зазначити, що його ім'я і науковий доробок незаслужено забуті, вони вартують уваги, він повинен зайняти належне місце в

Юрій Полянський
(художник Я. Омелян)

історії української науки, особливо в період розбудови національної школи.

Юрій Полянський (1892-1975) народився не на Тернопільщині, але його життєвий шлях і перші кроки наукової діяльності тісно пов'язані з цим краєм. Йому він присвятив ряд своїх наукових робіт. Ю. Полянський відноситься до когорти тих українських вчених, на долю яких випало пережити дві світові війни, які лавиною прокотились по нашому краю у ХХ столітті. Ці війни не тільки зламали його життєвий шлях, перешкодили здійсненню юнацьких мрій, але й змусили взятись за зброю, щоб захищати свій рідний край від

нападників і врешті-решт покинути свою Батьківщину і перебратися в далекі чужі краї, рятуючись від жорстокого тоталітарного комуністичного режиму. Але й там, далеко від Батьківщини, серед чужинців, працюючи тривалий час на важких фізичних роботах, він не втратив інтересу до науки і самовідданою працею здобув визнання та відповідні посади в науковому світі чужої країни, написавши кілька десятків книг і наукових статей з геології та географії Аргентини, яка за життя надала йому притулок, а після смерті прийняла у свою землю.

На початку своєї наукової діяльності у 20-30-ті роки він зробив вагомий внесок у пізнання палеогеоморфології, стратиграфії плейстоцену та археології палеоліту Поділля. Його ім'я було добре відомим і шанованим, але згодом, в роки тоталітарного режиму, повністю викресленим з наукового обігу з тавром «ворога народу». Це й стало причиною того, що ще й тепер, на тринадцятому році від проголошення незалежності України, мало кому з науковців-спеціалістів відоме ім'я цього талановитого вченого, а тим більше широкому загалу наших співвітчизників. За останні роки у наукових виданнях з'явилося лише декілька невеликих заміток про його життєвий шлях і наукову діяльність [6, 14, 16]. Це зумовлено перш за все тим, що робити огляд наукової діяльності Ю. Полянського надзвичайно важко, бо в Україні його праці були вилучені з бібліотек, а написані в Аргентині іспанською та

англійською мовами нам недоступні. Біографічних даних про вченого теж дуже мало.

В цій статті нами зроблено спробу зібрати відомості, що зафіксовані у вітчизняній науковій літературі, Львівському і Тернопільському архівах, а також спогади людей з близького оточення вченого, і зробити короткий огляд його життєвого шляху та наукової діяльності.

Юрій Полянський народився 6 березня 1892 р. в с. Жовтанці тепер Кам'янка-Буського району Львівської області у родині священика. Середню освіту здобув у старовинному українському місті Ярославі (тепер Польща). Навчався на філософському факультеті Віденського, а пізніше Львівського університетів. На жаль, роки навчання в гімназії та Віденському і Львівському університетах, як і перші кроки самостійного наукового життя Ю. Полянського поки що не досліджені.

На початку Першої світової війни його мобілізували в австрійську армію, де він служив поручником у гарматному полку. Влітку 1918 р., коли Австро-Угорська імперія почала розпадатися, Ю. Полянський разом з іншими українськими патріотами (Д. Палієвим, Л. Огоновським, Д. Вітовським, П. Бубелою, В. Старосольським, Н. Гірняком, І. Рудницьким та ін.) створюють підпільний Військовий Комітет. Цей комітет усього за кілька місяців провів величезну підготовчу роботу, що дало можливість 1 листопада 1918 р. здійснити так званий листопадовий здвиг і проголосити у Львові Західноукраїнську Народну Республіку. З перших днів листопада починається запекла боротьба українців з поляками за Львів, за Східну Галичину. Батарей гармат Ю. Полянського брала безпосередню участь в боях за Львів, обстрілювала з Високого замку квартали міста, зайняті поляками. В кінці грудня і на початку січня 1919 р., при організації Української Галицької Армії (УГА), батарея Ю. Полянського була включена у військову групу Схід, яка невдовзі була перетворена в Золочівську бригаду і брала участь у багатьох боях з поляками під Львовом. Після розвалу УГА та розпуску корпусу Січових стрільців, навесні 1920 р., Ю. Полянський, як і багато інших його товаришів повертається до окупованого поляками Львова, інші військовики перебрались до Відня і Праги. Але вони не могли змиритися з крахом визвольних змагань і в кінці серпня 1920 р. у Львові і Празі створюють осередки Української Військової Організації (УВО). У Львові створюється Начальна Команда УВО, до складу якої

разом з іншими патріотами входить і Ю. Полянський. НК УВО мала завдання проводити організаційні і бойові дії УВО в Галичині, а також підтримувати зв'язки з українськими політичними партіями і середовищами довкола урядів УНР і ЗУНР [5]. З УВО, як відомо, у 1929 р. виросла Організація Українських Націоналістів (ОУН). Але з невідомих нам причин у міжвоєнний період Ю. Полянський у політичному житті активної участі не брав.

Влітку 1920 р. Ю. Полянський влаштовується вчителем в Академічну гімназію у Львові, одночасно його зараховують у штат музею Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) і він інтенсивно займається навчальною та науковою роботою. Починаючи з 1923 р., Ю. Полянський щорічно проводить довготривалі польові дослідження, головним чином у Тернопільському Придністров'ї, збирає багатий джерельний матеріал з геології та археології, що ліг в основу усіх подальших його наукових висновків та поповнив фонди і експозиції музею НТШ. Його дослідженням у Придністров'ї значною мірою сприяло те, що тут у с. Новосілка Костюкова Заліщицького повіту він мав можливість зупинитися і жити в родині місцевого священика Омеляна Боярського, дочка якого Марія стала дружиною Ю. Полянського. Тут він збирає матеріал і пише свою першу наукову роботу, проводить археологічні розкопки.

У 1927 р. за значні досягнення в науковій роботі Ю. Полянського обирають дійсним членом НТШ.

Завдяки наполегливій праці Ю. Полянського, І. Труша, І. Раковського, М. Мельника та інших працівників музей НТШ поступово розширився і у 1928 р. його розділено на два окремі: етнографічний та природничий. Директором останнього призначено Ю. Полянського. З цього часу він стає постійним учасником засідань математично-природописно-лікарської секції, фізіографічної, науково-технічної та інших комісій Товариства. У питаннях розгортання музейної справи Ю. Полянський співпрацює з дійсним членом НТШ з 1920 р., вихідцем з Тернопільщини, редактором «Фізіографічного збірника» М. Мельником.

У червні 1927 р. на одній з нарад II Конгресу слов'янських географів у Львові Ю. Полянський уперше познайомився з В. Кубійовичем. З цього часу їхня дружба тривала аж до смерті Ю. Полянського у 1975 р. Ці взаємини значною мірою сприяли становленню В. Кубійовича як географа України і українського антропогеографа. «Разом з В. Кубійовичем упродовж двадцяти

років (1927-1947) вони утворювали своєрідний географічний дует: Ю. Полянський очолював природничо-географічну, а В. Кубійович – антропогеографічну складову західноукраїнської географії. Ю. Полянський був ніби передавальною ланкою між С. Рудницьким і В. Кубійовичем», – пише відомий дослідник наукової спадщини В. Кубійовича О. Шаблій [22].

У 1931-33 рр. Ю. Полянський, на пропозицію Бюро меліорації Полісся, займався вивченням геологічної будови Західного Полісся. За короткий час він здійснив збори й вивчення сучасної й викопної фауни молюсків, уточнив стратиграфію антропогену, виявив найхарактерніші риси геологічної будови, склав три листи геологічної карти цього регіону у масштабі 1:100000 (Брест-Литовський, Любешів, Ветли).

Паралельно з науковою роботою Ю. Полянський у 20-30-ті роки займався педагогічною діяльністю: з 1920 по 1937 рр. працював на посаді вчителя («професора») Львівської академічної гімназії, де викладав переважно географію й історію; у 1921-1923 рр. читав лекції з географії і проводив лабораторні заняття й екскурсії студентам Українського таємного університету, викладав основи антропології слухачам греко-католицької Богословської академії у Львові (1937-1939 рр.), працював шкільним візитатором (інспектором). Саме період з 1923 по 1939 рр. був чи найбільш насиченим і продуктивним у житті Ю. Полянського; в цей період він проявив себе як талановитий дослідник в галузі геології, геоморфології, палеогеографії та археології. Але ця плідна робота на користь української науки була перервана новою окупацією Галичини: у вересні 1939 р. більшовики зайняли Львів. Почалась тотальна перебудова всього дотогочасного життя, арешти українських патріотів. Ю. Полянського арешт обминув, мабуть, тому, що у 30-ті роки він практично відійшов від політики і займався виключно науковою та педагогічною діяльністю. Навпаки, його як відомого вченого і педагога з великим досвідом призначили завідувачем кафедри географії Львівського університету, обрали професором, а згодом 14 березня 1941 р. вчена рада університету одноголосно присвоїла йому вчений ступінь доктора географічних наук. Однак працювати йому було дуже важко. В університеті почалися арешти, у вересні 1940 р. було арештовано 59 студентів, а вже у січні 1941 р. 42 з них було засуджено до розстрілу [2]. З іншого боку, польська професура, а вона переважала у професорсько-викладацькому складі, перейшла

у глуху опозицію щодо вивчення і вживання української мови, хоч більшість знала її. В цих умовах Ю. Полянський проявив неабияку витримку і толерантність. Як згадує один з відомих тодішніх польських професорів університету А. Ян, він доброзичливо ставився до поляків, ненавидів нову владу і нових пришельців, але з цим мусив більше ховатися, ніж поляки [22].

22 червня 1941 р. почалася війна між Радянським Союзом і фашистською Німеччиною. 30 червня, в перший день німецької окупації Львова, тут було проголошено відновлення Української держави на чолі з Ярославом Стецьком. У цей же день Ю. Полянського призначають Головою Тимчасової Управи (бургомістром) м. Львова. На цій посаді він перебував до 10 вересня 1941 р. і займався переважно кадровими питаннями, налагодженням харчування, електро- і газопостачання м. Львова тощо. Він зробив спробу відкрити Львівський університет, призначивши на посаду ректора В. Сімовича. В. Сімович, Ю. Полянський та І. Крип'якевич доклали багато зусиль, щоб зберегти майно університету. Однак наприкінці серпня 1941 р. владу в університеті перебрав референт науки в Генеральній Губернії і незабаром університет закрили [1]. Після звільнення з посади бургомістра Ю. Полянський приступив до роботи у шкільній адміністрації Львова. Одночасно виконував важливу функцію в Українському Центральному Комітеті (УЦК), який уже з 1940 р. очолював В. Кубійович у Кракові.

У 1943 р. з наближенням радянських військ до Львова Ю. Полянський з сім'єю переїжджає спочатку до Кракова, потім до Відня, де очолює представництво УЦК в Австрії. У квітні 1945 р. емігрує у Баварію, проживає деякий час в с. Ауфкірх, а після перенесення Українського вільного університету з Праги до Мюнхена стає в ньому професором географії, викладаючи її також в університеті УНРРА (Міжнародному вільному університеті для біженців зі Східної Європи), бере участь у відновленні діяльності НТШ.

У 1947 р. Ю. Полянський переїжджає до Аргентини у Буенос-Айрес, де вже працював його брат. Чужина зустріла його неласкаво. Європейські дипломи тут не визнавались, потрібно було починати все спочатку, а йому йшов уже 55-й рік. Чотири місяці не міг знайти роботи за фахом, згодом влаштувався у Державній геологічній службі, де працював на різних посадах майже десять років (до 1956 р.), польові дослідження проводив в основному в Андах (в пустелі Мендоза на висоті 2-4 тис. м н.р.м.), у копальнях олова,

тальку, азбесту і серпентину. В 1956 р. його, вже відомого знавця геології Аргентини, запросили звичайним професором державного університету в Буенос-Айресі. На цій посаді він пропрацював до 1967 р., пізніше виконував обов'язки пленарного професора з геології.

Помер Ю. Полянський від серцевого нападу в Буенос-Айресі, залишивши дочку і сина, дружина Марія померла раніше. Згодом дочка переїхала до США і там померла. Син за неперевереними даними переїхав до Іспанії.

Науковою діяльністю Ю. Полянський почав займатися порівняно пізно, у 28-30 років, цьому завадила Перша світова війна, в подіях якої він брав активну участь. Але ввійшовши в науку він з самого початку чітко визначив предмет своїх досліджень і основні завдання. Головним його зацікавленням стала четвертинна геологія (стратиграфія плейстоценових відкладів, умови їх нагромадження, проблеми геоморфології, неотектоніка). У вступній частині до своєї основної праці з геології та географії Поділля «Подільські етюди» він писав: «Моїм завданням буде в першу чергу устійнити і розбудувати стратиграфію плейстоцену, ustalити чергові зміни флори і фауни, клімату і палеоліту, а відтак, спираючись на новім фактичнім матеріалі, розв'язати головні питання морфогенези Поділля» [12]. У зв'язку з тим, що плейстоценові відклади вміщують сліди життєдіяльності людей кам'яного віку, в нього виникла необхідність у ґрунтовному дослідженні палеоліту. Це, на перший погляд, побічне завдання Ю. Полянським було виконане на такому високому професійному рівні, що його заслужено вважають «батьком західноподільського палеоліту».

Польові дослідження Ю. Полянського відзначались детальністю, систематичністю і комплексним підходом до вирішення проблем. Основним об'єктом дослідження Ю. Полянського були плейстоценові відклади, особливо леси, які на Поділлі потужним чохлам покривають вододіли, схили й тераси в річкових долинах. Ю. Полянський вперше поділив цей покрив на три окремі різновікові горизонти, розділені або викопними ґрунтами або перервами в осадконагромадженні; охарактеризував ці горизонти фауною. Утворення лесових відкладів пов'язував з холодними і сухими льодовиковими періодами, а викопні ґрунти – з теплими і вологими міжльодовиковими епохами. З останніми він пов'язував також утворення травертинів, які зустрічаються на схилах річкових долин і балок.

Вивчаючи тераси Дністра Ю. Полянський першим розмежував тут дві високі тераси: найдавнішу (шосту за його нумерацією),

складену карпатською галькою, та п'яту, що включає червоний пісковик нижнього девону, а також показав тісний зв'язок між терасами Дністра і найновішими тектонічними рухами Західного Поділля.

На думку Ю. Полянського, протягом плейстоцену територія Західного Поділля зазнала два етапи підняття, з якими пов'язані два ерозійні цикли. Перше підняття відбулося у ранньому плейстоцені у міндель-риську міжльодовикову епоху. Його наслідком стало утворення нині вже зрілого рельєфу, який спостерігається вище рівня найдавнішої 6-ї тераси Дністра.

Друге підняття Подільського Придністров'я відбулося у пізньому плейстоцені, в рис-вюрмську міжльодовикову епоху. Воно, на відміну від першого, одночасно охопило всю досліджену територію. Загальне підняття супроводжувалось антиклінальним згином поверхні на лінії Золотий Потік–Чернелиця, який збігається з тектонічною лінією Бердо–Нароль В. Тессейра. Тут в районі Копачинці–Чернелиця воно досягло максимальної амплітуди (160–170 м). Викликаний цим підняттям другий ерозійний цикл зумовив глибоке врізання долини Дністра і його подільських приток, надавши їм сучасного вигляду. Максимум підняття Ю. Полянський встановив по деформації 6-ї тераси Дністра в районі Чернелиці. Таким чином, дослідник (вслід за Е. Ромером і С. Рудницьким) відзначає плейстоценову активність лінії Бердо–Нароль (В. Тессейр вважав її дислокацією третинного віку).

Прибувши у 1947 р. в Аргентину, Ю. Полянський, як і в Україні, став польовим геологом. Майже десять років він працював Андах, ґрунтовно вивчив їх стратиграфію, неотектоніку і геоморфологію. Це дало йому можливість запропонувати свою оригінальну модель їх походження, яка була високо оцінена спеціалістами. Тут він опублікував декілька десятків наукових праць. Усі вони написані іспанською та англійською мовами і чекають своїх дослідників, як і весь його життєвий і творчий шлях. Його дослідження були високо оцінені геологічною громадськістю й урядом Аргентини. Ю. Полянського було обрано академіком АН Аргентини, почесним членом Асоціації геологів Аргентини, членом-кореспондентом Асоціації геологів Мендози, відзначено урядовою нагородою [6, 14, 16].

Ю. Полянський був відомим археологом. Археологічні дослідження він проводив паралельно з геологічними, тому в більшості його геологічних праць про Придністров'я є дані про

археологічні знахідки, а ряд статей повністю присвячено питанням археології. Співставивши карту палеолітичних стоянок з картою виходів на поверхню верхньокрейдових відкладів, що містять у собі конкреції кременю, Ю. Полянський прийшов до важливого висновку про тісну залежність первісної людини від наявності і характеру сировинної бази для знарядь праці. За його даними, кремень із Західного Поділля транспортувався і в інші місцевості.

Узагальнюючи дані про геологічні умови знаходження палеолітичних стоянок, він виділив і охарактеризував окрему Подільсько-Бесарабську провінцію, в якій на той час нараховувалось 126 місцезнаходжень.

Аналіз топографічних умов знаходження палеолітичних поселень привів Ю. Полянського до думки про те, що первісні мисливці селились на відкритих до сонця місцях, переважно на південно-західних схилах, недалеко від води (біля річок, потічків, озер). Він висунув ряд важливих тверджень стосовно класифікації палеолітичних поселень, виділивши стоянки, тимчасові стійбища й майстерні; звернув увагу на функціональні особливості окремих ділянок поселень, зокрема, місця для проживання (житла), ділянки з вогнищами, місця виготовлення кам'яних знарядь (виробничі центри), периферійні ділянки; виявив зв'язки давнього населення Поділля й Центральної Європи, що здійснювалися через карпатські перевали тощо.

Підсумовуючи вище сказане зауважимо, що Ю. Полянський ставив і намагався розв'язати ряд суттєвих наукових проблем в галузі археології. Зокрема: виділення палеолітичних провінцій, з'ясування питання про густоту палеолітичних поселень та пояснення причин, що викликали це явище, визначення шляхів пересування і напрямів заселення, визначення характеру взаємозв'язків давніх груп, розмірів і типів поселень, характеру фізико-географічних умов існування палеолітичної людини [20, 21], її господарської діяльності, геологічного часу терас і відкладів, що їх покривали та ін. Він досяг на цьому шляху вагомих результатів. Ряд його праць не втратив актуальності і в наш час.

На жаль, за радянського тоталітарного режиму всі його праці були вилучені з бібліотек, а його ім'я як вченого – з геологічних, географічних, археологічних та інших видань, тому й тепер залишаються недоступними для широкого кола читачів. Інші були видані іспанською, німецькою, польською та англійською мовами і теж недоступні широкому загалу. Настав час зібрати їх і перевидати рідною мовою в незалежній соборній Українській державі.

Іван Тесля
(художник Я. Омелян)

Іван Тесля (1902-1996). Талановитий український вчений-географ. Його перу належать десятки праць із метеорології, кліматології, геофізики, картографії й історії українських поселень у Канаді. Проте чи не найбільшу частину свого активного життя і таланту він присвятив педагогічній діяльності [16, 17, 18].

Народився в с. Настасові Тернопільського повіту у багатодітній селянській сім'ї. Після закінчення початкової школи в рідному селі у 1913 р. вступив до першого класу української приватної гімназії в Збаражі, але провчився там недовго, бо в 1914 р. розпочалася війна і він повернувся в

село до батьків. Після війни продовжував здобувати екстерном гімназійну освіту у Тернопільській державній українській гімназії. Так він закінчив 5-6-й і 7-й класи, лише у 8-му навчався стаціонарно. У 1923 р. І. Тесля блискуче здав матуру і закінчив гімназію з відзнакою. У 1923-24 рр. служив у польському війську. З 1925 по 1932 р. навчався у Львівському університеті, спочатку на гуманітарному, а згодом на природничо-математичному відділенні. Студював історію, географію, геологію і геофізику, здобув ступінь магістра філософії з географії, геології і кліматології. Після закінчення університету працював науковим співробітником інституту метеорології і геофізики. Опублікував ряд праць з метеорології, геофізики, кліматології і гідрографії у фахових польських і німецьких журналах.

У 30-х роках рівночасно з працею в інституті метеорології і геофізики І. Тесля був учителем географії у Малій семінарії у Львові. Паралельно працював ще співробітником проф. В. Кубійовича, готуючи карти до широковідомого у свій час «Атласу України» (1937) й окремі розділи до книги «Географія українських і сумежних земель» (1938), яка вийшла у світ за редакцією В. Кубійовича і була перевидана у 1943 р. під назвою «Географія України і сумежних країв».

У роки Другої світової війни І. Тесля працював у шкільному відділі так званого Українського Центрального Комітету (УЦК) у

Кракові та Львові і займався майже виключно організацією українських шкіл в Галичині.

У 1942-43 рр. він редагував часопис «Українська школа». В ньому друкувалися статті з проблем виховання, методики навчання, висвітлювався досвід роботи вчителів. Крім численних виступів і статей на педагогічні теми, І. Тесля підготував декілька навчальних програм для шкіл і учительських семінарій.

Вершиною його педагогічної творчості у воєнний період було створення чудового посібника з географії України «Наша Батьківщина» (Українське видавництво, Краків-Львів, 1942). Пізніше ця книга двічі перевидавалася за кордоном. Третє її видання значно доповнене і змінене вийшло у світ під назвою «Географія України й українських поселень» (Торонто-Нью-Йорк, 1957).

З 1944 р. І. Тесля – в еміграції, спочатку в Німеччині, а з 1948 р. в Канаді. Переїхавши в Канаду, досліджував географію українських поселень у Канаді, вивчав літературні джерела, збирав статистичні дані про українських поселенців, їх участь в розбудові краю тощо. Результати цих досліджень виклав у ряді праць, написаних англійською мовою. Крім цього, він написав ряд статей до Енциклопедії Українознавства. Помер І. Тесля в Торонто 12 квітня 1996 р. на 94 році життя.

І. Тесля обраний членом НТШ у березні 1937 р. На той час він вже був відомим метеорологом і кліматологом, мав ряд друкованих праць у цій галузі. Але як талановитий організатор НТШ він проявив себе дещо пізніше, в еміграції [16, 17, 18].

30 березня 1947 р. у Мюнхені за ініціативою професорів Івана Раковського, Зенона Кузені, Чубатого та інших активних членів було скликано загальні збори, на яких за львівською традицією обрано Головний Виділ. Головою переобрано проф. Івана Раковського, заступником – проф. Зенона Кузеля, секретарем – проф. Володимира Кубійовича. На цих зборах був присутній і доктор Іван Тесля. З цього часу НТШ відновило свою роботу за кордоном. Але вже у 1948 р. внаслідок масової еміграції членів Товариства у різні країни, вона знову загальмувалась, здекомплектований Виділ перебрався до Сарселю у Франції. В цих умовах за згодою Головного Відділу почали виникати окремі Відділи Товариства в Америці (1947 р.), в Канаді (1948 р.), в Австралії (1950 р.) та Європі (1952 р.). Згодом, у 1954-1955 рр., на місцях поселення українців виникли автономні Товариства: НТШ-Нью-Йорк, НТШ-Торонто, НТШ-Сідней, НТШ-Сарсель.

Замість Головного Відділу створено Головну Раду Наукових товариств ім. Шевченка на чолі з президентом і генеральним секретарем для ведення діловодства.

В кінці 1948 р. дійсні члени НТШ, що опинилися в Канаді (проф. д-р Євген Вертипорох, проф. д-р В. Бригідер з Торонта та д-р Іван Німчук з Едмонта) клопоталися перед Головним Відділом НТШ у Мюнхені щодо заснування в Канаді Відділу НТШ. У травні 1949 р. відбулося перше засідання ініціативного комітету, в якому взяли участь д-р В. Бригідер, д-р Євген Вертипорох, д-р Ярослав Пастернак, д-р Іван Тесля та інж. Омелян Тарновський. Після проведення необхідної підготовчої роботи 17 жовтня 1949 р. відбулися збори членів НТШ, на яких було прийнято статут і обрано управу Канадського відділу НТШ (КНТШ). Головою обрано проф. Є. Вертипороха, його заступником проф. В. Бригідера, а секретарем д-ра Івана Теслю.

Перед новоствореним відділом Товариства виник ряд складних завдань, які необхідно було розв'язати: створити матеріальну базу і довести необхідність свого існування, щорічно в березні проводити сесії для відзначення історичних подій і визначних постатей української культури. З самого початку було створено три наукові секції: філологічну, історично-філософську і математично-природничу. Для їх функціонування потрібно було створити фонд для видання наукових праць членів Товариства, налагодити тісну співпрацю з українськими науковцями, Головним Відділом та Американським НТШ, УВАН в Канаді та іншими науковими установами і суспільно-культурними організаціями. Значна частина цієї роботи покладалася на І. Теслю як секретаря КНТШ. І він виконував її з властивою йому наполегливістю й ентузіазмом. У листі до свого близького друга і вчителя В. Кубійовича 16 квітня 1950 р. І. Тесля писав: «Я щораз краще бачу тут реальні основи для створення сильного українського наукового осередка». Завдяки йому та іншим членам управи робота з укріплення КНТШ успішно розвивалася. Якщо у 1950 р. тут нараховувалося лише 12 дійсних членів і 40 звичайних, то у 1958 р. їх стало відповідно 16 і 104. Чотири дійсні члени, в тому числі й І. Тесля, проживали в Торонто, інші були розпоршені по всій Канаді. Засідання управи відбувалися двічі на місяць, а президії – майже кожного тижня. За короткий час КНТШ розвинуло значну наукову і культурну діяльність, влаштовуючи наукові конференції, сесії, присвячені різним проблемам.

Перша наукова конференція КНТШ відбулася 3 вересня 1950 р. На ній проф. д-р І. Тесля виступив з доповіддю «Декілька завваг до статистики українців в Канаді (на основі перепису 1941 р.)» та з рефератом «З новіших дослідів над секулярними змінами клімату». Конференція пройшла успішно. Такі конференції відбувалися кожного року восени протягом ряду наступних років, як і Шевченківські щорічні сесії в березні.

Четверта конференція відбулася 5-6 вересня 1953 р. в Торонто спільно з АНТШ. На ній заслухано 22 доповіді. На цій конференції, на пропозицію І. Теслі, створено комісію канадознавства з метою вивчення української спільноти в Канаді, умов життя і праці та досягнень українців у цій країні. Доктор І. Тесля виступив з доповіддю «Канадські українці в світлі свіжо оголошених матеріалів перепису людности Канади в 1951 р.»

Організаційна і наукова робота в КНТШ вимагала від І. Теслі неймовірних зусиль. Адже в цей час, від 1948 до 1955 рр. він змушений був працювати на важких фізичних роботах (на фермі, на заводі, в шахті), щоби заробити на хліб насущний для сім'ї і для себе, а крім цього, він продовжував вчитися, вивчати мови (англійську, французьку), математику, щоби після закінчення трудового договору одержати роботу за спеціальністю. В одному з листів до В. Кубійовича (від 12 січня 1952 р.) він писав: «Я невисилі бодай впродовж найближчого півроку зацікавитися К.В.НТШ, бо крім праці на хліб мушу працювати над вивченням французької мови, вправляти математику і т.д. Часто чуюся перепрацьований і тоді не можу до нічого добратися». В іншому листі до В. Кубійовича (від 17 липня 1952 р.) він пише: «Мені прикро, що мої обставини змушують мене зайнятися в найближчому році тільки ближчими для мене справами. В цьому році рішиться: або успію проробити математику і фізику так, щоб зайняти по одержанні горожанства (громадянства – Й.С.) працю в метеорології Канади або Америки, або залишуся далі чорноробочим і тоді ніякої користі з мене й так не було б. Робота з клімату Алберти також мусить бути скінчена в як найкоротшому часі. В липні бажаю позбутися всіх зобов'язань і серпень мати для себе. Найгірше, що гаряча погода в останніх двох тижнях відбирала в мене всяку спосібність думати. Праця в замкненій «залі» виповненій димом, випарами з оливи, і парів бензини, фарби і т.д. в температурі ок. 40°С мене томила так, що по приході додому клався як непритомний». У цьому ж листі він ділиться з Кубійовичем: «Еміграційне життя вплинуло погано і на

інших наших членів. Тому нашим найважливішим завданням повинно бути притягнути до співпраці наших студентів» [8].

У 1967 р. І. Тесля разом з такими видатними діячами науки і культури, як проф. д-р Яр Славутич, проф. Василь Іванис, д-р Богдан Стебельський брав участь у роботі Конгресу Української Вільної Науки в Нью-Йорку, де виступив з доповіддю «Вплив господарських перемін на розселення і демографічну структуру канадійських українців». Одночасно з роботою у канадському відділенні НТШ в Торонто І. Тесля працював у його осередках в Едмонтоні і Оттаві. З його ініціативи в Едмонтоні у 1951 р. створено окрему комісію з канадознавства, яку він і очолив як ініціатор.

Осередок в Оттаві був створений 30 вересня 1967 р. На установчих зборах головою осередку було обрано проф. д-ра В. Кисілевського, а заступником голови – д-ра І. Теслю. За ініціативою останнього члени осередку займалися опрацюванням статті «Канада» до Енциклопедії Українознавства, виступали з доповідями для публіки та промовами під час імпрез, що їх влаштовували інші товариства в Оттаві, опублікували ряд статей в українській і англійській періодичній пресі та журналах. Крім ряду статей, опублікованих у періодичній пресі, І. Тесля виступив з доповідями «Про працю і заслуги українського археолога бл. п. проф. д-ра Ярослава Пастернака і проф. Сімпсона» та «Стан сучасної археології в Україні». Разом з членами осередку він брав участь у святкуваннях з нагоди приїзду до Канади Верховного Архієпископа, Кардинала Йосипа Сліпого, вітав його від імені громади як свого земляка і шкільного друга.

Як дійсний член НТШ І. Тесля до останніх років свого життя працював над вивченням історії українців Канади і став у цій галузі найвидатнішим дослідником. З цієї тематики він опублікував понад 20 наукових праць, втому числі декілька монографій. У 80-90-ті рр. написав і опублікував у виданнях НТШ ряд великих географічних нарисів до збірників «Зборівщина», «Збаражчина», «Бойківщина», «Стрийщина». За самовіддану працю на цій ниві управа НТШ його неодноразово нагороджувала грамотами, а вдячні країни висловлювали щирі подяки.

І. Тесля був дійсним членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка та кількох канадських і американських географічних і метеорологічних товариств, його ім'я як вченого-патріота, славного сина українського народу повинно знайти належне місце в географічній науці і освіті незалежної Української держави.

Наведені вище дані свідчать, що вчені-природослідники вихідці з Тернопільщини були активними діячами НТШ від початку його виникнення, вони відіграли важливу роль у вивченні природи нашого краю та загального розвитку природничих наук. На жаль, через несприятливі історичні умови, їхні праці мало відомі сучасному поколінню молодих учених, учителів, студентів та учнівській молоді. Одним з головних завдань НТШ є їх пропаганда всіма доступними засобами.

Література

1. Антонюк Н.В. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939-1944 рр.): За матеріалами періодичної преси. – Львів. – 997. – 232 с.
2. Вісник НТШ. – Львів, 1995. – Ч. 11-12. – С. 16.
3. Головацький І. Іван Горбачевський. Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 1995. – 126 с.
4. Головацький І. Іван Верхратський – природослідник, організатор науки // Матеріали наук. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження видатного вченого-природослідника Івана Верхратського. – Тернопіль, 1996. – С. 4-5.
5. Демидок М. Дійсний член НТШ – Юрій Полянський // Вісник НТШ. – Львів, 1995. – Ч. 12-13. – С. 10-11, 22.
6. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Т. 1, 2, 4, 6, 8.
7. Кобів Ю.Й. Творці українського природознавства Іван Верхратський та Микола Мельник // Аксіоми для нащадків: 36. Нарисів / Упорядник Олег Романчик. – Львів: Меморіал, 1992. – С. 495-511.
8. Листи Івана Теслі до В. Кубійовича (рукопис). Особистий архів проф. О. Шаблія.
9. Мельник М. Мінералогія і геологія для середніх шкіл. – Львів, 1911. – 160 с.
10. Мельник М. Українська номенклатура вищих рослин // 36. матем.-природописно-лікар. секції НТШ. – Т. XXII. – Львів, 1992. – 356 с.
11. Мельник М. Рослинність / Географія українських і суміжних земель (за ред. В. Кубійовича). – Краків-Львів, 1943. – С. 218-242.
12. Полянський Ю. Подільські етюди // Збірн. матем.-природописн.-лікарськ. секції НТШ. – Львів. – 1929. – Т. XX. – С. 1-165.
13. Свинко Й. Іван Верхратський – творець української мінералогічної термінології // Матеріали наук. конф., присвяченої 150-річчю від дня народження видатного вченого-природослідника Івана Верхратського. – Тернопіль, 1996. – С. 24-25.
14. Свинко Й. Юрій Полянський – визначний український геолог і геоморфолог. Тернопілля-96: Регіональний річник. – Тернопіль, 1996. – С. 128-129.
15. Свинко Й. Іван Тесля як вчений-географ і педагог // Наук. записки Терноп. педуніверситету: Серія: Географія. – № 1 (7). – 1998. – С. 10-12.

16. Свинко Й. Внесок українських галицьких геологів і географів з діаспори у вивчення рідного краю та загальний курс наук про Землю // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Тернопіль: Екологічна думка, 1999. – С. 195-200.
17. Свинко Й. Професор Іван Тесля – талановитий український вчений-географ, організатор просвіти, громадський діяч // Наукові записки ТДПУ. Серія: Географія. – № 2 (7). – Тернопіль, 2002. – С. 3-11.
18. Свинко Й. Іван Тесля як один з організаторів і активних діячів Наукового товариства ім. Шевченка в Канаді // Наукові записки ТДПУ. Серія: Географія. – № 2 (7). – Тернопіль, 2002. – С. 15-20.
19. Свинко Й. Микола Мельник – талановитий український природодослідник, геолог і педагог // Наукові записки ТДПУ. Серія: Географія. – № 2. – Тернопіль, 2003. – С. 8-12.
20. Ситник О. Біля джерел формування палеолітичної науки в Україні (Юрій Полянський) // Постаті української археології. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 7. – Львів, 1998. – С. 16-20.
21. Черниш О. Археологічна діяльність Юрія Полянського // Постаті української археології. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 7. – Львів, 1998. – С. 14-16.
22. Шаблій О.І. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. – Париж-Львів, 1996. – С. 298-305.

Ірина Федорів

МИРОН КОРДУБА І НТШ

Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

Мирон Кордуба належить до покоління української інтелігенції рибжеу XIX–XX ст., представники якого, покидаючи дім своєї, як правило, священничої родини, ставали на шлях світського служіння народу, збереження й розвитку національної культури. У душі вимог часу вони отримували університетську освіту та пробували себе у літературній і науковій творчості. Більшість віддавала перевагу науці, справжній культ якої склався серед української інтелігенції з 90-х рр. XIX ст. до початку Першої світової війни. У той час створюються українські наукові товариства, зокрема й Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), заснуються періодичні збірники наукових праць, видається фахова та науково-популярна література, формується коло вчених, яке стало кістяком майбутньої Академії наук.

М. Кордубу (1876-1947) – видатного українського історика, географа, етнографа, археографа, бібліографа, публіциста, педагога, громадсько-політичного діяча – М. Грушевський зараховував до «невеликого числа своїх справжніх учнів, якими він завжди опікувався і з яких сподівався пожитку для нашої суспільності» [1].

Потреба вивчення питання співпраці М. Кордуби і НТШ зумовлена відсутністю спеціальних вітчизняних студій, де повною мірою висвітлювалася б зазначена проблема. Таке дослідження дозволить рельєфніше виявити мотиви участі М. Кордуби у діяльності та виданнях НТШ, об'єктивно проаналізувати його роботу в історико-філософській секції та археографічній комісії, дозволить зробити висновок, наскільки вона відповідала соціальним запитам і потребам національного становлення тодішнього суспільства та сьогодишнього.

У науковому сенсі означена тема дозволяє розглядати проблему майже з початкової стадії досліді. Хоча в українській історіографії досліджені окремі аспекти діяльності М. Кордуби в НТШ та співпраці в цьому контексті з М. Грушевським. Вони простежуються у працях І. Крип'якевича [2, 3], М. Алексієвця і В. Савенка [4], Б. Головина [5, 6], З. Зайцевої [7], Я. Серкіза [8, 9], О. Найді [10], О. Купчинського [11] та ін.

Народився Мирон Кордуба 2 березня 1876 р. в с. Острів коло Тернополя у сім'ї священника. З перших днів навчання у початкових

класах школи в рідному селі хлопець виявив особливі здібності й нахил до науки [5]. У 1885-1891 рр. здобував освіту в Тернопільській гімназії, а в 1891-1893 рр. – в академічній гімназії у Львові (7-8 класи). Перехід був вимушений у зв'язку з конфліктом на національному ґрунті із вчителем-поляком [12, 662].

У 1893 р. М. Кордуба вступив на філософський факультет Львівського університету. Протягом двох років навчання він слухав лекційні курси професорів І. Шараневича (історія Австро-Угорської монархії), К. Войцехівського (історія Австрії), Л. Фінкеля (епоха хрестових походів), О. Огоновського (Історія української літератури), а також А. Ремана з географії та В. Скурського з філософії. Відвідував семінари М. Грушевського – з історії України, І. Шараневича – з історії Австрії, М. Дембінського із загальної історії [13, арк. 4].

Під керівництвом М. Грушевського М. Кордуба робить перші кроки в історичній науці. При підготовці наукових кадрів М. Грушевський дотримувався таких принципів: збудити зацікавлення предметом історії, довести її престижність, важливість для формування не тільки людини, але й нації; висока вимогливість, постановка важких і поважних завдань в якомога ранньому віці, не дріб'язкова опіка, а самостійна праця, не історичний гурток при університеті, а участь у роботі НТШ. Для цього треба було поступово розвивати у молодих учених-студентів навички наукової роботи: реферування, огляди, рецензії, критика, архівний пошук включно до відряджень студентів у закордонні архіви; врешті, створення умов для оперативного публікування завдяки організованим виданням НТШ [3, 25-26].

Як університетський професор, історик і промотор наукової діяльності НТШ, М. Грушевський у першу чергу звернув увагу на приєднання до наукової праці молодих здібних істориків, які переважно були його студентами і під його керівництвом брали участь у роботі історично-філософської секції та інших наукових комісіях НТШ [14, 56]. Як писав пізніше історик, «нас, своїх студентів, професор затягнув до рецензійного відділу. Зразу це нам видалося дивним, бо не почували за собою відповідної підготовки, щоб обговорювати, або й критикувати твори учених-спеціалістів. Але М. Грушевський вмів швидко розігнати сумніви й недостачу довір'я в сили. Так поробив із нас 18-20-літніх хлопців-рецензентів і так повставали перші студентські рецензії в Записках» [15, 795]. Протягом неповного 1895 р. історик прорецензував 28 наукових праць німецькою, польською, французькою та іншими мовами [9, 2].

Тільки бібліографічний відділ «Записок НТШ» вмів шість його рецензій, серед яких – на статті професорів Варшавського університету І. Філевича «Угорська Русь и связанные с нею вопросы и задачи русской исторической науки» [16, 5] та К. Грота «Мадыяры и славяне въ прошлом» [16, 6-7], на монографію Г. Стракоча-Грасмана «Вторгнення монголів у Центральну Європу в 1241 та 1242 рр.» [16, 11-12], на другий том монографії Д. Яворницького «Історія Запорозжскихъ козаковъ» [17, 39-44], на розвідку Ф. Крчека «Писанки в Галичині» [17, 58-61], на працю О. Краушара «Історичні і літературні картки» [18, 38-39].

До НТШ М. Кордуба вступив у 1895 р. Це підтверджує запис у «Книзі обліку членів НТШ» та сплачені ним внески за 1895-1896 рр. [19, 110].

У 1896 р. він уперше виступив на засіданні історико-філософської секції НТШ. Таким чином, поруч із В. Антоновичем, Д. Багалієм, О. Барвінським, В. Гнатюком, О. Колесою, С. Томашівським, О. Терлецьким та іншими, історик став одним з перших членів Товариства, яке поступово ставало осередком наукової праці, особливо в галузях, пов'язаних з українським краєм [20, 392, 395, 21, 15-16].

У 1896 р. для бібліографічного відділу «Записок НТШ» М. Кордуба подав ще шість заміток на праці російських, польських та австрійських авторів. Для відділу «Наукова хроніка» цього ж часопису анонсував 16 німецькомовних етнографічних розвідок Р.Ф. Кайндля, присвячених гуцулам, галицьким і буковинським русинам та липованам; проаналізував причетні до українознавчої тематики публікації журналів, які тоді виходили на території Австро-Угорської монархії, зокрема «Візантійського журналу», «Місячника з першоджерел народознавства», «Журналу австрійського народознавства», «Журналу східноєвропейської історії», «Етнологічних повідомлень з Угорщини» [22, 1-10; 23, 37-42; 24, 31-37].

1 липня 1903 р. М. Кордубу обрали дійсним членом НТШ у Львові, головою якого тоді був М. Грушевський. Тепер він мав право брати участь у наукових засіданнях, що відбувалися що два тижні [4, 175]. Члени Товариства читали повідомлення про свої роботи, секція вирішувала можливість їх публікування [2, 26]. Зауважимо, що дійсних членів секція добирала собі переважно з-поміж своїх співпрацівників, і число їх зростало досить повільно [2, 395-396].

Для М. Кордуби велике значення мала участь у виданні ювілейного наукового збірника, присвяченого М. Грушевському з

нагоди його десятилітньої наукової діяльності в Галичині (1894-1904) [25, 343]. Запрошення він одержав у листі від В. Гнатюка. Відповідаючи, М. Кордуба зазначав, що дуже радий взяти участь у запланованій справі на честь такого поважного діяча і вважає своїм обов'язком спричинитися до неї: «на жаль, не маю під рукою нічого готового з тих речей, які надавалися б до збірки і доведеться писати. Прошу проте заховати для мене 1 ½ – 2 аркуші друку в другій частині, а я надіюсь на основі зібраного вже матеріалу зладити до січня 1905 р. розвідку з Буковинської історії» (лист від 15.10. 1904 р.) [26, арк. 103]. У квітні вчений пересилає вже готову статтю В. Гнатюку «Молдавсько-польська границя на Покутю до смерти Стефана Великого» [26, арк. 101; 27, 158-184].

М. Грушевський надавав особливої ваги виданням джерел до історії України, тому й розвинув археографічну діяльність [28, 72]. Планувалось видавати літописи і хроніки, матеріали правничого, історико-етнографічного характеру, а також з історії церкви й освіти. З цією метою готувалося видання «Жерела до історії України-Руси» і «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» [29, 34]. У зв'язку з цим М. Грушевський направляв своїх учнів вивчати іноземні архіви. М. Кордуба працював у Відні, Москві, Бухаресті (1907-1909 рр.) [28, 72].

Видання серії збірників «Жерела до історії України-Руси» під загальною редакцією М. Грушевського стало важливим успіхом археографічної комісії. У ній планувалося опублікувати матеріали з історії українського козацтва (остання чверть XVI – до середини XVIII ст.). У 1905 р. вчений запропонував комісії план видання джерел під назвою «Корпус матеріалів до історії козащини». Збирання документів мало відбуватись шляхом організації археографічних екскурсій до архівів і бібліотек різних країн Європи [30, 121], зокрема, бібліотеки Чарторийських, університету у Кракові, Красінських і Генерального штабу в Варшаві, публічної бібліотеки, архіву Сенату і Генерального штабу в Петербурзі, архіву міністерств справедливості і закордонних справ та Рум'янцівського музею у Москві [2, 408].

Для видання «Жерел до історії України-Руси» потрібні були немалі кошти [31, 175]. Хоча фінансова база НТШ поступово міцніла, матеріальні труднощі були відчутними. Урядових субсидій на археографічні дослідження та відрядження молодих дослідників майже не було. М. Грушевський звертався за допомогою до царського уряду через українську парламентську та сеймову репрезентацію [30, 121]. Зберігся лист НТШ до депутата сейму

від 9 грудня 1910 р. з проханням клопотати перед Міністерством культів і освіти про надання в Австрійському історичному інституті в Римі стипендії кандидатові НТШ – М. Кордубі, відрядженому у Ватикан для збирання документів до «Корпусу матеріалів до історії козащини» [32, арк. 1-2]. Там історик підібрав необхідний матеріал з історії унійних змагань української церкви XVI – початку XVII ст. [28, 84].

Виділ НТШ іноді допомагав у вигляді державних стипендій тим студентам, які мали значні успіхи в науковій праці (С. Томашівському, М. Кордубі, Г. Стрипському). М. Грушевський спеціально замовляв бібліографічні огляди праць зарубіжних істориків для «Записок НТШ», за що молоді науковці одержували щорічну платню та гонорар за кожний друкований аркуш огляду. Так, М. Кордуба понад п'ять років виконував такі замовлення [30, 121–122]. Історик виявив неабиякий інтерес до втілення в життя ідей свого вчителя. У відділі рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України зберігаються виписки з історії Хмельниччини за 1636–1662 рр., зроблені М. Кордубою зі спеціальної літератури і джерел [33]. Знання європейських мов давало можливість істориком успішно виконувати це завдання [28, 85].

Хоча до збирання матеріалів М. Кордуба приступив ще в 1905 р., членом археографічної комісії був обраний тільки у 1911 р. [30, 122].

Про свою наполегливу працю над архівними документами М. Кордуба повідомляв М. Грушевському та своїм колегам. На той час саме припадає опрацювання ним габлітаційної теми, присвяченої польсько-семигородським відносинам у середині XVII ст. Допомогала й отримана довгоочікувана стипендія. Найбільше М. Кордубу цікавили документи про контакти Богдана Хмельницького із семигородським князем Юрієм II Ракоці. Так, під час роботи у віденських архівах над матеріалами про Хмельниччину М. Кордуба у листі до С. Томашівського 18 січня 1907 р. ділився думками про свої плани зі збирання архівних матеріалів, писав про цікаві документи у відділах «Polonica», «Turcica» та «Dispacci di Germanica», про наявність у Відні великої частини венеційського дипломатичного архіву з тих часів, коли Венеція належала до Австрії: «... тож може цікаво буде Вам знати, що тут, у Відні магеріал до цієї справи (про Хмельниччину) дуже багатий і інтересний. Я весь час зустрічаю акти до цієї справи, спочатку навіть почав їх копіювати, особливо відносини Хмельницького з Туреччиною. Найтемніше досі місце в Слові о полку Ігоревім – також можна тут значно висвітлити, готую для «Записок НТШ»

рецензію на книгу Йорги «Geschichte der Rumdnen» і з цією метою думаю відвідати Бухарест. Загримуватись на Угорщині мені немає потреби, бо всі важливі архівні документи переглянуто до мене і видано. Якщо виб'ю продовження відпустки – то виберуся до Москви з надією знайти там щось цікаве» [34, арк. 13-14]. Пізніше у своїх біографічних статтях про родину Хмельницьких учений використав румунські джерела, видані Є. Гурмузакі [30, 122].

У тому ж році М. Кордуба виїжджав до Москви, оскільки там в архіві Міністерства закордонних справ зберігався потрібний йому польський дипломатичний архівний матеріал, про що він писав С. Томашівському з Москви 2 жовтня 1907 р. У листі також повідомляв, що знайшов невідомі досі акти про стосунки Ракоці з царем Олексієм Михайловичем, матеріали з останніх місяців козаччини перед смертю Б. Хмельницького, багато цікавого про події 1653 р. Водночас М. Кордуба нарікає на погані умови праці, що робота йде дуже повільно, бо московський архів відкритий тільки з 11.⁰⁰ до 15.⁰⁰ год., а в суботу – зачинений. Крім того, дуже багато різних свят, яких немає в Україні, і тому число робочих днів складає 3 або 4. Після обіду історик працював до 20.⁰⁰ год. у бібліотеці Рум'янцівського музею. У листі згадує про зустріч з А. Кримським та «милу бесіду», «в цілому зітхаю за хорошими умовами наукової праці, які були у Відні» [34, арк. 15]. Попри це у Москві дослідник підготував цікавий для галицької молоді нарис з життя українських студентів Московського університету та Вищих жіночих курсів [35].

Завдяки копіткій та наполегливій роботі М. Кордуби та інших членів археографічної комісії (О. Терлецького, Д. Коренця, С. Томашівського, С. Рудницького, О. Целевича, Ю. Кміта, З. Кузелі, І. Джиджори, І. Кревецького, І. Крип'якевича та ін.) протягом 1895-1913 рр. було видано 10 томів документів у серії «Жерела до історії України-Руси». Напрацювання М. Кордуби ввійшли до 12-го тому «Матеріали до історії української козаччини» (Львів, 1911) [36, 52-53]. Зібраних документів виявилось так багато, що дослідник був змушений тексти актів подавати у скороченому вигляді, а зміст менш важливих – передавати своїми словами. «Без скорочення й вибору, – писав він, пояснюючи ситуацію, – прийшлося б товариству видати книгу чи не у шестеро більшу» [7, 117].

У роки Першої світової війни, драматичні події якої загрожували знищенням культурно-інституційних набутків української інтелігенції у Галичині, М. Кордуба відновив традицію

дієвої підтримки НТШ справи українського університету у Львові, зокрема практику підготовки спільних меморандумів від Товариства й українських депутатів Віденського парламенту на адресу уряду. Оскільки у довоєнний час цісарський уряд проектував розгляд справи українського університету щонайпізніше у жовтні 1916 р., М. Кордуба у березні того ж року на засіданні Товариства запропонував текст Меморандуму НТШ до Міністерства культів і освіти у цій справі. Після засідання передав його до друку, щоб, відбуваючи до Відня у своїх справах, відвезти його у міністерство [30, 117].

У серпні 1921 р. М. Кордуба виступає одним з організаторів Українського таємного університету (УТУ) у Львові. Оскільки польська влада зробила практично неможливим подальше навчання українських студентів у Львівському університеті, з'їзд вирішив, що українське суспільство «мусить допомогти університетській молоді іншим шляхом здобути собі знання і відповідні кваліфікації». Професор В. Щурат і більшість промовців відстоювали думку про заснування при НТШ приватного українського університету у Львові [37, 221-222]. Деякі члени УНТП, зокрема М. Кордуба, І. Куровець, В. Вергановський, висловились за те, щоби українські студенти продовжували навчання у Львівському університеті. Вони застерігали прихильників творення приватного українського університету, що такий навчальний заклад «не матиме жодного значення, складені екзамени не будуть визнані ані в краю, ані за кордоном». Однак більшість підтримала пропозицію В. Щурата [37, 223].

Обрали перший сенат УТУ, до якого ввійшли В. Щурат, М. Панчишин, М. Кордуба, І. Раковський, І. Крип'якевич, В. Вергановський, М. Левицький, Р. Ковшевич, Г. Куровець, М. Музика, М. Вахнянин [38, 67-68]. Ректором університету став відомий літературознавець і письменник, голова НТШ, професор В. Щурат, деканами: філософського відділу – М. Кордуба, правничого – В. Вергановський, медичного – Г. Куровець [39, арк. 2-3].

Наукове обличчя УТУ було сформоване виключно завдяки НТШ. Секції Товариства керували роботою щодо формування наукової структури університету, кафедр, програм занять, підбору предметів та лекторів. Більшість дійсних членів НТШ були професорами університету [40, 13].

На початок 1921 р. на філософському факультеті вже діяло 14 кафедр і навчалось 235 студентів, а в 1923 р. – 31 кафедра та 324 студенти [41, 12]. Праця професорів відбувалась в умовах

постійного переслідування університету польською адміністрацією, масових арештів студентів, обшуків викладачів [42, 47].

Вибір окремих предметів був зумовлений особистими науковими зацікавленнями вчених НТШ, що надавало загальному курсові лекцій індивідуального забарвлення. Особливо це стосувалося суспільних дисциплін, де викладачі сформували унікальні лекційні цикли [43, 28]. Так, М. Кордуба читав курс «Доба Людовіка XIV» [44, 26].

Слід зазначити, що студенти філософського і правничого відділів мали змогу прослухати університетський курс повністю, на відміну від студентів медичного та політехнічного відділів, де навчання тривало лише 4 семестри [45].

Звичайно, умови навчання і праці в УТУ були далеко не ідеальні. Проте навіть те, що зроблено зусиллями викладачів у науковій сфері, варте поваги. В УТУ почало перші свої наукові кроки багато студентів. Професори університету трактували свою працю надзвичайно серйозно, бо не тільки самі давали поважні студії української науки, але й організовували до серйозної наукової праці тих студентів, що мали до неї особливе бажання [43, 30]. Згодом випускники філософського факультету стали працівниками товариств «Рідна школа», «Просвіта», вчителями гімназій.

У 1920 р. М. Кордуба, ставши членом управи історично-філософської секції, одночасно увійшов до відділу НТШ. Крім нього, з правом дорадчого голосу були запрошені Б. Барвінський та Ф. Колесса. У листі І. Крип'якевича до С. Томашівського від 8 квітня 1922 р. знаходимо повідомлення, що наукове життя історично-філософської секції «дуже ослабло». Вона працює в маленькому складі: голова – М. Кордуба, заступник – В. Вергановський, секретар – І. Крип'якевич. Такий склад зберігався протягом 1922-1927 рр. «Видань спеціальних не видавалось, в «Записках», що появлялися рідко, також і історичних праць небагато» [46, 3].

Діяльність секції, як і Товариства загалом, залежала від політичної та економічної ситуації. У цей тяжкий період доводилося більше займатися політичною боротьбою, ніж науковими справами. Громадську роботу виконував М. Кордуба. І. Крип'якевич прагнув створити в Товаристві центр з новими поглядами, розраховуючи на В. Липинського, С. Томашівського як засновників державницької школи в українській історіографії. Продовжувачами його ідей одразу стали М. Кордуба, М. Чубатий, В. Герасимчук, І. Джиджора, Д. Дорошенко та ін. Так, І. Крип'якевич вчасно переорієнтував діяльність науковців секції,

які, втрапивши ілюзії щодо «самостійної Галичини», готувалися до неминучої зустрічі зі «східною майбутністю». Члени історично-філософської секції прийшли до висновку, що настав час взятися до праці на культурному та політичному полі [10, 30-31].

Безперечно, державницькій меті підлягав і план видання історико-географічного словника Галичини і збірки географічних назв, який М. Кордуба запропонував на засіданні історично-філософської секції 27 лютого 1920 р. [8, 5]. Секція схвалила цю ідею й доручила справу археографічній комісії, якою у 1918-1925 рр. керував О. Барвінський, а М. Кордуба був його заступником. З 1931 р. головою став М. Кордуба, заступником – І. Свенціцький, секретарем – М. Чубатий [46, арк. 6].

У 1926 р. за рекомендацією М. Грушевського М. Кордубу обирають членом археографічної комісії Всеукраїнської академії наук, через два роки – дійсним членом історичної секції ВУАН у Києві [9, 2]. Мова йде про нову археографічну комісію, створену в 1921 р. шляхом об'єднання археографічної комісії АН України (1919), Тимчасової археографічної комісії для розгляду давніх актів (1843) та Археографічної комісії УНТ ім. Шевченка в Києві (1913) з метою виявлення й обліку документальних матеріалів з історії України. Крім членів комісії, штатних і позаштатних співробітників, обстеження невиданих архівних матеріалів як у межах СРСР, так і за кордоном здійснювалося залученням науковців. Комісія тісно співпрацювала з археографічною комісією НТШ у Львові і залучила її співробітників до участі в підготовці археографічних видань, зокрема, маючи намір продовжити видання матеріалів до історії козаччини, розпочате в 1905 р. [36, 55].

М. Кордуба і В. Герасимчук працювали тоді в архівосховищах Львова, Кракова і Варшави. Вони копіювали документи за 1651–1665 рр. (матеріали Нарушевича, Дзедушицьких, Русецьких та ін.). Сьогодні копії згаданих та інших документальних матеріалів, виявлених у Москві, Львові, Варшаві, Кракові та Відні, зберігаються в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки ім. І. Вернадського АН України. Разом з діловодними документами установ, якими керував М. Грушевський, вони багато дають для з'ясування того, як була організована археографічна робота, яких набрала масштабів і як потім була силоміць припинена [36, 56].

Міжвоєнне НТШ, незважаючи на свої безсумнівні наукові заслуги та самовіддану працю в умовах польського національного гніту, залишалося на узбіччі головних напрямків світової історіографії. Але у 1927 р. відбулася одна важлива ініціатива, яка

мала велике значення для формування нових напрямків у тогочасній європейській історіографії.

У Варшаві авторитетний польський історик, дослідник європейського середньовіччя і польсько-українських стосунків М. Гандельсман проголосив створення Федерації історичних товариств Східної Європи, метою якої було пропагувати ідею Східної Європи як великого історично-культурного регіону, що простягається від східних кордонів Німеччини й Італії аж до українських земель та європейських кордонів Росії [47, 171]. У червні 1927 р. відбувся перший конгрес новоствореного Товариства з метою налагодження співпраці між усіма східноєвропейськими науковими інституціями. Членами виконавчої комісії Федерації і представниками української науки від НТШ стали М. Кордуба та І. Крип'якевич [48, 196].

Це була надзвичайно масштабна подія в науковому світі. До участі в конференції зголосилося 150 учених: представники академії наук, університетів, різних наукових установ і товариств, редакцій історичних журналів. Крім М. Кордуби та І. Крип'якевича, у конференції брали участь І. Свенціцький, І. Огієнко, Р. Смаль-Стоцький, А. Годінка. Свої враження про неї та детальний аналіз М. Кордуба подав у статті «Конференція істориків у Варшаві» [48, 198].

Слід зазначити, що українські делегати відчували себе на цій конференції нарівні з представниками інших народів та держав. І. Крип'якевич був обраний від українців у редакційну комісію словника слов'янських старожитностей, М. Кордуба засідав у президії словникової комісії і 7-членній управі, утвореній на конференції Федерації наукових установ Східної Європи і Слов'янщини [48, 199].

Очевидно, що увага новоствореної наукової асоціації до історичної проблематики названого регіону стимулювалася не лише геополітичними змінами, але й спробою перебрати на себе ті дослідницькі функції й наукові традиції, які на цих теренах виконували знамениті кафедри історії Східної Європи, що діяли у багатьох університетах Австро-Угорщини [7, 119].

У 1928 р. М. Кордуба репрезентував історико-філософічну секцію НТШ у Києві на відзначенні 20-ліття смерті професора В. Антоновича. Приїздові його до Києва, як свідчать листи М. Грушевського до К. Студинського, М. Грушевський був радий. «Я рад, що плян післати М. Кордубу представником на поминки В. Антоновича Вам подобається. Поминки будуть 25 березня... Я писав Кордубі просячи, щоб приїхав з рефератом. Тут буде кілька,

але хотілось би, щоб був галицький» [7, 118]. Незадовго «Україна» – орган історичної секції УНТ та історичної секції ВУАН надрукувала солідну статтю М. Кордуби про зв'язки В. Антоновича з Галичиною [49].

У 1929 р. М. Кордубу запрошують викладати історію України у Варшавському університеті. В Польщі історик перебуває до 1940 р. Переселення до столиці Польщі змушує його зректися посад бібліотечного референта НТШ, делегата у виділі, голови історично-філософичної секції та археографічної комісії [50, арк. 15].

Перебуваючи у Варшаві, історик виконує ряд завдань та доручень від НТШ. Згадаємо справу друку українських шкільних підручників, яку вчений неодноразово порушував на аудієнції в міністра освіти Польщі. У листі до В. Левицького від 7 травня 1932 р. М. Кордуба просить вислати йому заяву, виготовити відповідний меморіал на адресу міністра [50, арк. 5]. З наступних листів дізнаємося, що В. Левицький доручив скласти його М. Кордубі. «Вчора ввечері – уклав собі план меморіалу, але бракує таких даних, яких у Варшаві нема: 1) скільки студентів-українців є тепер по різних вищих школах Польщі і в еміграції; 2) скільки українських кафедр і доцентур було в львівському університеті до розпаду Австро-Угорщини» [50, арк. 9].

М. Кордубі доручали вирішувати питання про додаткову фінансову допомогу та дотації для НТШ від Міністерства освіти у Варшаві, які з кожним роком зменшувались. У листах зустрічаємо нарікання, як важко делегації потрапити на прийом до міністра освіти, на нестабільність політичної ситуації, на втручання у справи Москви [50, арк. 5, 12, 13, 15]. Очевидно, що робота не пішла намарно, бо 20–27 лютого 1936 р. делегація НТШ у складі голови Товариства В. Левицького, його заступника В. Децикевича та дійсного члена НТШ Р. Смаль-Стоцького відбула до Варшави з вимогами збільшити фінансування освіти Східної Галичини [10, 33].

На початку березня 1938 р. М. Кордуба отримує повідомлення від виділу Федерації історичних товариств Східної Європи, що її III загальні збори відбудуться 25–26 серпня 1938 р. в Дюріху безпосередньо перед Міжнародним конгресом істориків, що почнеться 28 серпня. Про це М. Кордуба одразу повідомив І. Крип'якевича, питаючи, чи ніхто з тих членів історичної секції, що не встигли записатись на участь у Міжнародному конгресі, не хоче приїхати на збори і виступити з рефератом. Водночас просить його припилювати, щоб НТШ визначило свого делегата та повідомило про це виділ Федерації (лист від 10 березня 1938 р.)

[51, арк. 5]. Згодом М. Кордуба одержав повідомлення, що НТШ призначило делегатом на ці збори його [52, арк. 1, 2].

17 травня 1938 р. вчений одержав запрошення від НТШ на конференцію у Львові, яку організував вєсвода А. Білик з метою наукової дискусії про історичне походження назв, які вживаються при означенні «південно-західних земель». У запрошенні вказувалося, що оскільки на конференції буде вирішуватися доля таких термінів, як «західноукраїнські землі», «Східна Галичина» та загалом «український» і «руський» та з огляду на високий науковий рівень дискусії, присутність М. Кордуби на ній як професора Варшавського університету та спеціаліста в галузі історії, історичної географії, топоніміки просто необхідна та матиме велику вагу при вирішенні згаданих питань. Виділ НТШ також просив докладно зібрати всі наукові докази на слушність назв «український», «західноукраїнський» та аргументи проти назви «Східна Малопольська» [52, арк. 6].

У серпні 1938 р. М. Кордуба виступав на VIII Міжнародному конгресі істориків у Цюріху від НТШ та Українського Наукового Інституту. Згодом газета «Діло» повідомляла, що доповідь М. Кордуби на тему «Домінуюче становище Галицько-Волинської держави на Сході Європи в II половині XIII ст.» мала багато слухачів і прихильну оцінку в дискусії, викликала прохання до вченого з боку німецьких і чеських професорів вислати їм після надрукування відбитки реферату [51, арк. 6].

20 листопада 1938 р. НТШ запросило М. Кордубу на урочисту академію з нагоди трьох місяців з дня смерті С. Смаль-Стоцького. Історик виголосив доповідь, присвячену громадській діяльності академіка [51, арк. 10].

Як бачимо, шлях М. Кордуби до самостійних наукових досліджень лежав через діяльну участь у наукових товариствах, насамперед у НТШ. Йдеться не лише про вагомість товариства у формуванні М. Кордуби як дослідника з певним спрямуванням наукових інтересів на українську тематику, а й про неабияке значення стипендіальної та гонорарної підтримки. Зв'язки М. Кордуби з НТШ не припинялись до часу знищення Товариства радянською владою. Діяльність його у цій першій українській академії наук, безперечно, сприяла розширенню наукового світогляду історика. Завдяки праці в НТШ вчений увійшов у коло львівської громади, зокрема її провідних представників – М. Грушевського, І. Франка, В. Гнатюка. Завдяки їм М. Кордуба опинився в епіцентрі далекосяжних планів піднести рівень

української науки до європейського. В свою чергу, розпочавши з друкування окремих рецензій і статей у «Записках НТШ», активно долучившись до роботи в історико-філософській секції та особливо в археографічній комісії, молодий історик надав нового імпульсу розвиткові національної науки і культури. Участь М. Кордуби у численних міжнародних конгресах як представника НТШ свідчить про визнання науковим співтовариством внеску вченого в історичну науку, вказує на співмірність його власних наукових інтересів і досліджень з перебігом наукового життя у різних галузевих, регіональних та національних «нішах» тодішньої історичної науки.

Література

1. Лист М. Грушевського до М. Кордуби / Приватний архів Адріани Огорчак (м. Львів).
2. Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом М. Грушевського у 1894-1913 рр. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 222. – Львів: Вид-во НТШ у Львові, 1991. – С. 392-411.
3. Крип'якевич Р. М. Грушевський та І. Крип'якевич // Український історик. – 1991. – № 1-2. – С. 24-37.
4. Алексієвць М. М., Савенко В. В. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Тернопіль: Літопис, 1999. – 188 с.
5. Головин Б. Кордуба Мирон // Подільське слово. – 1996. – 24 лютого.
6. Головин Б. М. Грушевський і становлення Мирона Кордуби як ученого / Михайло Грушевський – погляд із сьогодення: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М. С. Грушевського. – Тернопіль: ТДПУ, 1997. – С. 144-150.
7. Зайцева З. Мирон Кордуба й українські наукові товариства // Український історичний журнал. – 2002. – № 6. – С. 108-122.
8. Серкіз Я. Професор Мирон Кордуба // Просвіта. – 1996. – 3 березня.
9. Серкіз Я. Плугатар національної історії // За вільну Україну. – 1994. – 10 лютого.
10. Найда О. Окремі аспекти діяльності історично-філософської секції Наукового товариства ім. Шевченка. 1913-1940 роки // З історії Наукового товариства імені Шевченка: Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. – Львів: Вид-во НТШ. – Т.10. – 1998. – С. 24-33.
11. Купчинський О. Листи М. Кордуби до М. Грушевського: питання творчих взаємин і співпраці учня і вчителя // М. Грушевський і Львівська історична школа. – Львів: ЛДУ, 1995. – С. 178-186.
12. Ярема С. Мирон Кордуба // Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі. До 100-річчя заснування. 1898-1998. – Тернопіль-Львів: Видавництво НТШ, Львівське крайове товариство «Рідна школа», 1998. – С. 662-663.

13. Матеріали про прийняття державних іспитів у студента філософського факультету Кордуби Мирона // Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО), ф. 216, оп. 2, спр. 125, арк. 1-144.
14. Винар Л. Найвидатніший історик України М. Грушевський (у 50-ліття смерті: 1934 – 1984) // Сучасність. – 1985. – лютий. – Ч. 3. – С. 54-78.
15. Кордуба М. Приїзд проф. М. Грушевського до Львова // Вісник Союзу Визволення України. – 1916. – Ч. 128. – С. 795-796.
16. Записки НТШ. – Т. 5. – Львів, 1895. – С. 5-7, 11-12.
17. Записки НТШ. – Т. 8. – Львів, 1895. – С. 39-44, 58-61.
18. Записки НТШ. – Т. 7. – Львів, 1895. – С. 38-39.
19. Кордуба Мирон – академік у Львові, член НТШ з 1895 р. // Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДДАУкраїни у м. Львові), ф. 309, оп. 1, спр. 371, арк. 70.
20. Кордуба Мирон (1876-1947) // Нарис історії «Просвіти». – Львів-Краків-Париж, 1993. – Ч. 1. – С. 142.
21. Винар Л. М. Грушевський – історик України // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: Атлас, 1994. – С. 13-31.
22. Записки НТШ. – Т. 11. – Львів, 1896. – С. 1-11.
23. Записки НТШ. – Т. 14. – Львів, 1896. – С. 2-3, 37-40, 41-42.
24. Записки НТШ. – Т. 20. – Львів, 1897. – С. 31-32, 35-37.
25. Макар Ю., Добржанський О. Грушевський і українська інтелігенція Буковини в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: Атлас, 1994. – С. 340-345.
26. Листи М. Кордуби до В. Гнатюка // ЦДДА України у Львові, ф. 309, оп. 1, зв. 155, од. зб. 2274, арк. 101-114.
27. Кордуба М. Молдавсько-польська границя на Покуття до смерті Стефана Великого // Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці у Галичині (1894-1904). – Львів, 1906. – С. 158-184.
28. Гирич І. Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя і діяльності // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 72-86.
29. Кучер Р. Наукове товариство імені Т. Шевченка: Два ювілеї. – К.: Наукова думка, 1992. – 112 с.
30. Чуприна В., Чуприна З. Видатний дослідник Хмельниччини // Дзвін. – 2000. – № 3. – С. 121-124.
31. Винар Л. М. Грушевський: історик і будівничий нації: Статті і матеріали. – Нью-Йорк – Торонто – Київ: Вид-во Фундації імені О. Ольжича, 1995. – 304 с.
32. Лист депутатам австрійського сейму про надання дозволу на опрацювання теми «Корпус актів до історії козащини» у

- Ватиканському архіві // ЦДДА України у м. Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 83, арк. 1-2.
33. Кордуба М. Хмельниччина. Виписки з друкованих праць і рукописів (1636–1662) // Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника, відділ рукописів, ф. 61, спр. 8-19, арк. 1-897.
34. Листи Кордуби М. до Томашівського С. // ЦДДА України у м. Львові, ф. 368, оп. 1, спр. 170, арк. 13-15.
35. Стаття Кордуби Мирона «З життя українських студентів у Москві» // ЦДДА України у м. Львові, ф. 834, оп. 1, спр. 119, арк. 1-6.
36. Бутич І. Михайло Грушевський – археограф // Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів: Атлас, 1994. – С. 13-31.
37. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918 – 1929). – Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – Т. 1. – 536 с.
38. Лазечко П. З історії створення та діяльності Українського таємного університету у Львові (1921 – 1925 рр.) // Український історичний журнал. – К.: Наукова думка, 1994. – № 6. – С. 64-71.
39. Довідка про заснування і роботу університету // ЦДДА України у Львові, ф. 310, оп. 1, спр. 9, арк. 2-3.
40. Падох Я. Незнищене товариство (до 110-річчя НТШ). – Львів, 1983. – 21 с.
41. Головач О. Вчені НТШ і Український університет у Львові // Вісник НТШ. – 1992. – № 1. – С. 12-13.
42. Щурат С., Гургула-Щурат О. Два крила. – Львів: Світ, 1996. – 98 с.
43. Мудрий В. Український університет у Львові. – Нюрнберг, 1948. – 60 с.
44. Книга обліку грошей, внесених студентами за навчання (1921–1922) // ЦДДА України у м. Львові, ф. 310, оп. 1, спр. 160, арк. 26.
45. Меморіал в українській університетській справі, надісланий Сенатом університету Найвищій Раді Мирової конференції в Парижі та Союзу народів у Женеві // ЦДДА України у м. Львові, ф. 310, оп. 1, спр. 6, арк. 1-31.
46. Листи І. Крип'якевича // ЦДДА України у м. Львові, ф. 368, оп. 1, спр. 174, арк. 3, 6 зв.
47. Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // М. Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій. – Львів: В-во НТШ, 1999. – С. 162-171.
48. Korduba M. Chmielnicki Bohdan Zenowi // Polski siownik biograficzny. – Т. 3. – Кракув, 1937. – S. 329-334.
49. Кордуба М. Зв'язки В. Антоновича з Галичиною // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 33-78.
50. Листи Кордуби М. до В. Левицького // ЦДДА України у м. Львові, ф. 771, оп. 1, спр. 38, арк. 1-18.
51. Листи Кордуби М. до Крип'якевича І. з Варшави // ЦДДА України у м. Львові, ф. 357, оп. 1, спр. 24, арк. 1-11.
52. Письма преподавателям университета и приглашения принять участие в работе международной конференции // ЦДДА України у Львові, ф. 309, оп. 1, зв. 6, од. зб. 112, арк. 1-8.

Роман Васковський**ОСИП НАЗАРУК –****ІДЕОЛОГ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ**

Дніпропетровська юридична академія МВС України

Ім'я Осипа Назарука, на жаль, мало про що говорить широкому загалу наших співвітчизників. А між тим, йдеться про одну з найяскравіших українських постатей першої половини ХХ століття. Особа талановитого журналіста Галичини напередодні та під час Першої світової війни, активного діяча уряду Української Народної Республіки (УНР) на посаді керівника Управління преси та інформації, надалі – невтомного трибуна національної еміграції відома здебільшого фахівцям і тим, хто цікавиться історією української революції 1917-1920 рр. Однак непересічність особи О. Назарука та роль, яку він відіграв у процесі викристалізації свідомості української нації, змушують нас звернутися до розгляду його життєвого шляху. До того ж, слова Івана Лисяка-Рудницького про те, що «досі немає ні одної біографічної студії про Осипа Назарука» [2], написані ним у другій половині 70-х років, залишаються слухними й зараз [7].

Осип Назарук народився 31 серпня 1883 р. в містечку Бучачі на галицькому Поділлі в селянсько-міщанській родині. Його батько був кушнірським майстром, мати ж походила зі старої та колись багатой родини Чекановських. Юний Осип поступив до Бучацької гімназії, де навчався до сьомого класу, коли був з неї відрахований [2]. Потім вивчав право у Львівському та Віденському університетах й у Відні отримав звання доктора юридичних наук, але його покликанням ще зі студентських років була політика. Ставши членом створеної в Галичині 1890 року Української радикальної партії (УРП), молодий правник здобув ім'я активного агітатора. Водночас він виявив себе як плідний журналіст, і до 1914 року з'явилася ціла низка брошур О. Назарука на політичні теми. Така інтенсивна діяльність привела до того, що він кілька років був редактором друкованого органу УРП «Громадський голос», співробітником львівського щоденника «Діло» і німецькомовного «Часопису сільськогосподарської кооперації», який виходив у Відні. «Безліч моїх статей розсіпані по всіх українських щоденниках і в інших виданнях», – зазначав згодом О. Назарук в одному зі своїх численних листів до видатного

історика й політичного мислителя В'ячеслава Липинського [2].

З вибухом Першої світової війни Осип Назарук виступає відразу у двох іпостасях. По-перше, він є членом політичної організації «Спілка визволення України», створеної в Австрії східноукраїнськими емігрантами для пропаганди ідеї національної незалежності. По-друге, галицький публіцист на довгий час пов'язав свою долю з військовою формацією Українських січових стрільців (УСС), що діяла в Австро-Угорській армії. Він працює у прес-квартирі українського легіону. Саме тоді з'являється його збірка воєнних репортажів «Слідами Українських січових стрільців», видана 1916 року у Львові. Книгу було побудовано у формі щоденника, в якому автор занотовує свої спостереження за життям січовиків, при цьому залучаючи документацію УСС. Це зроблено з метою «не дати пропасти нашій (стрілецькій) справі, славі діл ваших, ваших походів, боїв і могил, заховати для поколінь, що прийдуть по вас, пам'ять жертв, котрі ви склали для добра України вздовж великого й широкого шляху, засіяного вашими кістями» [8], – звертається О. Назарук до січових стрільців. Наступного року з'явилася ще одна праця з цієї тематики «Над Золотою Липою», присвячена боям січовиків в районі однойменної річки.

Осип Назарук пробує свої сили й на літературній ниві. У 1918 р. у Львові вийшов його перший історичний роман «Князь Ярослав Осмомисл», присвячений діяльності одного з творців Галицької держави XII століття. Тоді ж він написав ще два твори «Проти орд Чингізхана» і «Роксолана». Однак видати їх не вдалося, хоча в середині 1918 р. рукопис двотомної повісті «Проти орд Чингізхана» в Києві за значний гонорар придбав один із засновників «Союзу визволення України» Микола Залізник за умови, що видасть його протягом року [2]. На заваді цьому став буревій політичних і воєнних подій, що охопив Україну наприкінці 1918 – на початку 1919 рр.

У ніч на 1 листопада 1918 р. у Львові Українським військовим комітетом на чолі з сотником УСС Дмитром Вітовським було встановлено українську владу. Близкуче проведена військова операція дала змогу Українській Національній Раді – верховному органу на західноукраїнських землях, які входили до складу Австро-Угорській імперії, – проголосити створення національної держави. 13 листопада було ухвалено закон, згідно з яким новопостала держава, що мала об'єднати у своєму складі всі етнічні українські терени колишньої імперії Габсбургів, отримувала назву Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР).

Однак вже 1 листопада 1918 р. Львів стає ареною вуличних боїв між українськими та польськими військовими. Причина полягала у зазіханні Польської держави, що відновлювалася, на землі Східної Галичини, які Польща вважала своєю історичною територією. Внаслідок несприятливого для українців розвитку бойових дій, за дорученням Української Національної Ради та командування військ ЗУНР, 5 листопада до Києва виїхали Володимир Шухевич й Осип Назарук. Метою їхньої місії були переговори з гетьманом Української держави П. Скоропадським щодо надання військової допомоги у боротьбі проти польської армії [6].

Хоча, як зазначає у своїх спогадах один з активних діячів української революції Євген Коновалець, йшлося «лише про отримання технічної та матеріальної допомоги для Галицької армії, а не допомоги в людях» [3], західноукраїнські делегати зажадали від гетьмана, щоби той віддав наказ про спрямування до ЗУНР окремого загону січових стрільців – наддніпрянської військової формації, складеної з колишніх полонених галичан, на чолі з Є. Коновальцем. Після тривалої розмови П. Скоропадський погодився надати неофіційну допомогу новоутвореній республіці та сприяти ніби «самочинному» (з огляду на небажаність конфлікту Польщі з Українською державою) просуванню частини до Галичини.

Але на той час представниками лівого крила українських політичних сил вже готувалося повстання проти консервативного гетьманського режиму. Головною військовою опорою повстанців мав стати саме чи не найбільш національно налаштований загін Коновальця. Тому на засіданні Стрілецької ради січовиків (таємного комітету старшин частини – Р.В.) було ухвалено залишитися тут з метою захисту української державності, загрожуваній поступовою зміною політичного курсу Української Державності [3].

В Галичину не повернувся й Осип Назарук. Він залишився там як член Стрілецької ради і політичний радник загону і взяв активну участь у повстанні, що вибухнуло після оголошення 14 листопада 1918 р. грамоти Скоропадського про федерацію України з Росією. Для керівництва повстанням було створено колективний орган – Директорію. До речі, Назарук був одним з авторів чи не першого з її документів – Універсалу, що закликав «до боротьби за державну самостійність України, проти зрадника і узурпатора, генерала Скоропадського», оголошеного Директорією поза законом «за головний державний злочин проти самостійності Української Народної Республіки, знищення її свободолюбних установ, за заповнення тюрем найкращими синами України, за

розстріл селян та паління сіл каральними загонами, насильства над робітниками та сільськими людьми» [8]. Як пізніше згадував сам Назарук, «не я укладав першу відозву проти Гетьмана, друковану в Білій Церкві, а властиво поправляв її, бо перший концепт, який мав у собі виключно лайку, написав мій знайомий ще зі студентських часів, а тоді «головний отаман» бунту, Симон Петлюра. Я повикидав із того концепту що грубішу лайку та зложив ідеалістично-політичне виправлення бунту» [2]. Повстання закінчилося ліквідацією Гетьманату: 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади; було відновлено Українську Народну Республіку на чолі з Директорією як тимчасовою верховною владою.

26 грудня 1918 р. було створено Раду народних міністрів УНР, а 30 грудня директором Директорії на правах окремого міністерства утворено Управління преси та інформації. До його складу входили: Українське телеграфне агентство, Управління радіотелеграфів, Бюро преси, Центральне інформаційне бюро, Інформаційне бюро армії, Державна друкарня, Центральне управління у справах друку, а також «інші державні (земські й міські) установи, які є або будуть утворені та мають зв'язок з пресою та пропагандою». Завданням Управління проголошувалося «освідомляти народні маси на Україні про самостійно-державні інтереси Української Народної Республіки, як також заступати ці інтереси перед громадською думкою за кордоном» [9]. На чолі його став Осип Назарук, який, здавалося, якнайкраще підходив на цю роль.

«Але мене в моїй праці оточував страшний хаос, – описував свої враження шеф нової інституції. – Невідомі мені люди з зовсім інакшою психікою... Загал урядовців лінивий і без почуття обов'язку та з величезними претензіями до держави» [6]. Більшість з тих, за допомогою кого Директорія збиралася розбудувати незалежну Україну, просто не бажала докладати до цього значних зусиль.

О. Назарук залишився на своїй посаді і тоді, коли уряд УНР на початку лютого 1919 р. змушений був залишити Київ під ударами більшовицьких військ. Але становище дедалі ускладнювалося. Він писав: «Те, що наступило по виїзді Директорії з Києва, було страшне. Січові стрільці й останки наддніпрянських військ Директорії криваво боронили майже кожної позиції, яка надавалася для оборони, причому поносили страшні втрати... А найгірше було те, що між нами зник запал, з яким ми колись працювали, коли здобули Київ. Якесь внутрішня пустка опанувала моє оточення» [6].

В Україні продовжував ширитися хаос. Неспроможність уряду УНР, який загруз у внутрішніх чварях і політичних суперечках,

встановити в країні сталий державний лад, викликала в О. Назарука розчарування в демократично-республіканській та соціалістичній системі. Досвід революційного часу переконав його в необхідності сильної влади, зосередженої в руках однієї людини. Значущими у цьому сенсі є його «Кінцеві замітки» до спогадів: «Влада в неспокійних часах повинна бути в руках одного чоловіка, все одно – чи цивільного, чи військового, але одного. Всякі політичні партії при владі в такому часі – це страшна річ, особливо коли партії висувають неосвічених людей» [6]. Ці слова, написані Назаруком у 1920 р., означали початок його ідейної трансформації.

Вже на початку квітня 1919 р., під час утворення нового кабінету міністрів УНР, ім'я Осипа Назарука не значиться ані на посаді керуючого Управлінням преси та інформації, ані взагалі серед урядових осіб. Він повертається до Галичини, де очолює прес-квартиру Української галицької армії. У червні, після наступу переважаючих сил польської армії, уряд і військо ЗУНР були змушені залишити власну територію і перебратися на Східну Україну. Там до листопада 1919 р. тимчасово столицею наддністрянського та наддніпрянського урядів став Кам'янець-Подільський.

Як писав міністр внутрішніх справ, а пізніше – голова уряду УНР І. Мазепа, «кам'янецька доба – одна з найтрагічніших в історії національних визвольних змагань за революції 1917-1920 років. Це була доба, коли українські збройні сили вперше за кілька століть зійшлися з усіх українських земель для спільної боротьби за незалежну Україну. Але тут же, в цю добу, прийшло до фатального заломлення об'єднаного українського фронту внаслідок внутрішньої розбіжності українських сил, що виростили на різних частинах української землі і в різних історичних умовах, а тому врешті пішли різними шляхами» [5].

De-jure, від 22 січня 1919 р. мав існувати єдиний український республіканський уряд. Ще 1 грудня 1918 р. у Фастові був підписаний так званий «Передвступний договір» між Директорією і представниками Ради державних секретарів (уряду Західноукраїнської Народної Республіки) Лонгіном Цегельським і Дмитром Левицьким. Згідно з цим договором, ЗУНР заявляла про свій намір перестати існувати як окрема держава, а натомість «увійти з усією своєю територією й населенням, як складова частина державності цілості, в Українську Народну Республіку». У свою чергу, остання продемонструвала свою готовність приєднати західноукраїнські терени. У її складі ЗУНР через

відмінність державно-політичного та соціально-економічного ладу на певний час отримувала територіальну автономію [1].

3 січня 1910 р. Українська Національна Рада у Станіславі ратифікувала цей договір і делегувала комісію, до складу якої, зокрема, увійшли відомі діячі Лев Бачинський, Семен Вітик, Дмитро Вітовський, Василь Стефаник та інші для переговорів з урядом УНР «щодо злуки обох Українських республік» [9]. На своєму святковому засіданні 20 січня Директорія привітала цей крок і ухвалила, що владу на території Західної області Української Народної Республіки (ЗУНР) – таку назву відтепер отримували західноукраїнські землі – виконуватиме і надалі Державний секретаріат, але у тісному контакті з урядом УНР. Такий стан речей мав тривати до часу скликання Всеукраїнських установчих зборів [8]. Крім того, склад Директорії доповнювався представником Західної України. Ним став лідер ЗУНР Євген Петрушевич, який, згідно з рішенням республіканського уряду від 12 березня 1919 р., увійшов до складу Директорії [9].

22 січня 1919 р., у першу річницю проголошення IV Універсалом Центральної Ради повної незалежності УНР, у Києві на Софійській площі відбулося урочисте свято Соборності України. На ньому було оголошено Універсал Директорії про об'єднання двох республік, в якому констатувалося: «Віднині воедино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України – Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина і Угорська Україна) і Наддніпрянська Україна... Мрії, для яких найкращі сини України жили і вмирали, стали дійсністю» [8].

Незважаючи на значний пафос події, реального возз'єднання українських земель не сталося. Головними причинами цього були не тільки умови воєнного часу, скільки значна різниця у ментальності двох частин одного народу, витвореній століттями окремого існування. Виховані Австро-Угорською імперією у дусі конституційності, галичани, що у другій половині XIX – на початку XX ст. пройшли процес національного відродження, напередодні революції становили сталий, достатньо сконсолідований організм, якому був притаманний високий рівень національного самоусвідомлення. Натомість українці у складі Російської імперії були майже повністю позбавлені можливості проявити себе не тільки політично, але й навіть культурно як окрема нація. Тому, як слушно зазначив І. Лисяк-Рудницький, «українська революція була поражена всіма дитячими недугами політичної незрілості», а отже, «наддніпрянське українство, хоч і піднялося вже тоді до ідеї держави,

але фактично до власнодержавного життя було ще не доросло» [4].

Тривалий контакт зі східними українцями переконав Назарука у вищості галицького національного типу в справі розуміння розбудови власної держави. В уряді ЗУНР він очолив відділ преси та пропаганди і водночас редагував газету «Стрілець» – офіційний орган західноукраїнського уряду й армії. Його позиція та темперамент зробили талановитого публіциста головним рупором галицької сторони у тодішніх її суперечках з наддніпрянським урядом [2]. У цей час Осип Назарук належав до найближчих співробітників і радників Є. Петрушевича, якого 9 червня 1919 р. Українська Національна Рада наділила диктаторськими повноваженнями на період воєнних дій.

У листопаді 1919 р. уряд Західної України переїхав до Відня, що став місцем перебування галицьких державних інститутів. Подальше окреме існування (і взаємні звинувачення) в еміграції обох українських урядів, згадки про наддніпрянську дійсність, неуспіх у справі розбудови національної держави зумовили подальшу радикалізацію Назарукового світогляду. Про це свідчить, зокрема, його лист від 28 вересня 1923 р. до В. Липинського: «Здається мені, що Галицьку державу можна було напевно втримати, якби на самім початку проголошено диктатуру і якби ту диктатуру був одержав чоловік сильної волі, безоглядний і – *sit venia verbo* – жорстокий супроти своїх і супроти чужих. Коли б се був ще й чоловік безоглядно жорстокий, міг би арештувати все польське населення Східної Галичини й зігнати його до величезних таборів та серйозно загрозити, на випадок дальшого просування поляків виб'є до ноги всіх інтернованих. Се було б мало бажані наслідки, особливо після виконання загрози» [2]. Таку, здавалося б, безглузду жорстокість Назарук пояснював і тим, що це б, по-перше, «скріпило завзяття українців, які знали би, що після такого акту помилування їх не буде»; по-друге, нажахало наступаючі польські війська; по-третє, не принесло українцям більших втрат, ніж вони мали в період війни; по-четверте, послабило ворога фізично і, нарешті, продемонструвало Європі, «що тут нема жартів на майбутнє і тому треба остаточно укласти етнографічні кордони, особливо для тих народів, які можуть опісля кров'ю залити великі простори» [2].

Подібні рядки могла написати людина, що наочно бачила трагізм української революції, особисто брала активну участь у ній, крізь себе пропустила увесь біль поразки, на власні очі мала змогу переконатися, що «коли темним масам вічно говориться і пишеться тільки про шлункові ідеали, то годі дивуватися, коли ті маси вкінці підуть за гаслами тих, які припікають їм найбільше».

Влітку 1922 р. Осип Назарук виїхав з Відня до Канади для проведення між українськими емігрантами акції «Позичка національної оборони», яку оголосив уряд ЗУНР. Але у зв'язку з тим, що 14 березня 1923 р. країни Антанти у Парижі визнали владу Польщі над Східною Галичиною, проведення акції втратило всякий сенс. У половині року Назарук розриває свої стосунки з центром Петрушевича, що вже почав розпадатися. Колишній шеф преси та пропаганди залишився безробітним. У цей час керівництво українського інституту ім. Петра Могили в Канаді запропонувало йому посаду вчителя українознавства. Але той пропозицію не прийняв, оскільки не погоджувався з православним курсом інституту. Саме в Канаді О. Назарук, пробувши там до кінця жовтня 1923 р., пережив корінний перелом у своїй свідомості, який означав перехід його з радикально-вільнодумних на нові католицько-монархічні позиції [2].

На початку листопада Назарук переїжджає до США, де в Чикаго очолює редакцію часопису «Січові вісті», друкованого органу «Січової організації українців у США». Під його ідейним керівництвом організація пройшла швидко радикальну еволюцію – наприкінці 1924 р. вона визнала колишнього гетьмана Української Держави П. Скоропадського законним гетьманом-монархом України: «Без ляку і зневіри голосім всім і вся, що ми гетьманці і що вся земля наша, вся Соборна Україна має одного господаря і одного правового представника: гетьмана Павла Скоропадського!» [2].

Головною причиною змін у світогляді головного ідеолога Січової організації американських українців стало його знайомство з В'ячеславом Липинським. Владислав Ліпінський (більше відомий нам під першим ім'ям) був сином заможного польського шляхтича з Волинської губернії. Він став чи не найпершим з представників польської чи сполонізованої громади в Україні, хто виступив на захист ідеї української національної державності. Крім того, як слушно відзначив І. Лисяк-Рудницький, «Липинський був одним із перших українських самостійників у той час, коли більшість діячів українського руху в Росії підтримувала програму автономії у складі федерації» [4].

У 1917 р. В. Липинський став співзасновником Української демократично-хліборобської партії й написав проект її статуту. Ця партія перебувала в опозиції до ліворадикальної політики Центральної Ради. Липинський не брав участі в підготовці перевороту П. Скоропадського 29 квітня 1918 р., проте він прийняв

новий, консервативний режим і погодився стати послом Української держави у Відні. Він залишався на цій посаді і після повалення уряду Скоропадського до червня 1919 р. У 1920 р. в еміграції В. Липинський заснував монархічно-консервативну організацію «Український союз хліборобів-державників», ставши її лідером і головним ідеологом гетьманського руху [4].

У середині 20-х років Липинський і Назарук стають ідейними однодумцями та політичними соратниками. Останній у цей період так описував свої враження: «У мене ломиться старий мій світогляд. Ні, світоглядом того годі назвати. Се були якісь дерев'яні патики світоглядів різних часів і народів, скинені в мою голову, як скидає письменник папери зі свого стола в кіш, коли вже витягнув з них усе потрібне» [2]. Відтепер головне місце у ментальності Осипа Назарука посів авторитаризм. Він вірив, що тільки єдиновладдя зможе забезпечити українському народові необхідну єдність і дисципліну. Цей постулат наповнювався ідеєю гетьманської монархії, хоча спочатку Назарук фактично ототожнював її з диктатурою. Він запитував у В. Липинського: «Напишіть, як уникнути змішування ідеї диктатури з ідеєю монархії? Ми важко в цім хаосі орієнтуємося» [2].

Слід зазначити, що зміна світогляду емігрантського трибуна відбулася не тільки в його публіцистичній та політичній діяльності, але й відобразилася в літературній творчості. З нових ідейних позицій він виправляє свої ненадруковані твори «Проти орд Чингізхана» та «Роксолана». Вони виходили у другій половині 20-х років у львівських часописах «Католицький провід» і «Нова зоря» [2].

Осип Назарук глибоко поважав Липинського як людину й безумовного авторитета. Проте часом у них виникали істотні розходження у підході до нагальних проблем. Зокрема, це проявилось у різному ставленні до видатних діячів лівого крила українського політичного табору, що їх діяльність та ідеологію Назарук вважав головною причиною поширення анархії серед українців, розповсюдження більшовицьких тенденцій, а внаслідок того, неуспіху розбудови української державності. Тому він виступав за беззастережну боротьбу з корифеями української демократії: «Основна помилка, чи радше недостача Вашої пропаганди, – писав він Липинському, – в тім, на мою думку (як практика пропаганди в масах), що Ви не почали з убивства попередників, у нас велетнів пропаганди: Драгоманова, Франка (Ірушевського Ви усмертили), Винниченка (чудово надається – сподіється його «Відродження (!) нації» – з підтитолом «Історія» (!) і

т.д. та його описи повороту від більшовиків у «Новій добі») і навіть Шевченка як суспільно-державницького пропагатора (порівняйте його противенства «Дай то, Боже милий, блисне булава» і «грязь Москви, варшавське сміття ваші ясновельможні гетьмани» – чисто мужицьке генералізування!») [2].

У другій половині 1927 р. О. Назарук повертається до Галичини, котру залишив дев'ять років тому. Там він з початком 1928 р. займає посаду редактора «Нової зорі» – львівського католицького тижневика. Часопис ставив собі за завдання боротьбу проти лібералізму та релігійної толерантності української світської інтелігенції та частини духівництва [2]. Напрямок журналу імпонував новому редакторові, однією з невід'ємних рис якого після перебування за океаном став клерикалізм. У його розумінні, гетьманська політична концепція та інтегральний католицизм гармонійно доповнювали одне одного. Крім того, Назарук виступав за необхідність належної релігійної освіти для будівничих української державності: «Я приходжу до переконання, що ніякої нації, ні держави з нас не витворить ніхто й ніщо, коли не дамо релігійної основи провідним верствам» [2].

«Нова зоря» мала на собі печать індивідуальності свого головного редактора – це був наскрізь назаруківський орган. Характерними для Назарука як журналіста були не стільки короткі статті на актуальні теми (хоча й такі з'являлися щонаомера), скільки великі публіцистичні трактати, що друкувалися тижнями або місяцями, а пізніше виходили окремими брошурами. Він не задовольнявся готовим запасом знань, а постійно поглиблював їх: багато читав, обговорював проблеми, які його цікавили, з фахівцями. До великих статей старанно готувався, збираючи матеріал і переглядаючи відповідну літературу. Як вказував І. Лисик-Рудницький, «1930-ті роки, до вибуху другої світової війни, – це кульмінаційний момент у Назаруковій біографії» [2].

В одному зі своїх перших листів до В. Липинського О. Назарук назвав себе «перекотиполем», «перелітним журавлем». Йому судилося скінчити бурхливе життя не в рідній хаті, а за умов нової еміграції. Напередодні вступу радянських військ до Львова у вересні 1939 р. Осип Назарук залишив місто і переїхав до Кракова, де й помер 31 березня 1910 р. З життя пішла людина, котра, використовуючи свої здібності публіциста, журналіста і політичного діяча, всіляко пропагувала в українському середовищі ідею власної національної державності. Не завжди були слухними

вчинки Назарука у цьому напрямку, ряд постулатів його світогляду не є беззастережно правильними, але ж не помиляється той, хто нічого не робить. Одне можна сказати з певністю: навряд чи хто-небудь наважиться висловити на Назарукову адресу страшний присуд великого Кобзаря, що від нього застерігав Микола Шлемкевич, звертаючись у своїй праці-роздумі «Українська синтеза чи українська громадянська війна» до емігрантських політичних кіл з України:

Ох, як би то сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чули б у Бога вашої хули,
І сонце б не гріло смердячого гною
На чистій, широкій, на вільній землі,
І люди б не знали, що ви за орли [10].

Література

1. Винниченко В. Відродження нації. В 3-ох т. – Т. 3. – К.: Політвидав України, 1990. – 542 с.
2. В'ячеслав Липинський. Твори, архів, студії. – Т. 7.: Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Лисяк-Рудницький. – Філадельфія: Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського, 1976. – 532 с.
3. Коновалець Є. Причинки до історії української революції // Київ. – 1991. – № 10. – С. 105-117.
4. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-ох т. – Т. 2. – К.: Основи, 1994. – 573 с.
5. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917-1921: В 3-ох т. – Т. 2. – Прага: Пробоем, 1942. – 212 с.
6. Назарук О. Рік на Великій Україні: Спомини з української революції. – Відень: Український прапор, 1920. – 349 с.
7. Осип Назарук (883-1940): життя та ментальність українського державника // Грані. – 1999. – № 3.
8. Петлюра С. Січові стрільці в літературі // Книжник. – 1990. – № 5. – С. 30-36.
9. Фонди центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.
10. Шлемкевич М. Українська синтеза чи українська громадська війна // Генеза. – 1997. – № 1. – С. 74-101.

Наталія Григорук

МИКОЛА ЧУБАТИЙ ЯК ОСОБИСТІСТЬ, НАУКОВЕЦЬ І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ

Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

В українському суспільстві були сильні духом особистості, які своїми здібностями та наполегливою працею зуміли побороти всі труднощі та вийти на передові позиції творців української історичної науки. До них належав Михайло Грушевський, а також і група його учнів та однодумців. Серед них визначне місце своєю плідною та різнобічною діяльністю посідає професор, доктор Микола Чубатий.

Вчений увійшов в українську історію шириною інтересів та динамікою своєї активності. «Діяльність проф. Чубатого, – відзначає Осип Кравченко, – многогранна. Як суспільний діяч та організатор він – одна з найзамітніших постатей української еміграційної діаспори. Те саме можна сміливо сказати про нього як науковця. Його науковий дорібок величезний, і сюди входять численні монографії та більші чи менші наукові статті» [1: 587].

Народився Микола Чубатий 11 грудня 1889 року в Тернополі у міщанській хліборобській родині Дмитра й Параскевії з Зарихтів [21, 38, 22: 318]. Рід Чубатих, за твердженням професора, був захожим і «виводив своє походження з козацького роду». Михайлу Ждану відома «записка у хроніці магістрату Тернополя, що за короля Яна Собеського прибув з Дубна одружений козак Чубатий, який осів на Волині, мабуть після битви під Берестечком» [9: 48]. Від нього й вийшло кількадесят родин, а між ними й родина Дмитра Чубатого, батька Миколи, яка оселилася в Тернополі на околиці. Свого батька та матір М. Чубатий називає заможними міщанами, свідомими свого міщанського походження [23: 113].

Можливо, що в батьківському домі та в його традиціях треба шукати причини, чому найвизначніший член роду Чубатих, Микола, став науковцем, досліджував історію соборної України. Початкову освіту він одержав у школі вправ при вчительській семінарії в Тернополі. Там само (1902-1909 рр.) він здобував освіту в українській державній гімназії імені Франца Йосифа, яку завершив іспитом зрілості з відзнакою 12 червня 1909 р. [24: 146, 25: 500]. «Директором цієї гімназії, яка офіційно називалася «Ц. К. Гімназія Франц – Йосифа І», був у 1907-1913 рр. Еміліян

Савицький...» – описує у нарисі споминів Михайло Губчак [26: 56]. Багато вихованців української гімназії стало визначними суспільними діячами. Серед них: Йосиф Сліпий, митрополит-мученик за святу віру, Ярослав Стецько, голова АБН-у, Василь Мудрий, визначний український публіцист, д-р Микола Чубатий, відомий історик [27, 57]. Йосиф Сліпий у передмові до першої частини другого тому «Історії християнства на Русі-Україні» згадує: «Микола Чубатий походив з міщанської родини в Тернополі, був учнем тернопільської гімназії, два роки старшим від мене. Він відзначався скромністю і великою працьовитістю так, що магуру зложив з відзначенням, що тоді було нелегким досягненням... В гімназійних часах я деколи стрічався з ним» [5, 3].

У 1909-1913 рр. Микола Чубатий студіював теологію у греко-католицькій Духовній семінарії у Львові. «Серед загальної тоді байдужості і лібералізму серед студентства Микола Чубатий був завжди глибоко релігійною людиною і прикладним католиком... Він вступив до Духовної Семінарії у Львові й покінчив її з відзначенням. Здоров'я його було кволе, удари долі і родинні нещасні переживання розхитали його нерви на пізніше життя... Пригадую собі добре як він прегарно, з глибоким розумінням читав як питомець третього року для нас питомців першого року в окремому рефектарі (ідальні) Святе Письмо й інші читання про Благовіщення. На другому році мене вислав Сл. Б. Митрополит Андрей на дальші студії до Інсбруку. Все таки ми вдержували товариські зв'язки», – пише Йосиф Сліпий [5, 3]. Одночасно, за окремим дозволом митрополита Андрія Шептицького, у 1912-1914 рр. ходив на заняття до Михайла Грушевського, професора Львівського університету. Мабуть, постать Грушевського і його домінуюча наукова фігура у Львові, зокрема на полі історії, притягнула молодого двадцятитрирічного студента-богослова. У Львові вже тоді відомим був перший том «Історії України-Руси» Грушевського (вид. у 1888 р.) і готувались наступні томи цієї першої солідної наукової праці.

«В тім періоді число слухачів виносило біля 15-20. Викладів слухали не тільки майбутні історики, майбутні учителі історії по гімназіях та вчительських семінаріях, а також студенти інших предметів філософічного факультету, права, а деколи й теології» [28: 78]. Чубатому здається, що Грушевський в той період менше цікавився студентами, менше відводив уваги своєму предметові, хоч працював успішно на семінарських заняттях. Ось як він згадує

ті часи: «Проф. Грушевський не був атракційним викладачем. Викладав доволі нудно; все мав звичай говорячи погладжувати свою бороду. Натомість інтереснішими були його Історичні Семінари, на яких число учасників було менше з природи речі, може біля десяти учасників. Тоді він частіше не сидів за катедрою, але сідав поміж студентами на лаві, тому семінар мав радше характер гутірки, де обговорювався не тільки сам предмет семінарійної праці, а також так конечно потрібні проблеми методи історичного досліду та джерелознавства. Тих проблем все була повна голова професора. В цім лежала вартість научна його семінара» [28: 78-79].

Вважається, що Грушевський є засновником львівської історичної школи. Наукове товариство ім. Шевченка у своїх «Записках» гуртувало навколо Грушевського ряд учнів і дослідників. Між ними потрібно поставити й професора Чубатого. Можливо, саме відвідування семінарів Грушевського спричинилося до того, що після теологічних студій М. Чубатий вирішив не висвячуватись на священника і вступив до Львівського університету, де в 1913-1914 рр. на філософському факультеті студіював історію. З початком Першої світової війни він змушений був переїхати до Відня, де в 1914-1916 рр. продовжував історичні студії. Після відступу російської армії з Галичини Микола Чубатий повернувся до Львова та завершував там у 1916-1917 рр. свої історичні студії. У той же час він, будучи учасником семінару професора Освальда Бальцера, відомого польського історика права, вирішив спеціалізуватися в галузі українського права. Тому після закінчення філософського факультету та здобуття ступеня доктора філософії (в серпні 1917 р.) він, за порадою професора О. Бальцера, в 1917-1918 рр. студіював право на правничому факультеті Львівського університету, готуючись до габілітації на доцента слов'янського права. Тема наукової роботи, яку він отримав від професора О. Бальцера, була: «Державно-правне становище руських земель Литовської держави під кінець XIV в.» [7: 1063-1064].

Про цей період життя професор Чубатий в праці «Як народжувалася наука історії українського права» пише так: «Водночас з моїми студіями у професорів Грушевського та Томашівського ходив я на виклади і семінари великого польського вченого, професора Освальда Бальцера, визначного викладача історії польського права на правничому факультеті Львівського

університету. Таким чином, я наблизився до вимріяної ідеї над історією українського права.

Але, незалежно від моїх студій на двох факультетах, я зрозумів, що історик всякого права мусить мати також знання основ права взагалі. Тому вже після закінчення богословських та філософічних студій і після осягнення докторату я вписався ще на правничий факультет Львівського університету, посвячуючись передусім студіям римського права, філософії права та історії польського права як найближчого предмету до історії українського права. Тому в 1917/18 ак. році я став студентом правничого факультету» [3: 141].

Микола Чубатий брав активну участь в історичних подіях відновлення української державності в Західній Україні як кур'єр і розвідник Центрального Військового Комітету, який готував листопадове повстання. Необхідно відзначити, що Чубатий був активним учасником зайняття Львова українцями вночі 1 листопада 1918 року, а також роззброєння жандармерії в Миколащові біля Львова. З цього дня він став першим асистентом державного секретаря освіти Агенора Аргимовича в уряді Західно-Української Народної Республіки [2: 102]. У січні 1919 року прем'єр д-р Сидір Голубович включив М. Чубатого, як знавця історії українського права, до складу 40-членної делегації до Києва для проведення злуки західних та східних українських земель в одну Українську державу. Разом з іншими членами делегації він брав участь у роботі скликаного Директорією Трудового конгресу України. Важливими пам'ятками державного будівництва в часи ЗО УНР залишаються праці М. Чубатого «Державний лад на Західній Області Української Народної Республіки» (1921 р.) [13], «Десять днів у Києві в січні 1919» (1931 р.) [8]. «Після упадку української влади в Західній Україні повернувся я до Львова та став працювати як журналіст, тобто як співредактор щоденника «Нова Рада», а згодом як редактор тижневика «Правда», – згадує професор у своїй праці «Як народжувалася наука історії українського права» [3: 140]. В обох часописах автор надрукував приблизно вісімдесят своїх статей [2: 102], які відзначалися принциповістю й історичною перспективою. Ними він продовжував боротьбу за українську державність, проте в березні 1920 р. польська влада закрила обидва видання.

Восени 1919 р. М. Чубатого запросили викладати історію українського права у Кам'янець-Подільському державному

українському університеті [19: 167]. Проте воєнні події і ліквідація університету перешкодили йому зайняти цю посаду.

В 1921 р. його запросили викладати історію українського права на правничому відділі Львівського (таємного) Українського Університету, а також увійти до сенату університету. Ця висока школа була першою академічною установою, що ввела викладання українського права як самостійного предмета. До того часу «українська молодь, що студіювала на правничих факультетах російських, австрійських чи інших університетів Європи була змушена слухати викладів історії російського, австрійського чи іншого західньо-європейського права. В останніх десятиліттях перед першою світовою війною в університетах Львова, Кракова чи Праги можна було слухати виклади з історії польського чи чеського права, але ніде на високих школах не було викладів з історії українського права. У результаті навіть в українських наукових установах Львова чи Києва не існувало окремих комісій для студій історії українського права, бо не було кому їх очолити» [3: 140]. З осені 1920 р. до літа 1925 р. М. Чубатий читав лекції наймолодшій й ще не повністю зрілої науки – історії українського права. В своїх спогадах про це нове покликання він пише: «В таких незвичайних обставинах розвитку українського наукового життя родилася нова ділянка української історичної науки – історія українського права, маніфестуючи державний характер української нації. Колискою, в яку положено цю новонароджену дитину, була українська висока школа, створена з волі українського народу революційним способом» [3: 146].

Результатом праці професора був підручник, який уперше подавав джерела та державне право двох діб української історії: княжої та литовсько-руської. Його назва така: «Огляд історії українського права. По запискам проф. д-ра М. Чубатого. Історія джерел та державного права» [16: 17].

Вказуючи на його історичні заслуги, Ярослав Падох писав: «Професор Микола Чубатий належить до найбільш заслужених науковців на основі потрійної заслуги для української науки: як основоположник системи історії українського права, як перший викладач цього предмету та як автор першого – хоч далеко не повного – підручника цієї молоді ділянки української історичної науки. Власне ці три «першенства», більш, як всі інші (а їх чимало) заслуги... професора запевнюють йому тривале й почесне місце серед наших істориків, зокрема серед істориків українського права» [10: 2-3].

Значну частину життя М. Чубатого становить його наукова й педагогічна праця, пов'язана з греко-католицькою Духовною семінарією та Богословським науковим товариством у Львові.

У 1925 р. митрополит Андрей Шептицький запросив М. Чубатого викладати історію української церкви на богословському факультеті при греко-католицькій Духовній семінарії у Львові. З 1926 р. його прийняли членом Українського богословського наукового товариства. У 1927 р. богословський факультет було перетворено на Богословську Академію, і М. Чубатий продовжував у ній свою працю спочатку як надзвичайний (до 1932 р.), а опісля як звичайний професор аж до 1939 р. Тобто за дванадцять років він виховав сотні священників, свідомих великого минулого української церкви й нації, з яких декілька стали єпископами. В цей період М. Чубатий, виконуючи педагогічне навантаження (директор Семінарії Сестер Василіянок – 1923–1928 рр. та вчитель польської Державної семінарії у Львові), писав статті до часописів «Діло» та «Наша Мета», підготував ряд цінних наукових праць з історії української церкви, зокрема: «Правне становище церкви в Козацькій Державі» (1925) [14], «Державно-правне становище українських земель Литовської Держави під кінець 14 століття» (1926) [15], «Українська Католицька Церква» (1934) [30], «Відродження католицтва у Франції» (1938) [31], «950 літ християнства в Україні» (1938) [18] та ін. За наукові заслуги Наукове товариство ім. Шевченка 24 вересня 1928 р. прийняло його в дійсні члени, у 1932–1935 рр. він був членом його управи, а в 1937–1939 рр. виконував обов'язки заступника директора історично-філософської секції Товариства [7: 1063–1064].

У якості члена управи Міжнародної організації «Пакс Романа» та делегата від неї професор М. Чубатий разом з дружиною поїхав 10 серпня 1939 року до США на міжнародний конгрес цієї католицької організації. У зв'язку з початком другої світової війни не міг повернутись до Львова й залишився там до останніх днів свого життя [29: 188].

Після приїзду до Нью-Йорка й короткого перебування в Українській католицькій семінарії в Стемфорді, Чубатий взяв участь у конгресі, перша частина якого відбулася у Вашингтоні, а друга в Університеті Фордгам у Нью-Йорку. Там він зустрівся з єпископом Константином (Богачевським), своїм колишнім префектом у Духовній семінарії у Львові, який запропонував йому

посаду викладача католицької філософії та української історії й мови в Стемфордській колегії, а його дружині – працю бібліотекаря. З 1939 по 1941 роки М. Чубатий працював у цій установі, але робота займала шість днів на тиждень. Оскільки він не мав часу постійно займатися наукою, то відновив активну журналістську працю, готуючи для українського католицького тижневика «Шлях» щотижня передову ідеологічну статтю та друкуючись в щоденниках «Свобода» та «Америка». Його журналістський доробок того часу становить приблизно 100 статей [9, 51].

Проте М. Чубатий прагнув повороту до науки й громадської діяльності. Він писав: «Стемфорд не міг заспокоїти мого гону до наукової та громадської діяльності. В додатку була там атмосфера далеко не наукова. Ширше поле відкривала співпраця зі щоденником «Свободою», одначе в Стемфорді дивилися на ці зв'язки криво...

З кінцем акад. року 1940/1941 я перестав працювати в стемфордським коледжі та в осіні 1941 переселився до Нью-Йорку» [12: 114].

«Перестаючи працювати в провінціальному Стемфорді та переселяючись у новітній Вавилон – Нью-Йорк, я зі своєю родиною починав нову фазу життя – серед важкої праці на прожиток, але життя на широкому полі громадського та наукового руху», – згадував професор Чубатий [12: 114].

Залишивши Стемфорд, М. Чубатий затратив багато енергії та використав чимало давніх зв'язків у церковних і наукових колах, щоб мати змогу повернутися до науки, здобути професорську посаду в американській високій школі. Окремі заходи були спрямовані на отримання праці в Американському католицькому університеті у Вашингтоні. Він відзначає, що його «наукова та професорська кар'єра останніх 15 літ перед виїздом до Америки в духовній установі та неповні добре опанування англійської мови не були об'легчуючою обставиною дістати професорську працю в якійсь американській світській академічній школі, натомість відкривала такі можливості на Католицькому Університеті Америки. Остаточо мені вдалося видістати з архівів Конгрегації для Східних Церков копії моїх дипломів, які там були передані ще перед війною Богословською Академією у Львові. Наукові рекомендації мав я від американських професорів, тому рік 1943 міг стати важним не тільки для моєї академічної кар'єри, але також для української католицької історичної науки в ЗДА взагалі» [12:

117]. У цьому йому допомагали кардинал Тіссеран, єпископ Іван (Бучко), який в 1941 р. повернувся з Америки до Рима, професор Гільдебранд з Фордгамського університету та інші. Проте добитися омріяної посади йому не вдалося. Можливо тут завадило давнє упереджене ставлення американських католицьких кіл до східного католицизму, а професор Чубатий пропонував викладати церковну історію Східної Європи.

«Невдача дістати науковий варстат праці на католицьким університеті пхнули мою активність в сторону громадсько-політичної праці, яка тоді конечно потребувала робітників», – читаємо в спогадах М. Чубатого [12: 117-118].

У серпні 1941 р. професор М. Чубатий переїхав на постійне проживання до Нью-Йорка, де став співробітником часопису «Свобода», пишучи спершу по три статті щотижня, а після закінчення війни по дві. Добре познайомившись з умовами американського життя, він прийшов до правильного висновку, що для поширення правди про Україну серед найширших кіл американського громадянства потрібно видавати англомовний журнал. Тому в 1944 р. він заснував «Український Квартальник» і був його редактором 13 років, до 1957 р. [20: 897]. «Я старався від першого випуску давати інформацію строго об'єктивну оперту на солідних джерелах, тому журнал здобув собі відразу довір'я та прихильність... Видавання Українського Квартальника впало усім тягарем на мене, особливо в перших роках», – стверджує М. Чубатий [12: 119-120]. За весь час видання квартальника він помістив у ньому 44 статті на наукові теми, з них одинадцять на теми українського християнського життя. З 45-ти рецензій на наукові твори більшість належать також йому. Ці цифри свідчать, що «першою любов'ю» Миколи Чубатого була наука.

Робота на посаді редактора «Українського Квартальника» забирала багато часу, хоч не давала коштів на утримання родини. «Перед мною стала серйозна проблема матеріально забезпечити себе та родину. Поїздки з національно-політичними доповідями по Америці, а навіть по Канаді, в 1942-1944 рр. дали змогу заощадити певну суму гроша. За ці гроші вирішили з дружиною в 1944 р. купити недалеко Нью Йорку, в стейті Нью Джерсі, земельну ділянку, але добре положену, кур'ячу ферму. Ми її відбудували власними руками та руками приятелів поблизьких українських підприємців-ремісників, що почувалися до обов'язку допомогти людині, присвяченій для громадської справи. По році ферму урухомлено.

Це господарство, біля 2000 курей, вела дружина при допомозі найманого робітника. Вона давала повне удержання родині; я натомість міг всеціло посвячуватися редакційній та науково-організаційній праці», – згадує відомий історик [12, 120-121]. Чубаті мали двоє дітей – сина Андрія й молодшу доньку Дарію, які народилися в Америці в сорокових роках. 1947 р. вони отримали американське громадянство [20: 897].

Одночасно з працею журналіста професор Чубатий багато часу присвячував організації українського наукового життя в діаспорі. У суспільно-політичному житті вчений виступав з принципово позапартійних позицій, відстоюючи національні й регіональні цінності, необхідність розвитку культури, науки і освіти. Завдяки йому в Нью-Йорку відкрився Дім української культури. Він був причетний до відновлення Українського Конгресового Комітету Америки й скликання його першого післявоєнного конгресу, що відбувся 22 січня 1944 р. у Філадельфії. У зв'язку з відновленням діяльності Наукового товариства ім. Шевченка в Німеччині та його реорганізацією на чотири автономні товариства: в Європі, в США, в Канаді та Австралії, професор М. Чубатий став засновником і першим головою НТШ в США (1947-1952 рр.) і заступником президента Головної Ради НТШ (1952-1955 рр.). Необхідно згадати, що він підтримував міцні зв'язки з американськими науковцями, зокрема з тими, що цікавилися справами України й СРСР, й став членом низки американських наукових товариств: «American Historical Assosiation» (1946), «Academy of Political Science – Columbia University (1946) і ALLSS (1952) [7: 1046].

У 1947 р. колишні члени Львівського Наукового товариства ім. Шевченка, за ініціативою професора Володимира Кубійовича, відновили НТШ у Німеччині. Сконтрактувавши з ними, професор М. Чубатий, як дійсний член НТШ зі Львова [37: 105], вирішив також зайнятися організацією американського відділу НТШ. Професор Ярослав Падох у книзі «Незнищене товариство (до 110-річчя НТШ)», яка вийшла у Львові 1983 р. про створення американського відділу НТШ пише так: «На загальних основуючих зборах, які відбулися в Нью Йорку 29-го вересня 1947 року, заходами проф. Миколи Чубатого обрано президію Управи в особах: проф. М. Чубатий – голова, проф. д-р Роман Осінчук – секретар й о. Лев Чапельський – скарбник. Згодом кооптовано до Управи проф. Романа Смаль-Стоцького, д-ра Ярослава Падоха, д-ра Миколу Шлемкевича, проф. Лева Окіншевича, проф.

Володимира Січинського й проф. Василя Лева» [38: 15]. Підтвердження про це можна знайти в таких книгах: «Історія Наукового Товариства ім. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування 1873-1948» [39: 48], а також у праці «Наукове Товариство ім. Шевченка в ЗДА» [40: 12]. До заслуг професора Чубатого необхідно зарахувати популяризацію товариства серед широких, а не тільки академічних кіл української громади в Америці. Часто відбувалися наукові засідання і науково-популярні доповіді для широкої публіки. Товариство організувало наукові з'їзди, наради, конференції, доповіді, вело видавничу діяльність, публікуючи в основному наукові праці своїх членів та серійні і періодичні видання. Воно співпрацювало з іншими українськими та іноземними науковими установами і товариствами, виступало з окремими українськими сесіями на загальноамериканських наукових з'їздах, вело власну бібліотеку й архів та репрезентувало українську науку перед науковим світом. НТШ проводило березневі Шевченкові свята й брало активну участь у підготовці громадських Шевченківських академій. Під головуванням М. Чубатого Товариство займалося не тільки науковою діяльністю, а й громадсько-політичною працею, боронило добре ім'я нашого народу й обстоювало його право на незалежність і повну політичну й духовну суверенність. І це необхідно зарахувати до особливих заслуг історика.

Потрібно згадати, що М. Чубатий піклувався, щоб придбати в Нью-Йорку приміщення для НТШ і Дому української культури, і це йому вдалося. Він пише, що «від початку співпрацював зі мною звичайний член НТШ о. Лев Чапельський, а скоро теж перші пришельці – дійсні члени, д-р Р. Осінчук та д-р Володимир Калина. Задум створити Дім української культури найшов серед громадянства прихильний відгомін до тої міри, що в 1951 р. ми мали вже \$ 10. 000. Головним жертводавцем став промисловець Семен Угорчак, який жертвував готівкою тисячу доларів та в тестаменті записав Товариству \$ 7. 000.

Тимчасово вислав я до Німеччини на руки д-ра Кубійовича для НТШ \$ 1. 200 допомоги, а з готівкою \$ 10. 000 приступив я до купна будинку для НТШ, себто Дому Української Культури за \$ 25. 000 в Нью Йорку, затягуючи позику \$ 12. 000 в Українськiм Народнiм Союзi. На бракуючу суму – \$ 2. 500 виставив я з дружиною довжний запис на нашу ферму. Тим способом в 1951 р. набув я дім, в яким донині знаходить своє приміщення НТШ та

Український Конгресовий Комітет» [12: 121-122]. Тільки патріот України, щоб принести користь державі, міг піти на такий крок, ризикувати закласти своє майно, у згаданому випадку – ферму, яка допомагала сім'ї М. Чубатого пережити матеріальну скруту.

Після того, як професор Чубатий відійшов від двох головних ділянок своєї праці – голови НТШ (1952) й редактора «Українського Квартальника» (1957) – прийшов час на науково-дослідну діяльність. У той час він розпочав багато важливих праць. Першою серед них була «Історія Християнства на Русі-Україні». При матеріальній допомозі канадського владики Ніля (Саварина) та архієпископа Івана (Бучка) з Рима вона з'явилася друком 1965 р. як перший том запланованого тритомника [4]. У ній він подав цілісну картину поширення християнства і становлення християнської церкви в Україні, простежив, щоправда, з позицій українського католика, історичну канву міжцерковних відносин і розколу української церкви. Після виходу першого тому вчений писав: «Ціла праця запланована на три томи; другий том обняв би часи по кінець XVII-го століття; третій по наші часи. Повне виконання цього пляну на склоні мого життя спочиває в руках Всемогучого Бога. Йому належить честь, хвала та гаряча подяка, що в пізніх роках мого життя додає мені сил працювати науково» [4]. Згодом вийшла друком перша частина другого тому [5]. Ще повних десять років жив автор, але закінчити свій головний твір з історії української церкви йому не довелося, як не вдалося також закінчити свій головний твір з історії українського права.

За рік перед появою першого тому «Історії Християнства» вийшла друком у серії «Записок НТШ» його поважна праця «Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй». У ній він стверджує, що український народ має окреміший, цілком самобутній шлях свого тривалого історичного розвитку, багатовікові традиції власного національного і державного життя, цим самим спростуючи теорію існування єдиної давньоруської народності [6]. Цій праці передував виступ Чубатого на XI Міжнародному конгресі істориків у Стокгольмі 1960 р., на якій він виголосив доповідь «Київська Русь та виникнення трьох східнослов'янських націй», яка стала предметом дискусій; в них взяли участь відомі радянські академіки М. Тіхоміров і Б. Рибаків. Згодом дискусії продовжувались у часописах «Вопросы истории» (№ 12, 1960р.) і «Український історичний журнал» (№ 3, 1961 р.) [32].

У 1963-1975 рр. М. Чубатий – декан факультету права і суспільних наук Українського католицького університету в Римі, який заснував Блаженніший Патріарх Йосиф Сліпий [33: 59]. Він високо цінував пройдений життєвий шлях і працю Чубатого. У вітальному листі з нагоди його 80-річчя Верховний Архієпископ і Кардинал писав: «Вісімдесят літ трудячого і жертвенного життя для нашої стародавньої Церкви й обездоленого Народу спонукає нас звернутися до Вас з цієї нагоди з благословенням і привітом, а передусім з запевненням гарячих благодатних молитов за пройдений життєвий шлях і довершені на Божу славу діла та перенесені хрести і терпіння.

Вже від гімназійних часів в Тернополі, а опісля філософічні, теологічні і правничі студії у Львові приготували Вас належно до наукової, виховної, публіцистичної, державної, громадської і культурної праці, яку Ви розвинули так широко й успішно на українській землі і на поселеннях, мимо перенесених важких досвідчень, родинних нещасть і воєнного лихоліття. Творча організаційна і наукова праця на Українським Університеті і Богословській Академії у Львові та на Українським Католицьким Університеті і розпочате друкування «Історії християнства на Русі-Україні» є Вашим великим вкладом в розбудову науки, як одної з найголовніших підстав нашого народнього і церковного життя» [33: 92].

Він був теж професором церковного права в Українському вільному університеті у Мюнхені (1946-1975 рр.) [34: 9]. У 1965 р. професор М. Чубатий стає членом ініціативної групи створення Українського історичного товариства і до останніх днів свого життя був членом його управи.

Огляд життя і діяльності професора Чубатого не був би повний, коли б не згадати, що поза головними ділянками його наукових інтересів і дослідницької праці, якими була історія української церкви й права та національної етногенези, він був співробітником українських й іншомовних українознавчих енциклопедій. Він співпрацював з «Українською Загальною Енциклопедією», що вийшла друком під редакцією Зенона Кузелі в 1934 р. і був автором статті про католицьку церкву в Україні, а також із «Енциклопедією Українознавства» за редакцією В. Кубійовича й до першої частини редагував разом з професором Н. Полонською-Василенко відділ «Церква». У співпраці з нею він також написав «Історію церкви» [35: 601-621], в другій частині

якої помістив статтю «Духовенство» [36: 607-610]. В англomовній «Енциклопедії Українознавства», що її видав Український Народний Союз від Торонтського Університету під назвою «Ukrainian Concise Encyclopedia», професор Чубатий був співредактором відділу «Історія України – середньовічний період». Співпрацював професор також із американськими енциклопедіями, написав для них низку дуже цінних статей про українську церкву, історію та ін.

Помер видатний український вчений, історик права та церкви, педагог, відомий громадський діяч діаспори, професор Микола Чубатий 10 липня 1975 року у Берген Пайнс, штат Нью-Джерсі, США.

Усе своє життя професор М. Чубатий віддав одній меті – служінню Україні. Він чесно пройшов свій життєвий шлях, не заплямувавши себе ні пристосовництвом, ні угодством. М. Чубатий до останньої миті свого життя залишився вірним національній ідеї. Його ім'я гідне уваги і поваги, повернення із небуття. Такими людьми ми повинні пишатися й бути гордими, що були особистості в Україні, які все віддали для нашої нації. Сьогодні, коли мрії не одного покоління людей стають реальністю, у вільній і незалежній Україні повинні гідно шанувати свого великого сина, чие ім'я навечно вписане в її національну історію.

Література

1. Кравченко О. Микола Чубатий (1889–1975) // Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний історично-мемуарний збірник. – Т. III. – Філадельфія, ПА., ЗСА, 1983. – С. 585 – 587.
2. Падох Я. Микола Чубатий (1889–1957) // Український історик. – 1975. – №3–4. – С. 100–111.
3. Чубатий М. Як народжувалася наука історія українського права // Науковий збірник Українського Вільного Університету на пошану Івана Мірчука (1889–1975). – Т. VIII. – Мюнхен – Нью-Йорк – Париж – Вінніпег, 1974. – С. 140–148.
4. Чубатий М. Історія християнства на Русі–Україні. – Т. I до 1353 р. – Рим – Нью-Йорк. Видання Українського Католицького Університету в Римі, 1965. – 815 с.
5. Чубатий М. Історія християнства на Русі–Україні. – Т. II. – Ч. I. (1353–1458). – Рим – Нью-Йорк. Видання Українського Католицького Університету в Римі, 1976. – 263 с.
6. Чубатий М. Княжа Русь–Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (НТШ). – Т. 178. – Нью-Йорк–Париж, 1964. – 159 с.

7. Андрусяк Т. Чубатий Микола // Довідник з історії України (А–Я): Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / За заг. Ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е дооп. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – С. 1063–1064.
8. Чубатий М. Десять днів у Києві в січні 1919 // Літопис Червоної Калини. – 1931. – № 5–6.
9. Ждан М. Микола Чубатий // Український історик. – 1969. – № 4. – С. 47–62.
10. Падох Я. Історична заслуга професора Миколи Чубатого // Свобода. – 1975. – 24 вересня – Ч. 179. – С. 2–3.
11. Падох Я. Микола Чубатий. 1889–1975. Українське Історичне Товариство. Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1976. – 15 с.
12. Український Католицький Університет ім. св. Климента Папи в першому п'ятиліттю свого постання і діяльності. 1963–1968. – Рим, 1969. – 290 с.
13. Чубатий М. Державний лад на Західній Области Української Народньої Республіки. – Календар Просвіти. – Львів, 1921. – 40 с.
14. Чубатий М. Правне становище церкви в Козацькій Державі // Богословія, Львів – Т.3. – 1925. – Ч. 1. – С. 19–53; Ч. 2. – С. 181–202.
15. Чубатий М. Державно-правне становище українських земель Литовської Держави під кінець XIV в. // Записки НТШ. – Т. 134–35. – 1924. – С. 19–65; Т. 144–45. – 1926. – С. 1–108.
16. Чубатий М. Огляд історії українського права. – Львів: Видання відділу Українського Університету, 1921. – 119 с.
17. Чубатий М. Огляд історії українського права: По запискам за викладами М. Чубатого. (Історія джерел та державного права. Ч. I, II). – Львів, 1922. – 321 с.
18. Чубатий М. 950 літ християнства в Україні. – Львів: Дзвони, 1938. – 16 с.
19. Мельничук Б. Микола Чубатий – невідомий і відомий // Березіль. – 1994. – № 9–10. – С. 167–168.
20. Чубатий М. Д.: (Укр. правознавець і історик церкви, відомий громад. діяч діаспори) // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 896–897.
21. Метрическая книга о бракосочетании по г. Тернополю за 1871–1892 годы // Тернопільський обласний державний архів. – Ф. 487. – Оп. 1. – Спр. 288. – Арк. 38.
22. Метрическая книга о рождении по г. Тернополю за 1881–1891 годы // Тернопільський обласний державний архів. – Ф. 487. – Оп. 1. – Спр. 291. – Арк. 318.
23. Остап'юк Б. Тернопільські міщани // Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний історично-мемуарний збірник. – Т. 1. – 2-ге видання Комітету «Тернопільщина», Філадельфія, ПА, 1983. – С. 99–118.
24. Губчак М. Українська державна гімназія в Тернополі // Шляхами Золотого Поділля. Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний

- історично-мемуарний збірник. – Т. 1. – 2-ге видання Комітету «Тернопільщина», Філядельфія, ПА, 1983. – С. 137-149.
25. Косар Д. Зведений список учнів Української державної гімназії в Тернополі за 1898-1913/14 н.р. // Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898-1998 / Підбір, упорядкування та редакція текстів і коментарів Степана Яреми. – Тернопіль; Львів: НТШ; Львівське крайове товариство «Рідна Школа», 1998. – С. 469-505.
 26. Губчак М. Українська державна гімназія в Тернополі (1898-1930) // Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі. До сторіччя заснування. 1898-1998. / Підбір, упорядкування та редакція текстів і коментарі Степана Яреми. – Тернопіль; Львів: Наукове Товариство ім. Шевченка; Львівське крайове товариство «Рідна школа», 1998. – С. 51-60.
 27. Ювілейна книга Української гімназії в Тернополі 1898-1998. До сторіччя заснування / Підбір, упорядкування та редакція текстів і коментарі Степана Яреми. – Тернопіль, Львів: Наукове товариство ім. Шевченка; Львівське крайове товариство «Рідна школа», 1998. – 736 с.
 28. Чубатий М. Додаткові спомини про Михайла Грушевського з 1912-1914 років // Український історик. – 1975. – № 3-4. – С. 78-79.
 29. Спогад і життєпис проф. д-ра Миколи Чубатого // Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на Західних Землях України. – Нью-Йорк, 1973. – С. 175-189.
 30. Чубатий М. Українська католицька Церква. – Рим, 1934. – 23 с.
 31. Чубатий М. Відродження католицизму у Франції: обсервації та рефлексії з подорожі. – Львів: Дзвони, 1938. – 21 с.
 32. Чубатий М. Найбільший історичний Конгрес // Америка. – 1955. – 17 жовтня.
 33. Український Католицький Університет ім. св. Климента Папи в другому п'ятиліттю своєї діяльності (1968-1973). – Рим, 1974. – 368 с.
 34. Український Вільний Університет. Короткий огляд. – Мюнхен, 1958. – 22 с.
 35. Полонська-Василенко Н., Чубатий М. Історія церкви // Енциклопедія Українознавства: Заг. част. Кн. 2. – К., 1995. – С. 601-621.
 36. Чубатий М. Духовенство // Енциклопедія українознавства. – Гол. редактор проф. доктор Володимир Кубійович. Т. 2. – Львів, НТШ, 1993. – С. 607-610.
 37. Кучер Р. В. Наукове Товариство імені Т. Шевченка: Два ювілеї. – К.: Наук. думка, 1992. – 112 с.
 38. Падох Я. Не знищене товариство (до 110-річчя НТШ). – Львів, 1983. – 21 с.
 39. Історія Наукового Товариства ім. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування. 1873-1948. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1949. – 52 с.
 40. Наукове Товариство ім. Шевченка в ЗДА. – Нью-Йорк, 1963. – 42 с.

Богдан Головин

**ТИМОФІЙ БОРДУЛЯК – ДУШПАСТИР,
ПИСЬМЕННИК, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ
(до 140-річчя від дня народження)**

Тернопільське обласне об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка

Московсько-більшовицький режим поставив атеїзм у ранг державної політики. Протягом існування цієї імперії велася широкомасштабна боротьба з вірою у Бога і з Церквою. На антирелігійну пропаганду держава витратила астрономічні кошти і матеріальні цінності; написано сотні тисяч книг і брошур і випущено їх мільйонними накладками; знято тисячі кілометрів кінострічок, затрачено чимало телерадіоефірного часу. Безбожницька держава щедро винагороджувала борзописців і пропагандистів – «спеціалістів» з атеїзму, присвоювала їм наукові й почесні звання, нагороджувала грамотами, дипломами і навіть орденами та медалями.

Більшовики свідомо замовчували імена науковців, письменників, художників і композиторів, які мали священничий сан або походили з родин священиків. До уваги не бралися ні талант, ні вагомий внесок у розвиток української і світової науки, літератури, культури. А ті, які писали на релігійні теми, прославляли велич Всевишнього і святих, проголошувалися «українськими буржуазними націоналістами», «лютими ворогами народу». Їх твори вилучали з бібліотек, архівів, музеїв. Більшість із них безжалісно знищено і лише окремі заперто у спецфонди, не допущено до наукового вжитку, не досліджувалися, не включалися до програм шкіл і вищих навчальних закладів, не перевидавалися.

Дискримінації зазнавав і о. Тимотей Бордуляк, твори якого в розгул сталінського свавілля – з кінця 20-х років ХХ століття і до смерті Сталіна – не виходили друком жодного разу. Вперше після чвертьстолітньої перерви у Львові в 1953 р. видано «Вибрані оповідання». Згодом лише двічі до ювілеїв вийшли друком його твори: в 1958 і 1988 рр. у Києві. Звичайно, вони зазнали прискіпливої цензури, з них вилучали все те, що не відповідало комуністичній ідеології.

У вступних статтях до видань подавалася біографія письменника. Тимотей Бордуляк народився 2 лютого 1863 р. в селі Бордуляки, нині Бродівського району Львівської області [1].

Як стверджують топонімісти, село засноване невідомим далеким його предком. Подібних випадків не знаходимо в біографіях видатних літераторів, бо «жоден з письменників не жив у селі свого імені, хіба Тимофій Бордуляк» [2]. Юний Тимотей навчався в початковій школі у сусідньому містечку Станиславчик, бо у родинному селі школи не було. Батьки, взявши до уваги здібності, ревне ставлення сина до навчання, відмінне закінчення початкової школи, вирішили віддати його в українську гімназію у Львові.

Дослідники творчості письменника вказують, що Тимотей Бордуляк народився у неможливій селянській родині [3]. Одначе це не відповідає дійсності, бо здобути тоді середню освіту, та ще й у Львові, вимагало чималих коштів: оплата за навчання, помешкання, харчування, придбання форми, підручників й посібників і канцелярсько-письмового приладдя. Юнак вчився в гімназії з нагненням, легко опановував предмети гуманітарних наук та іноземні мови. В гімназії вивчив латинську, грецьку, німецьку, французьку, італійську, польську і російську мови [4]. «Вільно володіючи багатьма іноземними мовами, із захопленням читав (в оригіналі) твори західноєвропейських класиків, зокрема любив поезії Гейне, Гельті і Ленау» [3]. А щоб зменшити видатки батьків на навчання, заробляв репетиторством, допомагав у підготовці до уроків гімназістам із заможних родин, які мали прогалини в засвоєнні програмового матеріалу, за оплату (грішми, харчуванням, наданням житла) [6].

Під впливом улюблених поетів, починаючи з другого класу гімназії, почав складати вірші, написав їх чимало. Свої поезії записував у загальному зошиті, давши йому назву «САРМИНА». З ними нікого не ознайомлював, не надсилав редакціям періодичних видань для публікацій [7].

Ще у гімназії Тимотей Бордуляк вирішив стати священником. Постанову стаги душпастирем дослідники на догоду більшовицьким ідеологам пояснюють тим, що неможливі батьки не мали можливості оплачувати його навчання на філософському факультеті університету, а на теології навчання було безплатним [8]. І знову доводиться заперечувати твердження критиків. Юнаки поступали на богословські студії не за матеріальним станом батьків. «Честі ж цієї ніхто не бере сам собі, лише той, хто покликаний Богом... хто має справжнє покликання» [9]. «Господь час від часу покликає до священничого служіння...» із ревних християнських родин [10].

Успішно закінчивши гімназію, Тимотей Бордуляк у 1884 р. поступив на теологічний факультет Львівського університету. Окрім відвідин лекцій і семінарських занять, багато часу затрачав на

самостійну роботу поза навчальною програмою, вдосконалював знання іноземних мов, якими володів, додатково вивчив старосврейську, арабську, сирійську і халдейську мови. Андійську вивчив у старшому віці, працюючи парохом у селі Великий Ходачків [11].

У 1887 р. Тимотей Бордуляк «наважився» дати до редакції часопису «Зоря» кілька своїх віршів. Тодішній редактор «Зорі» Григорій Цеглинський відібрав для друку тільки один твір «Русалка» – переспів поезії Гейне «Лорелей», а решту «кинув до коша» [12]. Такий незаслужений присуд приголомшив молодого автора. Він, вражений критикою, знищив усі свої юнацькі твори. Згодом той же Цеглинський запрошував його, щоб подав редакції журналу свої вірші до друку, але Бордуляк більше на це не наважився [13].

17 липня 1888 р. Тимотей Бордуляк закінчив університет. За існуючими правилами, абсолювент богословського факультету перед прийняттям єрейських свячень повинен одружитися. Його судженою стала Антоніна Косович – дочка священника з відомого роду в Галичині. Після висвячення о. Тимотей Бордуляк призначений душпастирем у село Утіховичі на Перемишлянщині (Львівщина). З цього часу почалася його священнича місія. Однак через ідеологічні постулати більшовицького окупаційного режиму душпастирська діяльність замовчувалася і залишалася «білою плямою» у його біографії, хоча саме у ній він досяг вагомих успіхів: займав високі посади в ієрархічній піраміді, мав почесні звання. З перших днів свого душпастирства сумлінно і ревно виконував покладені обов'язки. «До кожної недільної чи святкової проповіді готувався ґрунтовно, підбирав численні життєві приклади, давав духовні повчання, писав до них детальні тези» [14], ставлячи за зразок для наслідування життя святої Родина, Ісуса Христа, Пречистої Діви Марії, апостолів, пророків, мучеників та ісповідників. Особливу увагу відводив роботі зі школярами. Його уроки релігії були змістовними і цікавими, насиченими конкретними ілюстративними матеріалами, що сприяло прищепленню дітям стійких основ віри і любові до Господа Бога, вимог дотримуватися Заповідей Всевишнього, жити за християнською мораллю.

27 березня 1890 р. о. Тимотей Бордуляк переїхав на нову парафію сотрудником у село Голгоча тодішнього Підгаєцького повіту на Тернопільщині, замешкав з родиною у селі Заставці, яке входило до складу цієї парафії. Часто бував у селянських домівках, виконуючи різні священничі обов'язки: сповіді тяжко хворих, похорони, посвячення помешкань і господарств у час Йорданських свят тощо. Любив вести розмови з парафіянами, даючи їм

різноманітні поради, допомагав у розв'язанні проблем у відносинах з місцевою владою, оподаткуванням, навчанням дітей і т.п. Окрім того, близьке знайомство з життям парафіян давало матеріал для написання творів [15].

Під впливом свого учителя Дем'яна Гладилевича розпочав активну літературну працю. Написав сонети «Я – чоловік», «Ліс», «Осінній сонет», цикл «Зимові сонети», ліричні поезії «Сівач» і «Нетямущим». Переконавшись невдовзі, що поезія – не його покликання, Бордуляк облишив віршування і почав писати оповідання з життя галицького селянства, яке він добре знав з дитинства, у самій гущі якого перебував тепер [16]. Його пером витворено оповідання «Дай, Боже, здоров'я корові», «Мати», новели «Дід Макар», «Сабета Себі», «Страшний сон», зроблено переклади.

Навесні 1893 р. о. Тимотей Бордуляк переведений сотрудником (помічником) у село Городище на Зборівщині. На новому місці священничої діяльності, як і в попередніх парафіях, ревно виконує душпастирські обов'язки, бере активну участь у громадському житті села, захищає права мирян перед свавіллям окупаційних властей, виступає проти спольщення українців, дбає про освіту дітей і молоді. З 1900 р. організував дві однокласні початкові школи з українською мовою навчання у Носівці та Городищі. В селі Носівці заснував осередок «Просвіти» і громадський шпихлір. Постійно сприяв діяльності «Просвіти», був її членом, а згодом, працюючи у с. Великому Ходачкові, обирався головою, входив до складу проводу Товариства [17].

Городищенський період був найбільш плідним у його творчості. Тут написав оповідання: «Жура», «Ось куди ми підемо, небого», «Діти», «Нічний привид», «Рішучий крок», «Михалкові радощі», «Бідний жидок Рагиця», «Для хворого Федя», «Жебрачка» та ін. Твори підписував псевдонімами Т. Ветлина, Б-н Т. Бондаринин, Марко Легіт та іншими. Лише згодом оповідання «Іван Бразилієць» і «Перерваний страйк» підписав справжнім прізвиськом.

Письменник налагоджує зв'язки з літературними колами Галичини та Наддніпрянщини, листується з Іваном Франком, Михайлом Коцюбинським, Осипом Маковеєм, Дем'яном Гладилевичем, Іваном Белеєм, Григорієм Величком, Володимиром Лукичем, Василем Стефаником, Володимиром Гнатюком, Андрієм Чайковським, Богданом Лепким, Василем Щуратом, Іваном Кревецьким, Іванною Блажкевич, Осипом Назаруком, Володимиром Радзикевичем та багатьма іншими [18]. Отець Тимотей Бордуляк був бібліофілом, мав велику особисту книгозбірню. Популярність письменнику принесло перше

оповідання «Дай, Боже, здоров'я корові», опубліковане у львівській газеті «Діло». Воно стало своєрідною візиткою його творчості. Всеукраїнським письменником о. Тимотей Бордуляк став завдяки збірці оповідань «Ближні», яка вийшла друком у 1899 р. у Львові. Назва книжки тотожна християнській моралі «любові до ближніх». У наступні роки окремі оповідання з цієї збірки передруковувалися у різних виданнях. А в 1903 р., крім п'яťох оповідань, вийшла друком у Києві під назвою «Оповідання з галицького життя».

Найбільш плідним і цінним у біографії Бордуляка було десятиріччя з 1890 по 1899 рр. За той час він написав двадцять два оповідання (з них вісімнадцять уперше надруковані в газеті «Діло», два в газеті «Батьківщина» і два в календарях «Просвіти») та опублікував у газеті «Діло» переклади дванадцяти творів з інших літератур: І. Тургенєва, Ф. Достоевського, Колмана Міксата, Г. Сінкевича, Кілянди, Фейжета [19].

У 1905 р. о. Тимотей Бордуляк призначений парохом Великого Ходачкова, щоб бути ближче до головних шляхів сполучення з більшими містами і культурними центрами Галичини (Тернопіль, Бережани, Збараж, Терехів, Бучач). Представник Тернопільської філії «Просвіти» Осип Ковальський, який був на звітно-виборних зборах первинного осередку Товариства 23 травня 1909 р., дав таку інформацію про село: «Село Ходачків розлоге – числить понад 2000 душ, з чого на русинів припадає 1/5 частина. Всі майже говорять по польськи, не виключаючи і деяких домів руських посвоячених з латинниками-мазурами» [20]. До речі, на цих зборах о. Бордуляк був обраний головою первинного осередку. Проживало в селі багато євреїв. До парафії належало село Забойки, де переважали поляки.

За надання душпастирських послуг парафіянам о. Тимотей Бордуляк отримував незначну грошову плату. Уроки релігії в школах також не приносили великих прибутків. Тому довелося обробляти парафіяльну землю, годувати худобу, свиней та птицю, плекати сад і город, що приносило основні доходи родині.

У Великому Ходачкові, як і в попередніх селах, о. Тимотей Бордуляк поєднував душпастирські обов'язки з громадською роботою. Особливу увагу відводив діяльності читальні «Просвіти», шкільним справам, громадським кооперативам, позичковим касам; обирався головою і членом управи. Літературою займався в осінньо-зимовий період, коли припинялися польові роботи. У Великому Ходачкові написав твори: «Федь Триндик», «Вістка», «Переднівок», «Прохор Чиж», «Ювіліат», перекладав твори польських, російських, угорських авторів.

Отець Бордуляк завоював повагу і пошану серед парафіян, авторитет у священничих колах деканату. Напередодні Першої світової війни призначений Ординаторським шкільним комісаром. У його обов'язки входило контролювати релігійне виховання учнів у школах сіл: Великий Ходачків, Денисів, Золота Свобода, Купчинці і Плотича [21].

Перша світова війна застала його у Великому Ходачкові. Вона була великим випробуванням для пароха. Село опинилося в центрі воєнних подій, тут проходила лінія фронту, відбувалися кровопролитні бої між ворогуючими сторонами. Московські війська «...забрали чотири дзвони, очистили церкву і вістря з огорожі. Церковно-приходський дім, де була дяківка, цілком знищені...». В Росію вивезено багатьох мешканців, підозрюваних у нескоеених злочинах проти окупантів [22]. «Загинуло на війні 50 парафіян, а 20 померло від ран, тифу, інших заразних хвороб» [23]. В один із покоїв парафіяльного будинку влучила куля, знищено багато книг, цінних речей, рукописів та листів від І. Франка, М. Коцюбинського, О. Маковея [24]. На щастя, храм сильно не постраждав. Лише вибито шибки і пошкоджено дах. «У церкві в Забойках забрані лише три дзвони, в прочім не ушкоджена. В приходському домі, в якому квартирували то російські, то німецькі офіцери, подірваний дах від куль. Будинки почасти розібрані, почасти ушкоджені» [25].

На матеріалах, зібраних під час війни, о. Тимотей Бордуляк упродовж 1916-1936 рр. написав оповідання «Татари», «Варочка», «Громадський писар з Прунькова», «Обжинки», «Батюшка Спиридон» та ін. Перекладав українською мовою «Слово о полку Ігоревім», твори римських авторів: Г. Салюстія, Кріспа, Марка Туллія, старогрецького драматурга Софокла.

Взявши до уваги ревне виконання душпастирських обов'язків, о. Тимотея Бордуляка в роки Першої світової війни призначено містодеканом (заступником) Козлівського деканату [26], а в середині 20-х років минулого століття він очолив його [27]. До складу деканату входило 26 населених пунктів. Отець Т. Бордуляк не лише піднімався в ієрархії деканату, а й одержував нагороди і почесні звання за довголітню бездоганну душпастирську діяльність і виконання посадових обов'язків. На початку 20-х років ХХ ст. Львівською Архієпархією нагороджений крилошанською відзнакою, а через десять років призначений почесним радником Митрополічної Консисторії з правом носіння фіолетового ковпака і червоного пояса [28].

Твори о. Тимофея Бордуляка публікувались на шпальтах часописів Галичини і Буковини: в газетах «Діло» (Львів) і «Подільське слово» (Тернопіль), в календарі «Просвіти» (Львів), «Літературно-науковому віснику» (Львів), в календарі «Товариш» (Чернівці). Його поезії вперше надруковані у львівських журналах «Зоря» і «Зеркало» та часописі «Сівач». Деякі твори перекладалися іноземними мовами, зокрема польською, словацькою, чеською і російською та видавалися за кордоном. У 1958 р. у Москві вийшла збірка письменника «Рассказы», в якій поміщено 11 оповідань і новел. Письменник писав у листі до Володимира Радзиковича: «Щодо моїх літературних творів, то я маю такий план: всі оповідання і нариси, що є надруковані по фейлетонах різних часописів, і ті речі, які у мене знаходяться в рукописах і які я тепер пишу, і то інтенсивно пишу, щоб «відбити» той час, який я стратив через війну і інші перешкоди, які потім наступили, – видати в своїм часі в кількох томах, і я певний того, що таке видання моїх творів буде добрим вкладом в українську літературу і що я їх не постидуюся» [29]. На жаль, не здійснилися його плани через брак коштів. У нього було четверо дітей: Тит, Наталя, Віктор, Марія, яким, окрім нагодувати і зодягнути, потрібно було дати освіту, «поставити на ноги».

У Наддніпрянській Україні твори о. Бордуляка друкувалися у багатьох збірниках і окремими виданнями в Києві, Полтаві, Харкові і Черкасах. Двадцять разів у 1903-1988 рр., в тому числі шість разів в УНР і лише двічі у Львові в 1899 р. («Ближні») та в 1953 р. («Вибрані оповідання»). У 1929 р. Володимир Коряк – літературознавець і критик, який вислужувався перед більшовицьким режимом, видав двотомник «Нарис історії української літератури». В другому томі написав: «Тимофій Бордуляк – уніяський ксьондз...», а далі справжні нісенітниці: «Попівська діяльність обмежила його творчий лет і нарешті вбила письменника». Такий безглуздий висновок є результатом того, що «так званий радянський період – період ідеологічного тиску і тоталітарної цензури комуністичної влади – в усіх аналітичних публікаціях про Т. Бордуляка літературознавці мусили знаходити якісь негативи вже хоча б тому, що досліджуваний автор був греко-католицьким священиком. Без таких «думок» матеріали цензура не пропускала» [30]. Підтвердженням вищесказаного може слугувати передмова Василя Лесина до львівського видання творів письменника (1953 р.): «в окремих творах Тимофій Бордуляк відхилився від реалізму і висловлював реакційні погляди на життя, вносячи в оповідання церковно-моралізаторські настанови...» [31].

Розкриває причини негативного ставлення до письменника Лариса Горбоніс із Сум, яка обрала темою своєї докторської дисертації творчість о. Тимотея Бордуляка. Вона зазначає, що «життя Т. Бордуляка – яскравий приклад справжнього служіння українського духовенства національній справі... Із зрозумілих причин про священника й письменника довгі роки уникали говорити...» [32].

На початку 30-х років минулого століття о. Тимофій Бордуляк через похилий вік і погіршення стану здоров'я склав обов'язки керівника Козлівського деканату, залишившись почесним деканом.

Наприкінці 1935 р. о. Тимофей Бордуляк, їдучи на урок релігії в школу села Забойки, простудився і сильно занедужав, навіть не виконував священничих обов'язків. Хвороба прогресувала, лікування не давало ніяких результатів, здоров'я погіршувалося з кожним днем. Отець Тимофей Бордуляк упокоївся у Бозі 16 жовтня 1936 р. Похований у родинному гробівці на сільському цвинтарі села Великий Ходачків.

Посіяні зерна віри в Бога о. Тимофеєм Бордуляком міцно вкоренилися в серцях парафіян. У 1989 р., коли було легалізовано УГКЦ, мешканці Великого Ходачкова одноставно відновили обряд своїх батьків, не допущено міжконфесійної ворожнечі.

В незалежній Україні гідно вшановують о. Тимотея Бордуляка за його особистий вагомий внесок у піднесення духовності і національної свідомості українського народу. Проходять ювілейні дійства у населених пунктах, де народився, навчався або трудився душпастирем. У 1988 р. на парафіяльному будинку (нині сільський клуб) в с. Великий Ходачків встановлено меморіальну таблицю з барельєфом письменника, а неподалік церкви в 1991 р. споруджено бронзове погруддя о. Бордуляка (скульптор Р. Вільчинський, архітектор Б. Гаврилук). Загальноосвітній школі I-II ступенів села Станиславчик Бродівського району на Львівщині, в якій навчався юний Тимофей Бордуляк, присвоєно його ім'я (грудень 1991 р.). На фасаді церкви св. Михаїла в селі Утіховичі Перемишлянського району Львівської області – першому місці душпастирської діяльності о. Бордуляка – встановлено і посвячено таблицю з його барельєфом (8 червня 2000 р.). На черзі повне видання творів письменника.

Багато авторів присвячують свої публікації о. Тимофею Бордуляку – видатному церковному діячеві, письменнику і громадському активісту, досліджують його життя і творчу діяльність. Студенти і науковці обирають теми для дипломних і курсових робіт, кандидатських і докторських дисертацій з творчості і громадської діяльності письменника.

Література

1. Бордуляк Тимофій Гнатович (2.02.1863-16.10.1936) // УРЕ. – 2-е вид. – К., 1977. – Т. 1. – С. 529.
2. Рудницький М. Письменники зблизка: Спогади. – Львів, 1964. – С. 2.
3. Шалата М. Бордуляк із Бордуляків // Галицька зоря. – 2003. – 31 січ. – Факти.
4. Засенко О. Разом з народом у житті й творчості // Бордуляк Т. Твори. – К., 1988. – С. 6.
5. Там само. – С. 5-6.
6. Там само. – С. 6.
7. Там само.
8. Там само.
9. Послання апостола Павла до євреїв // Новий завіт і Псалми. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими та грецькими текстами. – 1979. – С. 273.
10. Смук Б. Пізнання повноти церкви // Університетські вісті. – 2002. – Ч. 6 (33). – С. 3.
11. Засенко О. Разом з народом у житті й творчості. – С. 6.
12. Там само.
13. Там само.
14. Бордуляк Т., Бордуляк Н. У вінок пам'яті дорогому дідушеві: Спогади про о. Тимофея Бордуляка до 140-річчя від дня народження. – Дрогобич, 2003. – 31 січ. – С. 2. Там само. – С. 1.
15. Там само. – С. 7.
16. Там само. – С. 2.
17. Там само.
18. Засенко О. Разом з народом у житті й творчості. – С. 7.
19. Ковальський О. Звіт читальні «Просвіти» села Великий Ходачків про звітно-виборні збори 23.05.1909 р.
20. Шематизм всего греко-католицького духовенства Львівської Митрополічної Архієпархії на рік 1914. – Львів, 1914. – С. 192.
21. Шематизм всего греко-католицького духовенства Львівської Митрополічної Архієпархії на рік 1918: Річник 71. – Львів, 1918. – С. 69.
22. Шематизм всего греко-католицького духовенства Львівської Митрополічної Архієпархії на рік 1924: Річник 72. – Львів, 1924. – С. 120.
23. Засенко О. Разом з народом у житті й творчості. – С. 9.
24. Шематизм всего греко-католицького духовенства Львівської Митрополічної Архієпархії на рік 1918: Річник 71. – Львів, 1918. – С. 69.
25. Там само. – С. 65.
26. Шематизм всего греко-католицького духовенства Львівської Митрополічної Архієпархії на рік 1924: Річник 72. – Львів, 1924. – С. 116.
27. Львівський шематизм на 1935-1936. – Львів, 1935. – С. 166.
28. Там само.
29. Бордуляк Т., Бордуляк Н. У вінок пам'яті дорогому дідушеві. – С. 6.
30. Лесин В. Тимофій Бордуляк // Тимофій Бордуляк. Вибрані оповідання. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1953. – С. 3.
31. Бордуляк Т., Бордуляк Н. У вінок пам'яті дорогому дідушеві. – С. 6.

Леся Ковалишин

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ О. КАНДИБИ-ОЛЬЖИЧА НА ТЕРНОПЛЬЩИНІ

Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

Серед учених-археологів О.Кандиба-Ольжич є одним з найменш знаних на території нашого краю та за його межами, хоча власне він був першим фаховим археологом-українцем, який вивчав трипільську культуру на заході України і показав її у всьому багатстві та складності історичного розвитку.

Написання цієї статті вимагало залучення широкого кола джерел, головний масив яких зберігається у бібліотеці Наукового товариства ім. Т. Шевченка [1, 2] та в Центральному державному історичному архіві у м. Львові [3, 4]. Глобальне вивчення проблеми розпочалося у 90-х роках ХХ століття. У цей період виходять праці Л. Винара [5], Т. Мовші [6], Д. Павлова [7, 8], М. Сохацького [9], В. Луцишина [10], Ф. Полянського [11], О. Олійника [12], які мають загальний характер або описують окремі регіони археологічних досліджень О. Кандиби-Ольжича. Саме тому, тема заслуговує на більш глибоке наукове дослідження.

Мета цієї статті базується на тому, щоби, виходячи з актуальності теми, на основі об'єктивності аналізу показати та оцінити археологічну діяльність О. Кандиби-Ольжича. Завдання полягає в тому, щоб дослідити та визначити місце і роль археологічних досліджень ученого-археолога для становлення історичної науки нашого краю.

Важливим, на нашу думку, і багато в чому визначним етапом біографії О.Кандиби-Ольжича була співпраця з музеєм Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Львові у 1928-1929 рр. Підтвердженням цього є лист вченого до Я. Пастернака, який очолював музей 1928 р.: «За порадою професора Строцького звертаюся до Вас з великим проханням, бо тема моєї дисертації «Мальована галицька кераміка», відношення її до сусідніх культур, я хотів би перестудіювати відповідні збірки Галичини» [3]. Заклад також виступав меценатом молодих археологів та істориків. Саме тому, за дорученням музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка, О. Кандиба-Ольжич здійснив наукові поїздки територією

Поділля, щоб, як пише Я. Пастернак: «особисто ознайомитися з теперішніми праісторичними матеріалами, зокрема з трипільською мальованою керамікою» [5].

За джерельними даними, у 1928-1929 рр. О. Кандиба-Ольжич працював у двох повітах Західного Поділля – Борщівському і Заліщинському, де оглядав залишки трипільських поселень, виявленні переважно Ю. Полянським у 20-х роках. Він аналізує археологічні розвідки цих околиць і проводить пробні розкопки, основну увагу звертає на збереження пам'яток, яким загрожувало знищення.

Найдокладніші розкопки проводив О. Кандиба-Ольжич у величезній підземній печері «Вертеба» в Більче-Золотому (Борщів). Попередньо цю печеру досліджували А. Кірков (1876-1878), Г. Оссовський (1889-1892), В. Деметрикевич (1898-1904, 1907), Я. Чекановський (1914), К. Журовський, які виявили у багатьох місцях сліди вогнищ, уламки глиняного посуду і цілі посудини з розписом, кістки тварин та підземні трипільські поховання.

О. Кандиба-Ольжич провів свої розкопки у не досліджених археологами місцях: у так званій «малій залі». Він використовував найбільш відповідний для цього стратиграфічний метод, який давав йому змогу вести хронологію знахідок та встановити історію заселення печери, оскільки досліджувалися культурні прошарки в мулі на дні «Вертеби».

Несподіваною знахідкою вченого була велика кількість людських кісток у найвищому культурному шарі «великої брами». Вони були розташовані непослідовно, як і все інше, перемішані з черепами, брилами каменю. «Можливо, – як зазначав О. Кандиба-Ольжич, – ми маємо перед собою жертви катастрофи або ворожого наскоку. Бракує і дарів... Найочевидніше, що в печеру сходили люди лише з великої нужди (у ній і холодно, і вогко, і низько), збирались у великій кількості, можливо, цілим селом, але недовго. Відомо, що в Більче-Золотому відкрито в поміщицькому парку наземне трипільське селище, кераміка якого, ідентична з печерою» [1]. Ця згадка автора вказує на те, що трипільське поселення було в Більче-Золотому справді тільки на поверхні, а печера «Вертеба» – призначена для поховань та притулку під час небезпеки, і не тільки в трипільські часи, а й пізніше, бо в ній знайдено також римські монети IV ст., доби великого переселення народів. А коли візьмемо до уваги хронологію трипільських пам'яток у Більче-Золотому

(енеоліт 2500-1800 рр. до н. е.), то зможемо побачити, що згаданий ворожий набіг могли вчинити тільки сілецькі племена зі шнурової кераміки, які у збройному поході на західноукраїнські землі вздовж Дністра дісталися аж до Борщівщини.

За словами О. Кандиби-Ольжича, «вартість здобутого в печері Вертеби матеріалу полягає в тому, що встановлено його стратиграфією, яка дала змогу поділити старші (раніші) знахідки щодо часу» [1]. Таким чином, О. Кандиба-Ольжич за результатами своїх досліджень приходиться до висновку, що трипільська культура є автохтонною (місцевою культурою), і тим самим відкидає твердження В. Городцової і В. Щербаківського про короткотривалість перебування тут трипільських племен і їх прихід в Україну з Ірану через Малу Азію.

Крім детальних досліджень у «Вертебі», О. Кандиба-Ольжич провів пробні розкопки в с. Ланівці Борщівського району в урочищах «Лаканці» і «Зайчисько». На основі зібраного матеріалу в урочищі «Лаканці» він відкрив нову трипільську пам'ятку, а в урочищі «Зайчисько» розкопав три поселення трипільської культури: два у 1928 р. і одне 1929 р. [11].

На цій території вчений зібрав чимало шматків перепаленої глини, фрагментів керамічного посуду, крем'яних наконечників, простежив сліди походження глинобитних шматків [11].

Аналізуючи археологічні дослідження вченого, Ф. Полянський зазначає, що свою поїздку доктор О. Кандиба-Ольжич розпочинає із села Козачини. Там він натрапляє на сліди поселення часів Трипілья: фрагменти кераміки й обпалену глину, а сама пам'ятка знаходиться на північ 1,5 км від с. Козачини [11]. Подальші археологічні дослідження вчений проводить у с. Новосілка-Костюкова на Заліщанщині. На півночі села, на полях під назвами «Вікно» і «Петринське», як стверджує О. Олійник, археолог знайшов уламки глиняних посудин трипільської культури та культур фракійського гольштату [12].

Велику наукову цінність мають також археологічні дослідження на території цегельні у Заліщиках. Тут у 1927 р. Ю. Полянський відкрив велике трипільське поселення [2] (сьогодні воно зруйноване кар'єром цегельного заводу). Саме тому, в 1928 р. О. Кандиба-Ольжич в кар'єрі цегельні проводить розкопки, де знаходить черепки мальованих посудин, урни із попелом, а також крем'яні вироби. Під час робіт у західній частині цегельні робітники відкрили і частково зруйнували дві культурні ями. Їх

досліджував О. Кандиба-Ольжич: «У першій ямі... я викопав уламки глиняної обмазки, кам'яні плити з слідами сажі і вугілля, тваринні кістки, уламки мальованої кераміки, цілу глиняну посудину на масивній ніжці, багато крем'яних відщепів, уламок кам'яної сокири. У другій ямі... я знайшов численні фрагменти посудин, черепашки, кістки тварин, крем'яні вироби і цілу кам'яну сокиру» [1]. Мальована кераміка трипільського селища у Заліщиках, зібрана О. Кандибою-Ольжичем, була двояка. Одні посудини, як зазначає М. Сохаський, оздоблені чорною і червоною фарбами або одною із них на білому тлі [9], а другі, за твердженнями О. Олійника, орнаментовані чорною і білою фарбами на червоному фоні [12].

Одже, під час розкопок у Заліщицькому та Борщівському повітах О. Кандиба-Ольжич одержав важливий матеріал для розробки класифікації мальованої кераміки та запропонував нову періодизацію трипільських пам'яток.

Усі віднайдені під час роботи матеріали О. Кандиба-Ольжич передав до археологічного відділу музею НТШ у Львові. На своєрідні підсумки результатів розвідок О. Кандиби-Ольжича натрапляємо в листі до батька, датованому 2 серпня 1928 р.: «Роботу свою по музеям я вже скінчив. Маю єдину в своєму роді збірку кераміки з більшості селищ Галичини. Ніхто такої немає.

Зустрічався з тутешнім професором університету Козловським. Показалося, що він знає багато менше, ніж я, в мальованій кераміці теоретично і практично. Наприклад, по його власному музеї водив його я! Відкрив йому очі (на свою голову) на багато рідких примірників, що про них він не підозрював. Я дійсно знайшов тут дещо великої наукової ваги» [4].

На основі своїх археологічних робіт О. Кандиба-Ольжич видає дослідницьку працю в декількох наукових публікаціях, які друкуються на чеській, англійській та німецькій мовах. Серед них першою слід назвати працю «Перегляд поглядів на мальовану неолітичну кераміку», в якій вчений подав критичний аналіз різних гіпотез трипільської культури та огляд наукової літератури з проблематики, яка стосується трипільської культури. Розвідки «Розкопки в Галичині 1928 р.» і «Галицька мальована кераміка» відносяться до його археологічних знахідок в 1928 р. на території нашого краю. У цих працях автор охарактеризував галицьку неолітичну кераміку та подав її класифікацію. Ці три наукові розвідки

переплітаються з тематикою його дисертаційного дослідження.

Більш широкою є праця «Kamenne nastrojeneoliticke maliovana keramika Halicii» (Давня неолітична мальована кераміка Галичини), метою якої був аналіз кам'яного знаряддя трипільських племен у Галичині. Досягненню мети слугувало студіювання археологічних збірок музеїв Львова і Кракова, де вчений описав 74 екземпляри кам'яного та 36 керамічного знарядь і поділив їх за призначенням на 20 груп. Після детального технологічного аналізу всього матеріалу О. Кандиба-Ольжич дійшов до висновку, що кам'яна індустрія трипільських племен тісно пов'язана з виробництвом центральноєвропейського круга валикової кераміки, а форми й орнамент давньої трипільської кераміки мають свої численні аналоги в неоліті Подунав'я.

Протягом 1928-1929 рр. О. Кандиба-Ольжич здійснив наукові поїздки до Кракова і Львова, де досліджував у польських і українських музеях пам'ятки трипільської культури. У Львові це були Український національний музей НТШ, а також з польських музеїв Дідушинських та музею Любомирських у м. Львові, в м. Кракові – колекція Ягелонського університету [10].

Безперечно, О. Кандиба-Ольжич є видатною постаттю української науки. Завдяки своїм науковим публікаціям, популяризації археологічних матеріалів Східної Галичини та результатам досліджень учений-археолог зумів певним чином популяризувати трипільську культуру на території нашого краю.

Література

1. Кандиба О. Досліди на Галицькому Поділлі в р.р. 1928-1929 // Записки НТШ. – Львів, 1937. – Т. CLIV. – С. 1-14.
2. Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини // Записки НТШ. – Львів, 1928. – Т. CLIV. – С. 9-30.
3. Лист О. Кандиби-Ольжича до Я. Пастернака від 29 червня 1928 р. // Центральний державний історичний архів у м. Львові, ф. 309 (НТШ), оп. 1, спр. 2403, арк.62-63.
4. Лист О. Кандиби-Ольжича до батька від 2 серпня 1928 р. // Центральний державний історичний архів у м. Львові, ф. 309 (НТШ), оп. 1, спр. 976, арк. 126.
5. Винар Л. Наукова діяльність д-ра О. Кандиби: Пам'яті д-ра О. Кандиби-Ольжича // Український історик. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1994. – № 1. – 4. – С. 49-74.

6. Мовша Т. Олег Кандиба (Ольжич) (1907 – 1944) – археолог // Археологія. – 1994. – № 4. – С. 146-148.
7. Павлів Д. Археолог Олег Кандиба // Універсум. – 1994. – № 7–8. – С. 23-27.
8. Павлів Д. Археолог О. Кандиба-Ольжич // Волино-Подільські археологічні студії: Пам'яті О. Кандиби. – Львів, 2000. – Вип. 2. – С. 21.
9. Сохацький М. Археологічні розкопки Олега Кандиби на Тернопільщині та їх наукове значення // Спадщина О. Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України: Збірник матеріалів Міжнародної національної конференції. – Тернопіль: ТДПУ, 1999. – С. 88-91.
10. Луцишин В. Становлення Олега Кандиби-Ольжича як археолога // Спадщина О. Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України: Збірник матеріалів Міжнародної національної конференції. – Тернопіль: ТДПУ, 1999. – С. 85-88.
11. Полянський Ф. Слідами О. Кандиби на Борщівщині // Спадщина О. Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України: Збірник матеріалів Міжнародної національної конференції. – Тернопіль ТДПУ, 1999. – С. 103-107.
12. Олійник О. Археологічні дослідження О. Кандиби на Залішанщині // Спадщина О. Кандиби-Ольжича у контексті національного відродження України: Збірник матеріалів Міжнародної наукової студентської конференції, травень, 1997/ За заг. ред. проф. Алексієвця М.М. – Тернопіль: ТДПУ, 1999. – С. 92-94.

Надія Білик

БОГДАН ЛЕПКИЙ ТА ОСИП КУРИЛАС: ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН

Тернопільська академія народного господарства

Богдан Сильвестрович Лепкий (1872-1941) належить до кола визначних громадсько-культурних діячів, які репрезентували перед світом український народ, його культуру і науку, виступали носіями національної і релігійної традиції, українських звичаїв і українського духу.

Наукове осмислення досвіду культуротворчої діяльності Б. Лепкого як визначного представника інтелектуальної еліти української нації є актуальним завданням української історіографії у контексті культурного відродження нашої доби. Дослідження означеної проблеми має наукове значення, оскільки дає можливість визначити внесок окремої особи, представника української інтелігенції у загальноукраїнський суспільний поступ та збагатити уявлення про діяльність визначних лідерів національного руху, досвід яких слід вивчати та популяризувати.

Мета студії – дослідити персональні зв'язки Богдана Лепкого з відомим українським митцем Осипом Куриласом через призму мазепинської тематики у творчості останнього. Окреслена проблема не стала досі предметом спеціального дослідження, тоді як введення до наукового обігу низки невідомих архівних документів має незаперечне науково-пізнавальне значення. Водночас історія взаємин обох митців по-новому висвітлює обставини створення визначних здобутків української культури, зокрема історичної епопеї Б. Лепкого «Мазепа».

Переїхавши в 1899 році у Краків, Б. Лепкий не згубився у чужеземному докiллi, а навпаки, став центральною особою української краківської громади. Дiм Лепкого був своєрiдним осередком українства. Як писав З. Кузеля, на письменника дивилися «як на українського представника і помешкання його (Зельона, 28) називали жартовливо «українською амбасадую» [1, 42]. Не раз тут бували М. Коцюбинський, О. Кобилянська, В. Стефаник, В. Липинський, О. Барвінський, К. Студинський, К. Трильовський, М. Грушевський та ін. Частими гостями Лепких були українські художники, які навчалися і жили у Кракові: М. Бойчук, І. Северин, О. Новаківський, О. Курилас, М. Гаврилко,

Д. Горняткевич, П. Холодний та ін. [2, 191-194; 3, 35-37].

Б. Лепкий з дитинства захоплювався малярством, навіть студіював «штуку» у Віденській академії мистецтв, тож не дивно, що «до малярства і малярів його тягнуло» [2, 191]. Письменник для друзів і знайомих був визнаним мистецтвознавцем, а його дім містив поважне зібрання робіт тогочасних українських митців. Як згадують Л. Лепкий та Д. Горняткевич, Богдан Сильвестрович жив у великій приязні з відомим українським художником Осипом Петровичем Куриласом (1870-1951), котрий після закінчення у 1900 році Краківської академії мистецтв деякий час жив і працював у Кракові [4, 9]. Лепкий знайшов у Куриласові людину, близьку за духом та світовідчуттям. Обоє були галицькими патріотами, що винесли з батьківської хаги (Б. Лепкий – син греко-католицького священника, О. Курилас – дяка) глибоку повагу до віри, церкви, народних традицій.

Так, щонеділі родина Лепких відвідувала у Кракові греко-католицьку церкву св. Норберта, що відіграла тоді велику роль у духовному житті української громади. Особливо захоплював письменника іконостас, виготовлений за проектом визначного польського маляра Яна Матейка, та церковний хор під керуванням Осипа Куриласа [1, 38], випускника Львівської дяківської школи. Богдан Лепкий, як знавець церковного співу, відзначав, що «Курилас розуміє, як співати молитовно: тінює піяніссіма по янгольськи» [2, 191].

Та найбільше Б. Лепкий цінував у О. Куриласові талановитого живописця і графіка, твори якого, сповнені життєвої правди, були широко відомі серед українського та польського загалу. Письменник захоплювався Куриласовими краєвидами та історичними полотнами [2, 191]. Останні були створені художником під безпосереднім впливом Б. Лепкого, подвижника української національної ідеї.

Національно-культурне відродження в Україні в кінці XIX – на початку XX століть викликало серед української інтелігенції жваве зацікавлення історією власного народу, зокрема епоха гетьмана Івана Мазепи стала предметом наукових досліджень не тільки українських істориків, захоплювалися нею й українські митці слова та пензля. Богдан Лепкий і Осип Курилас не стали винятком.

Польський дослідник М. Сивіцький, посилаючись на лист Б. Лепкого до І. Франка від 16 травня 1901 року, стверджує про зародження в той час у молодого письменника ідеї відтворити образ Мазепи у власних творах [5, 150]. Щоб реалізувати цей задум, Б. Лепкий звернувся до історичних студій тої епохи, які привели

молодого дослідника до співпраці з українським істориком В. Липинським, що жив у Кракові упродовж 1903-1912 рр. Саме з того часу походить глибоке зацікавлення добою великих гетьманів Б. Хмельницького та І. Мазепи, виникає бажання гуртувати державотворчий елемент. Як писав З. Кузеля, «над обома тими українцями-самостійниками як засвітове мemento лунали Шевченкові слова: «Гетьмани, гетьмани, як би то ви встали!» – і цей могутній голос з-поза гробу заглушував гамір політично-партійних програм» [1, 46].

Знахідки В. Липинського в архівах та музеях Кракова, Варшави, Львова, Кисва, а згодом і його історичні праці стали одним із перших джерел до вивчення Б. Лепким епохи гетьмана І. Мазепи. Відтоді у книгозбірні митця зайняли почесне місце «Історія Русів», праці М. Грушевського, П. Куліша, Д. Бантиш-Каменського, М. Костомарова, І. Срезневського, студії польських, німецьких, французьких істориків.

Палке захоплення молодого письменника українською історією, його глибоке знання предмета зацікавило відомого громадського діяча В. Доманицького, котрий у 1909 році залучив Б. Лепкого разом із В. Липинським, О. Куриласом, Г. Хоткевичем та іншими молодими патріотами до роботи над другим виданням «Історії України-Русі» М. Аркаса, книги, яку «писав батько для сина, щоб навчити його минувшини рідного народу і розпалити в нім любов до рідної землі і до єї долі» [6, 14].

Подвижницька діяльність Б. Лепкого у справі видання «Історії...» М. Аркаса заслуговує на окрему ґрунтовну наукову студію, ми ж зупинимось на взаєминах Б. Лепкого з молодим митцем О. Куриласом. Останній, разом з іншими краківськими артистами Т. Ліпінським, Я. Струхманчуком, Т. Романчуком, підготував до нового видання сто малюнків для репродукцій в «Історії України-Русі». Зокрема, О. Курилас був автором п'яти (з восьми) портретів «найбільших українських мужів» – І. Мазепи, Б. Хмельницького, П. Сагайдачного, Т. Шевченка, І. Котляревського, зображення яких викликали слова щирого захоплення у Б. Лепкого. «У д. Куриласа був я кілька разів та обговорював з ним деякі зміни в портретах. Тепер вони всі п'ять готові до друку. Мені здається, що не красні, а прямо прекрасні – величаві. Такого Хмельницького досі у нас не було. І Сагайдачний теж нічого, і батько Тарас, усі. Котляревський стоїть Вам як живий. Держить в руках Енеїду, поважний, задуманий. Мазепа

змальований на основі всіх дотеперішніх портретів, бо всі вони мають дещо схожого. Але зробив його д. Курилас молодим, гарним, елігантним, так як традиція нам передала. Мені вельми подобився. Думаю, що тих п'ять портретів можна віддати до репродукції... Мабуть сам Аркас не сподівався таких малюнків. З них, коби тільки рами, можна осібну виставку зробити. Велика шкода, що д. Курилас немає ані одягів, ані зброї, ані моделей – бо з нього малиб ми справжнього історичного маляра. Сей чоловік має техніку легку, справну, симпатичну і велике почуття стилю...» [7].

З листування Б. Лепкого з В. Доманицьким, О. Барвінським, Я. Весоловським, що даговане 1909 роком, вимальовується не проста, а деколи і драматична картина роботи над новими ілюстраціями. Б. Лепкий був не тільки посередником упродовж року між краківським художником, редактором В. Доманицьким, що лікувався від смертельної недуги в Закопаному, та клішарнею Яблонського у Кракові, а й відіграв вагому роль як порадник у роботі маляра над портретами та популяризатор мистецької спадщини О. Куриласа. Насамперед, мова йде про діяльну участь Лепкого у відкритті для українського загалу портрета І. Мазепи. Робота над останнім збіглася у часі з 200-літтям виступу гетьмана проти Росії, яке широко відзначала національно свідомо громадськість у Галичині.

Саме Б. Лепкий був сподвижником ідеї видання у репродукції портрета І. Мазепи. Про це він писав у листі від 22 квітня 1909 року до В. Доманицького: «А з Мазепою таке. Чи Ви думаєте видати його у великім форматі, чи позволите, щоб хто другий видав? Бо час іде! Відпишіть скоро» [8]. А вже через місяць Лепкий повідомив редактора про фінансування згаданого проекту видавцем Голубінкою у розмірі 1000 австрійських крон. Трибарвна кліша портрета Мазепи, виготовлена Яблонським у Кракові, за словами письменника, «Випала знаменито! Дуже богато значить коректа, котру робив сам артист! Ми всі т.е. Голубінка, Курилас і я дуже вдоволені репродукцією...» [9].

Портрет гетьмана І. Мазепи роботи О. Куриласа у 1909 році тиражував окремих виданнях Голубінка, який також ілюстрував дослідження В. Будзиновського «Гетьман Мазепа», видане «Просвітою» у друкарні Наукового товариства ім.Т. Шевченка у Львові в червні 1909 року накладом 20000 примірників [10, 112]. Портрет гетьмана І. Мазепи, безперечно, належав до найкращих ілюстрацій, вміщених у другому виданні «Історії України-Русі» М. Аркаса, що вийшло друком у Кракові в 1912 році [6, 289].

Коли питання друку портрета І.Мазепи були погоджені, Б. Лепкий у листах до українських видавців та культурно-просвітніх інституцій намагався активізувати справу популяризації видання серед українського загалу. Листи письменника значною мірою віддзеркалили ситуацію й атмосферу, в якій знаходились українські митці пера та пензля зокрема та українське суспільне життя в Галичині на початку ХХ століття загалом. У цьому контексті варто навести більшу цитату з листа Лепкого від 28 травня 1909 р. до відомого українського громадсько-культурного та політичного діяча О. Барвінського, де є надзвичайно майстерний детальний опис портрета І. Мазепи, котрий можна вважати своєрідним начерком майбутньої прозової епопеї про гетьмана-соборника, що вийшла з-під пера митця у 20-х рр.:

«Високоповажний і Ласкавий Пане Раднику. Добродію!

Висилаю Вам портрет Мазепи, виданий п. Голубінкою. Може «Руслан» (О. Барвінський був співредактором часопису – авт.) згадає кілька слів про нього. Безперечно дуже гарною пам'яткою Мазепинського ювілею, який у нас отсе починають святкувати, буде портрет гетьмана Мазепи, що як раз вийшов з друку й продається в книгарні тов. імени Шевченка, Ринок, 10, Львів. Єсть се образ доволі великий (55 і 38 см), а викінчений так, як досі ні одна наша репродукція. Коштує 2 корони. Гетьман представлений в синім, багато гаптованім жупані і в киреї, підбитій соболями. На голові соболева шапка з червоним верхом. При боці шабля з багато прикрашеною рукояткою. Борода зголена, над губами малий, темний вус. Чоло високе, пооране гадками, ніс прямий, злегка скаблучений, око бистре, пронизливе, що тягне до себе якоюсь непереможною силою. На устах згрядливий усміх, якби хотів ворогам своїм сказати: «заскоро гострите на мене зуби, заскоро. Підждіть! Спрібуємся!»

Портрет Мазепи, що продається, викликав думки на тему нашої сумної минувшини, котра булаб може багато веселійша, колиб не ми самі, колиб не всілякі Пушкарі, Цицори, Кочубеї та тільки иньших, може і хоробрих і ненайгірших людей, але засліплених егоїзмом, жадобою власного добра і значіння, затуманених хитрощами московськими, або принаджених, як птах до сонця, царськими дарунками. Вони то лягли колодками непрохідними в тім поході, який з напругом сил вели наші Виговські, Богуни, Мазепи, а на якого прапорі була виписана «Самостійна Україна». Нехай же увійде по 200 літах видимий прапор великого гетьмана під наші рідні стріхи і

най будить у нас гадки та ідеї, яких він перевести не вспів, а які час, ворожа хитрість, а наша сліпота так нерозумно приспали...» [11].

Цитовані рядки яскраво свідчать про сформованість національно-патріотичного світогляду Б. Лепкого на початку ХХ століття, вони є незаперечним доказом його соборницьких орієнтацій тоді, коли більшість сучасників письменника ще не визначилась у питанні щодо майбутнього України. У листі Лепкий чітко заявив про свою політичну позицію: Україна повинна стати знову самостійною та незалежною державою, державою європейською, якою хотів її бачити ще на початку ХVІІІ ст. І. Мазепа, «великий» гетьман, вождь нації та борець за соборність. Звичайно, тоді це було щире звірвання своїх думок та прагнень старшому товаришеві, та незабаром Б. Лепкий проголосить ці ідеї як поет, прозаїк, вчений, промовець, публіцист серед широкого загалу.

З проханням оголосити в галицькому щоденнику «Діло» про появу у продажу репродукцій портрета І. Мазепи звернувся Б. Лепкий і до свого приятеля, редактора часопису, Я. Весоловського. На адресу самої роботи та її автора Лепкий, як опікун артиста, писав щиро: «Курилас завдав собі багато праці, перестудював всілякі портрети Мазепи, вибрав з них те, що вони мали спільного, доповнив студіями історичними і власною артистичною уявою і викликав перед нами постать великого гетьмана, котрий з-за гробу повинен заговорити до нас як живий. Буде се дуже гарна пам'ятка сьогорічного ювілею, тому не повинно бути хати, де б не появил ся портрет Мазепи!» [12].

Бажання Лепкого було здійснене. Як стверджував сучасник, портрети гетьмана Мазепи були серед українського загалу надзвичайно популярні. Їх можна було побачити (в репродукціях) майже в кожній українській хаті [13, 35].

Безперечно, поява портрета І. Мазепи відіграла надзвичайно важливу роль у формуванні національної свідомості українського суспільства, що зазнало сильного впливу москофільських ідей. Багатогранна діяльність Б. Лепкого у справі видання роботи О. Куриласа була яскравим свідченням подвижницької праці діяча у справі виховання молодого покоління патріотів-соборників, мазепинців.

Варто також згадати, що пензлеві Б. Лепкого належала копія портрета І. Мазепи роботи О. Куриласа, виготовлена письменником для церкви в Жовчеві біля Рогатина, де містилася парохія о. П. Смика, батька відомого українського мецената д-ра Романа Смика [14, 7]. Оригінал художник подарував Б. Лепкому на згадку

про співпрацю [3, 37]. Без сумніву, О. Курилас переслідував й іншу мету – прагнув своєю малярською роботою підштовхнути письменника до створення постагі гетьмана «на папері». Б. Лепкий згодом згадував, що саме студії у 1909 році над портретом Мазепи породили бажання створити образ вождя нації у власних творах [15, 5]. Ця ідея знайшла своє майстерне словесне втілення і в поетичному «Мазепинському циклі», і в першій українській героїчній драмі «Мотря», й повністю реалізувала себе в монументальній історичній прозовій епопеї «Мазепа», що стала підсумком думок митця як соборника та громадянина, справжнього мазепинця [16].

Нині портрет гетьмана І. Мазепи, написаний О. Куриласом, зберігається в Чикаго (США), де займає поважне місце в малярській колекції д-ра Романа Смика, гідного спадкоємця родини Лепких.

Таким чином, співпраця Богдана Лепкого та Осипа Куриласа становить одну з цінних сторінок в історії українського національного відродження кінця XIX – початку XX століть. Їх творчість, що постала як результат безпосереднього взаємовпливу обох небуденних талантів, була потужним джерелом випромінювання української національної ідеї та ефективним стимулом поступу українських консолідаційних змагань у боротьбі за державну незалежність.

Література

1. Кузеля З. Богдан Лепкий... // Золота Липа... – Берлін: Українське Слово, 1924. – С.9-89.
2. Лепкий Левко. На маргінесі «Казки мого життя» // Лепкий Б. Казка мого життя. Крегулець. До Зарваниці. Бережани. – Нью-Йорк: НТШ, «Українська бібліотека», 1967. – С.181-220.
3. Горняткевич Д. Богдан Лепкий як маляр // Богдан Лепкий. 1872-1941. Збірник у пошану пам'яті поета. – Краків, Львів: Українське видавництво, 1943. – С.33-37.
4. В'юник А. Осип Петрович Курилас. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1963. – 33 с.
5. Сивіцький М. Білі плями і міцніший трафарет // Вітчизна. – 1989. – № 2. – С.147-150.
6. Історія України-Русі з малюнками. Написав Микола Аркас. – Друге видання. – Краків. Накладом Ольги Аркасової, 1912. – 424 с.
7. Лист Б.Лепкого до В.Доманицького від 1909 р. // Відділ рукописів Інституту літератури ім.Т.Шевченка НАН України у м.Київ. – Ф.47/406.
8. Лист Б.Лепкого до В.Доманицького від 22.IV.1909 р. // Там само. – Ф. 47/402.

9. Лист Б.Лепкого до В.Доманицького від 20.V.1909 р. // Там само. – Ф. 47/403.
10. Видання «Просвіт» Галичини: книги та аркушева продукція (1868-1939): Бібліографічний показник. – К.: Абрис, 1996. – 248 с.
11. Лист Б.Лепкого до О.Барвінського від 28.V.1909 р. // Відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки ім.В.Стефаника НАН України у м.Львів. – Ф.Барвінських. 1656, п.10, арк. 55-56.
12. Лист Б.Лепкого до Я.Весоловського від 1909 р. // Центральний державний історичний архів України у м.Львів. – Ф.381, оп.1, спр. 43, арк.12.
13. Кейван І. Нариси з історії української культури. Книжка третя. Українське образотворче мистецтво. – Едмонтон: Видання Союзу Українок Канади з Фундації ім. Н. Кобринської з допомогою Шевченківської Фундації, 1984. – 312 с.
14. Смик Р. «Я радію його поверненню» // Свобода. – 1992. – 30 червня. – С. 7.
15. Безушко В. З розмови з Богданом Лепким, автором «Мазепи» // Діло. – 1930. – Ч. 6. – С. 5.
16. Білик Н. Історична епопея Богдана Лепкого «Мазепа» (історико-культурологічний аспект) // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 13. – Тернопіль, 2001. – С. 130-135.

Григорій Возняк

ТАЛАНТ КІБЕРНЕТИКА

(світлій пам'яті Ігоря Вітенька)

Тернопільський національний педагогічний університет
ім. Володимира Гнатюка

На розвиток української науки значний негативний відбиток наклала епоха тоталітарного режиму. Повсюдно проводилася русифікація. Замовчувалася правдива історія України. Досягненням у галузі науки, літератури, мистецтва приписувалася буржуазна національна ідеологія. Видатні вчені, поети, письменники зазнавали переслідувань і цькувань. Вони поповнювали тюрми Сибіру, тяжко працювали на Соловках. Кагебістська м'ясорубка знищувала і людей далеких від політики, талановитих математиків, кібернетиків, фізиків, чим послаблювала інтелектуальний потенціал нації і людства загалом. Жертвою цієї системи став Ігор Володимирович Вітенько – видатний кібернетик. Він зробив вагомий внесок у розвиток української науки, хоч прожив лише 36 років, з яких 14 були присвячені науковій роботі.

Збирання відомостей і матеріалів для цієї статті зініціювали професори Львівського національного університету ім. І. Франка О. Костовський та Б. Ковальчук, які особисто знали І. Вітенька. Свій посильний внесок у впорядкування відомостей про вченого зробили студенти фізико-математичного факультету ім. В. Гнатюка, а також деякі матеріали надали родичі науковця.

Народився Ігор Вітенько 28 березня 1938 р. в селі Черняхівці Збаразького району Тернопільської області у патріотичній селянській родині. Батько Володимир Вітенько у серпні 1941 р. був мобілізований «совітами» до війська і звідти не повернувся. Мати Євгенія з родини Осадчуків (1919 р.н.) за зв'язки з ОУН-УПА та допомогу їм у 1944 р. була затримана і засуджена військовим трибуналом м. Тернополя на 20 років каторжних робіт. Ув'язнення відбувала в таборах Кемерова, Іркутська, Норильська і Мордови. Залишившись сиротою, хлопчик виховувався у двоярідної сестри Анни Кониш у селі Верняки Збаразького району.

Тут він здобув початкову освіту. Навчання продовжив у селі Черняхівці, де у 1952 р. закінчив із похвальною грамотою семирічну школу. Його однокласниця Ореста Кобилянська пригадує, що алгебру і геометрію викладала їм вчителька К. Закритна. Ігор виділявся серед учнів наполегливістю, бажанням вчитися, дуже любив математику. Середню освіту він здобув у Збараській СШ № 2. Тут математики його навчав добрий педагог, чудова людина Іван Іванович Нарадько, який сам повіз Ігоря вступати у Львівський університет. Хлопець мав не дуже добрий почерк. І тому вчитель у приймальній комісії сказав: «Не зважайте на його почерк, з нього буде великий вчений». Ці слова виявились пророчими. Із відзнакою закінчує Вітенько у 1960 р. університет і продовжує навчання в аспірантурі. У цей час вже повернулась із заслання його мати. Вона була доброю і розумною жінкою, переживала за сина, за його кар'єру. Тому на людях намагалась не показувати свої добрі стосунки з ним.

Після завершення навчання в аспірантурі Ігор був скерований на роботу в Харківський інститут гірничого машинобудування й обчислювальної техніки, який згодом перейменували в Харківський інститут радіоелектроніки. Сусід Іван Кобилянський розповідав, що в Харкові в Ігоря була дівчина з високоосвіченої сім'ї. Коли справа дійшла до весілля, її батьки дізнались, що Вітенько із сім'ї ворогів народу, і заборонили дочці підтримувати будь-які стосунки з ним. Зазнавши тяжкого душевного потрясіння, Ігор Вітенько у 1968 р. повертається на Західну Україну. У Львові роботи йому не дали, а влаштувався він старшим викладачем кафедри теоретичної кібернетики Ужгородського університету. На той час він уже був кандидатом фізико-математичних наук. Близький приятель Ігоря з Ужгородського університету професор Ю. Василенко пише, що це «була людина з великої літери, справжній вчений, як кажуть, від Бога, він виділявся високим інтелектом і працьовитістю. Я і мої колеги ще й тепер використовуємо його посібники. Я їх вислав до Харкова, Іванова, Новосибірська і в інші міста» (з листа Ю. Василенка).

Завідувач кафедри Львівського університету Олександр Костовський назвав Ігоря Вітенька дуже талановитим, обдарованим ученим, який виділявся серед студентів за 40 років його педагогічної діяльності. Вітенько добре знав німецьку та англійську мови. У 1972 р. рішенням вищої атестаційної комісії йому присвоїли вчене звання доцента. Він зібрав багатий науковий матеріал, готувався до захисту докторської дисертації.

В Ужгороді Ігор вдруге зазнав тяжкої психічної травми. Секретар партійної організації Ужгородського університету на вченій раді заявила: «Як ми можемо дати йому позитивну рекомендацію для захисту докторської дисертації, коли він походить з нелояльної у політичному розумінні сім'ї?». У листах до матері Ігор скаржився, що захист докторської дисертації під загрозою, бо на нього пишуть багато огидних анонімок і сигналізують, що він походить з бандерівської родини. Пригнічений цькуванням і переслідуванням, Ігор Вітенько 19 серпня 1974 р. приїхав на свято Спаса в гості до матері у с. Черняхівці, щоб хоч трохи відпочити душею. Він дуже любив своє село і кожен рік приїжджав сюди. Годинами міг гуляти попід лісом, полем. Скромний і простий він був у побуті, ніколи не показував себе високо вченим.

Після повернення Вітенька в Ужгород у гості до нього приїжджав Іван Кобилянський. Він згадує, що на квартиру до Ігоря постійно телефонували. Він багато писав, а рукописи чомусь відразу спалював. На початку вересня Ігоря в Ужгороді не було. А 21 вересня 1974 р. його знайшли мертвим у Винниківському лісі під Львовом. Мисливець та його пес випадково натрапили на тіло. Скільки днів пролежав у лісі Ігор Вітенько – невідомо. Слідчий сказав його матері, що при загиблому були гроші, документи і годинник. Ні ран, ні ознак насильства на тілі не знайшли. Отже, це не був ні хуліганський напад, ні грабунок. Похорон організував Львівський університет. Матері показали запаяну цинкову домовину. Яким було слідство і що воно виявило, матері так і не повідомили.

Так таємничо і трагічно обірвалося життя молодого талановитого вченого, одного з небагатьох фахівців із кібернетики і математичної логіки.

Працюючи в Харкові та Ужгороді, Ігор Вітенько написав ряд наукових праць і посібників, а також три монографії. Коротко зупинимось на трьох з них.

1. И.В. Витенько «Схемы, алгоритмы и многообразия» (спецкурс по теории алгоритмов). У цій роботі з позиції алгебраїчного підходу систематично розвивається теорія схем, зокрема теорія схем алгоритмічних. На основі поняття схеми дається означення важливих класів алгебри, частковими випадками яких є підгрупи і булеві алгебри. Робота розрахована, в першу чергу, на математиків, що займаються математичною логікою, алгеброю, теорією програмування і теорією алгоритмів, а також для математиків інших спеціальностей і наукових робітників, що спеціалізуються у галузях теоретичної і технічної

кібернетики. В роботі дано означення схеми, поставлено деякі проблеми вивчення схем.

2. І.В. Вітенько «Математична логіка» (курс лекцій). Книга виникла на основі курсу лекцій з математичної логіки, які автор читав для студентів-математиків Ужгородського державного університету протягом 1969-1970 рр. Виклад матеріалу здійснюється в дусі класичних математичних дисциплін математичного аналізу й алгебри. У першому розділі книги викладено основні факти теорії множин, які часто застосовуються в математичній логіці і теорії моделей. У другому розділі розглянуто елементарні властивості замикань. Методи теорії замикань у цій книзі відіграють роль основного апарату, за допомогою якого вивчається логічний вивід. У третьому розділі вивчаються елементарні теорії. Елементарна теорія є парою множин (S, T) , де $S \supset T$. S – це система всіх висловлювань теорії $\tau(S, T)$, а T – система всіх істинних висловлювань даної теорії. Основна думка четвертого розділу полягає в тому, що довільну логіку слід вважати теорією деякого класу структур. Тут детально досліджено дві логіки: логіку висловлювань і логіку алгебраїчних перетворень.

3. І.В. Вітенько «Конструктивні операції» (навчальний посібник). Відносно існуючих монографій цей посібник має свої особливості. Так, у ньому значна увага відводиться інтуїтивній теорії конструктивних функцій (конструктивна функція – функція, для якої існує алгоритм, що обчислює її значення). Цій теорії присвячено вступ і перший розділ. Теорія рекурсивних функцій починається з другого розділу. Матеріал викладено так, що теорію рекурсивних функцій можна читати як один із спецкурсів з теорії програмування.

Крім зазначених книг, І. Вітенько написав ще 18 праць.

Завідувач кафедри вищої математики Львівського університету ім. І. Франка професор Богдан Ковальчук пише: «Ігор Вітенько – талановитий учень професора Олександра Костовського. Він у молоді роки займався дослідженням в найбільш перспективній на той час галузі математики – кібернетиці, та вже тоді досяг вагомих наукових результатів. В майбутньому його чекала велика наукова кар'єра. Але ...1974 року Ігоря Вітенька спіткала така ж доля у Винниківському лісі біля Львова, як і талановитого українського композитора Володимира Івасюка у Брюховецькому лісі».

Література

Возняк Г.М., Кардаш А.І. Обірваний шлях//Вісник ЛДУ: Задачі та методи прикладної математики. Вип. 50.– 1998.– С. 222 – 227.

Михайло Петрик

ІВАН ПУЛЮЙ І УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ

Тернопільський державний технічний університет
ім. Івана Пулюя

*До 159-річчя від дня
народження Івана ПУЛЮЯ*

Видатний український фізик і електротехнік Іван Пулюй – дійсний і почесний член Наукового товариства імені Т. Шевченка – належить до когорти вчених світової слави, що формували світ ХХ століття, був водночас наріжним каменем Товариства. Саме з приходом Івана Пулюя та Івана Горбачевського Товариство від науково-просвітницького перетворилося на наукове і набуло світового визнання як перша дієва Українська академія наук.

Упродовж останніх десяти років вийшло чимало друкованих матеріалів різного ґатунку, що охоплюють чи не усі сторони наукової і громадської діяльності І. Пулюя. Особливо це стосується його науково-подвижницької праці на терені українського національного відродження. В них неодноразово констатується важливість перекладу Святого Письма українською мовою, як реалізації можливості для українців спілкуватись з Господом Богом рідною мовою. Підкреслюється геніальність ідеї Івана Пулюя про геополітичне значення України для Європи. Але все це, на мій погляд, не відображає повною мірою значущості багатогранної діяльності найвидатнішого вченого і мислителя двадцятого століття.

Якщо ґрунтовно проаналізувати роботу Івана Пулюя над перекладом Святого Письма, його статті та окремі публікації, присвячені цьому питанню, а також філософсько-публіцистичні праці, такі як «Україна та її міжнародне і політичне значення», «В обороні рідного слова» та інші, то можна зробити ряд висновків.

1. Іван Пулюй вказав справжнє місце української нації як в минулій, так і в майбутній духовній історії людства.

2. Пулюй вбачав Україну і український чинник в Європі не тільки як геополітичний і територіальний, а насамперед, як духовний.

3. Іван Пулюй розглядав Святе Письмо не лише у вузькому контексті – як засіб духовного спілкування людини з Всевишнім, а й у глобальному розумінні – як закодовану книгу знань, Книгу Книг і Законів людського Буття. Причому, не тільки в минулому, а

і з позиції майбутнього часу – «Споконвіку було Слово», тобто програма. Причому ця програма є дуже складною як за змістом і структурою, так і за технологією реалізації. Вона не може з'явитися випадково, «сама собою», «бо Слово в Бога було, і Слово було Бог».

4. Через призму Законів Божих І. Пулюй розглядав закони фізичні та закони Всесвіту. Це яскраво показано в його працях (див. «Нові і Перемінні Звізди», «Непропаща сила»).

5. Розглядаючи закони непропащого руху і енергії, даючи світові та Україні світло Х-променів та нових і перемінних зірок, наукове підґрунтя багатьох інших важливих законів Буття, Пулюй зробив у такий спосіб ще одне відкриття – довів закон непропащої сили українського духу.

Підтвердженням цьому є самі дії та висловлювання Івана Пулюя, а також тексти Святого Письма. «Ми не є неповноцінною нацією», – читаємо Кулішеве у Пулюя. Зважаючи на це поставимо кілька питань. Чому переклад Святого Письма був дозволений у Російській імперії більше як 36-ти мовами і рівночасно був валуєвськи «неподлежащим удовлетворению» українською? Чому переклад Письма необхідно було робити з першоджерел, написаних на «мертвих» старогерейській та грецькій мовах, а не достатньо було перекласти з російської чи німецької?

Очевидно, І. Пулюй шукав той перший текст, в якому виписані в закодованій формі закони людського Буття. Тому і практикувався у старих мовах, у тому числі старогрецькій, старогерейській та ведичному санскриті. Отже, з метою досягнути розуміння «постання світу людьми старого орієнту», поряд з латинськими і грецькими текстами Святого Письма Пулюй водночас вивчав і вавилонсько-асирійські та шумерські тексти священних писань. Зауважимо, що І. Пулюй був людиною глибоко віруючою, хоча ця риса ще ніким, на жаль, не була відзначена. Він ніколи не був ні атеїстом, ні войовничим матеріалістом. Пулюй не йшов «тільки дорогою досвіду, але й дорогою розумування духа людського до правди».

Отож, І. Пулюй як теолог і геніальний учений, який, як ніхто інший, знав тонкощі святих писань, не міг не звернути увагу на те, скільки разів і в скількох місцях в текстах Святого Письма говориться про Україну й українців, що ведуть свій родовід від Ноя. Відкриваємо Святе Письмо в українському перекладі Пантелеймона Куліша і Івана Пулюя (Книга Буття, Гл. 10) і читаємо: «Оце нащадків синів Носвих: Сима, Хама та Яфета. А їм народились сини по потоці: Сини Яфетові: Гомер, і Магог, і Мадай, і Яван, і Тувал, і Мешех, і Тирас». У біблійного Ноя, який

врятувався після потопу, було три сини, один з них Яфет. У Яфета також були сини, від яких пішли яфетичні (білошкірі) народи, що заселили Європу. Всього 14 синів. Але в Святому Письмі не випадково йде мова тільки про сімох. І серед них названо ті народи, які заселяли Північне Причорномор'я (Припонтиду), що є родоначальниками народів, які прийшли в Середземномор'я, Францію, Англію. Бути означеним Богом у Святому Письмі, бути в голові народів – дуже вагомий чинник для розвитку кожної нації! Відомий англійський археолог і етнолог Дж. Олбрайт писав: «Звід народів у «Книзі Буття» – це напрочуд точна історична оповідь... Ми бачимо в ньому надзвичайно «сучасне» розуміння національного і лінгвістичного положення в світі. Він продовжує вражати теперішніх учених».

Назви синів біблійного Яфета відбивають історично послідовні назви Праукраїни (Припонтита, Оратанія, Кімерія, Скіфія, Сарматія) і України сьогоденної. Все це відомі в історії науки факти, які відображені у багатьох історичних дослідженнях. Першими Україні дали назву кімерійці і кельти – **Кімерія** чи **Гомерія** (Гомер (санскр.) – пастух: го – корова, мер – людина). Друга назва Праукраїни – **Скіфія** (від Магога, тобто скіфа), **Оратанія** (від оріїв-землеробів). Далі **Сарматія**, від Мадая, тобто Мідії, звідки прийшли сармати. Потім ще Україну називали **Пелазгія** чи Лебедія (пелазг (санскр.) – лебідь). Ця назва відповідає четвертому сину Яфета – Явану (Явани – давні греки-іонійці, які походять від пелазгів з Подніпров'я). Нарешті – **Тиверія**, що відповідає п'ятому синові Яфета – Тувалу. Ім'я Тувал символізує Галілею – батьківщину Ісуса Христа. Вихідці зі знищеної римським імператором Тиберієм Галілеї пішли до Дніпра, а звідти до Карпат і, з'єднавшись з полянами, заснували Галичину («Шлях аріїв» та «Українська мрія» акад. Ю. Канигіна). Трапляються в тексті Святого Письма також імена Рош (див., зокрема, «Книгу пророка Езекіїля», Гл. 37, 38) та Тирас. Ім'я Рош символізує народ Рош, русів, Київську Русь. Тирас (давня назва Дністра) – символ відродження української нації.

До речі, *Кімерія* і *кімерійці*, як показують дослідження видатного українського історика-санскритолога д-ра Ст. Наливайка («Таємниці розкриває санскрит»), є старогрецькими етонімами *Сіверії* і *сіверів*. Закономірно впливає, що Босфор Кімерійський – це Босфор Сіверський, або Сувірський; Кімерійські вали і переправи – Сіверські (Сувірські) вали і переправи.

Про кімерійців згадує ще Гомер («Ілліада» і «Одісея») близько VIII ст. до Христа: «Там кімерійці живуть, і їх місто, і ціле їх царство». Із цих слів видно, що кімерійці мали своє царство, тобто державу, своє місто, тобто столицю. Мали вони і своїх правителів, царів, що підтверджує у V ст. до Христа Геродот, згадуючи в своїх спогадах про подорож по Північному Причорномор'ї про могили кімерійських царів на Дністрі.

Місце України в «драмі світового духу» безперечно багато в чому визначається її геополітичним становищем. Як констатує ряд істориків, «саме святість» Києва – особлива близькість київських земель до високих космічних енергій, а не «вигідне місце на торгівельному шляху з «варяг у греки» забезпечила йому долю центру формування українського етносу. Святість, а не вигоди торгівлі, привела сюди першого апостола Христа – галілеянина Андрія Первозванного і спонукала його поставити хрест на Київських горах, посадити корінь, з якого виросте особлива нація. Святість Києва здолала імперські амбіції Москви і зробила його центром паломництва навіть у Російській імперії. З приходом в Україну першого учня Христа апостола Андрія українці отримали свій закон – християнську релігію, закони моралі, державний устрій та землю обітовану.

У Святому Письмі водночас іде мова про велику місію України і української нації як оберега європейського спокою. У світовій історії завжди були доленосні, Богом означені народи, в яких закладений Божий промисел, які приречені на випробування і подвижницьке життя, яким дано Богом нести хрест. Українці, на противагу багатьом етносам (фіни, швейцарці, австралійці), які знайшли свою тиху екологічну нішу, є однією із таких доленосних для світової історії націй, що виконує свою історичну місію як з позиції минулого, так і прийдешнього. Виконання такої місії забезпечує визначена Всевишнім своєрідна програма – **національна ідея**, що відображає доленосне минуле, пророкує дії в майбутньому та шляхи творення національного дива.

Якщо відкриємо 38-му главу «Книги пророка Єзекіїля», то прочитаємо пророковане про Україну і українців як головного щита Європи від «гогів» – народів «чорної легенди»: *«І було слово Господнє таке: Сину людський, зверни своє обличчя до Гога в краю Матого, князя Рошу, Мешеху та Туvalu, і пророкуй на нього та скажи: так сказав Господь: Ось я проти тебе, Гогу, княже Рошу, Мешеху та Туvalu! І зверну тебе і вкладу гачки в щелепи твої, і шведу тебе та все військо твоє, коней та верхівців, усі досконало*

озброєні, велике збирище зо щитами та щитками, усі озброєні мечами.» Вирішення суперечки між Гогом і Магогом пов'язане з визначенням історичної долі України, розташованої, виражаючись біблійною термінологією, між Сонцем і Місяцем.

Під іменем Гог у Святому Письмі закодовано багато різних народів азіатського походження, які кочували землями Магога (скіфів-праукраїнців) і не знали різниці між добром і злом. Землі Магога стали причиною жорстокої боротьби народів, що виконували арійську (землеробську, годувальницьку) **місію творіння**, і народів «чорної легенди», які виконували протилежну функцію нищення. Народ Праукраїни в усі часи виконував роль головного щита від хижих степовиків Гогів, що рвалися в Європу з глибини Азії і винищували все на своєму шляху.

Історія праукраїни і власне України має яскраво виражений анти-гогівський характер, виступає важливим чинником всесвітньо-історичної драми, окресленої в священних книгах. Отже, не даремно І. Пулюй у праці «Україна та її політичне і міжнародне значення» робить геніальний висновок: «Самостійна Україна є гордієвий вузол, в якому лежить ключ до безпеки в Європі». Далі Пулюй зазначає: «Українці знають, що в минулому Україна мала не зі Сходом, а з Заходом і Півднем спільні культурні, народно-господарські і політичні інтереси, і у майбутньому може мати, що обопільність народних інтересів утворює здорову основу **для створення нової Європи і для міжнародного положення України**. Нехай нарешті розірвуться ланцюги, якими український народ зв'язаний по руках і ногах, і нехай цим самим знову відновиться могутня твердиня супроти монголо-московських навал і тільки тоді прийде бажаний мир (у Європі)!».

Підтвердженням того, що Святе Письмо необхідно розглядати як Книгу Законів людського Буття, є цілий ряд пророцтв, які уже справились. Так, у пророцтві пророка Даниїла говориться про розпад радянської імперії (Книга пророка Даниїла, Гл. 2): *«Аж ось один великий бовван, – цей величезний, – а блиск його був сильний; він стояв перед тобою, а вигляд його був страшний. Цей бовван такий: голова його – з чистого золота, груди його та рамена його зі срібла, нутро його та стегна його з міді, голінки його з заліза, ноги його частинно з заліза, а частинно з глини. Ти бачив, аж ось одірвався камінь сам, не через руки, і вдарив боввана по ногах його, що з заліза та з глини, – і розтроцив їх. Того часу розтроцилося як одне, – залізо, глина, мідь, срібло та золото, і вони стали, немов та полова з току жнив, а вітер їх розвіяв, і не*

знайшлося по них жадного сліду.» Ось як звучить інше пророцтво («Кн. пророка Даниїла», Гл.7): *«Четвертий звір – четверте царство буде на землі, яке буде різнитися від усіх царств, і пожере всю землю, вимолотить її та розстроїть її. А десять рогів визначають, що з того царства стане десять царів, а по них стане інший, що буде різнитися від попередніх, і скине трьох царів. І він буде говорити слова проти Всевишнього, і пригнобить святих Всевишнього, і буде думати позмінювати свята та права, і вони віддані будуть у його руку аж до одного часу, і часів і половини часу. Та засяде суд і скинуть його панування, щоб знищити та вигубити аж до кінця. А царство, і панування, і велич царств під усім небом буде дане народові святих Всевишнього. Його царство буде царство вічне, а всі панування Йому будуть служити і будуть слухняні».*

Сказано також у Святому Письмі про тяжке випробування, яке спіткало Україну – Чорнобильську катастрофу і за яким має наступити велике очищення. В «Об'явленні св. Івана Богослова» читаємо: *«засурмив третій Ангел, – і велика зоря спала з Неба, палаючи, як смолоскип. І спала вона на третину річок та водні джерела. А ймення зорі тій Полин. І стала третина води, як полин, і багато з людей помирало з води, бо згіркла вона».*

Пошук власної правди народу, дорога до свого дому є Божий Закон. Такий народ завжди перебуває під опікою і ласкою Божою. І не можна стояти на шляху будь-якого народу, що прагне до волі («Мого народу», – означено в «Святому Письмі»). Це мали б усвідомити правителі різних імперій, особливо ті, які сьогодні винищують волелюбні народи Ічкерії. Бо за це, пророкує Езекіїль, твори якого складають одну з «головних Книг Великих Пророків» Старого Заповіту й датуються VI ст. до Христа, буде велика кара Господня: *«3. І виб'ю лука твого з лівиці, а твої стріли кину з твоєї правиці. 4. Упадеш на Ізраїлевих горах ти і усі відділи твої та народи, що з тобою, і віддам тебе на з'їдження хижому птаству, усякому крилатому та польовій звірині. 5. На відкритому полі упадеш ти, бо це Я говорив, говорить Господь Бог!»*

Переклад Святого Письма українською мовою, який був виконаний разом із П. Кулішем – другим подвижником нації, представником Великої України, І. Пулюй бачив тим світлом для українців, яке дозволить пізнати всесвітню правду. І Франко високо оцінив цю працю двох великих українців для української нації, зокрема, сказавши: *«Отсю книгу повинна мати кожна читальня, кожний поодинокий чоловік».* Водночас Франко критикував

Пулюя і Куліша за деякі неточності, пов'язані зі складністю перекладу, необхідністю глибокого і всебічного аналізу та трактування певних подій і фактів з урахуванням різних праджерел, зокрема вавилонських і шумерських, що дещо перекликаються з біблійними, та в контексті досягнень світової науки.

Даючи своє тлумачення закону непропашої матерії і непропашого руху, поєднуючи філософію з релігією, І. Пулюй посилається на думку філософа Картезія (у книзі «Основи філософії», 1664) про причини руху: «Причина руху є найперше загальна і первобитна, себто така, що є всюди причиною всякого руху в сьвіті; потім причина часткова, що переносить рух на частки або гурти матерії, якого вони досі не мали. Загальною причиною руху не може, розуміється, бути ніхто інший, як сам Бог, що спочатку сьвіта сотворив матерію, а разом рух і спокій. Він удержує в цілому сьвіті стільки руху і спокою, скільки свого часу сотворив! Бо, хоч той рух є тільки стан матерії, що є в руху, то все ж буде того руху певна скількість, яка в цілому сьвіті може бути все та сама, хоч вона у поєдинчих місцях змінюється, а то ось яким способом: Коли швидкість руху в одній частки матерії у двоє більше як в другій, сама ж друга частка проти першої у двоє більша, то меньша частка має стільки руху, скільки його є у більшій.

По своєму то й пізнаємо звершеність Бога, що він не тільки сам у собі неперемінний, але і творить діла способом як найбільше сталим і неперемінним, так, що окрім перемін, яких вказує нам ясний досвід і Боже откритте, і які після нашого розуміння, або віри являються у світі без переміни самого Творця, – ми не сьміємо допускати у творивах Його жаданих інших перемін, щоб після того не думати нам про несталість Його самого. Для того думаємо зовсім розумно, що Бог, сотворивши матерію і уділивши частинам її всякого руху, не тільки утверджує всю ту матерію в такій мірі і такою, якою сотворив її, але також безустанно удержує між нею і туоу саму скількість руху».

«Оба ті закони, – читаємо далі в «Непропашій силі», – се те могуче пасмо, що обняло всі прояви Неба і Землі. Тим двом законам кориться безконечне море різнородного життя на нашій Землі. Жадна сила не знищить хоч би одного атома, і жадна потуга не знищить хоч би найменшого руху так, щоб і сліду не осталось після него. Могла б зробити се хіба тая сила, що сотворила з нічого матерію і рух».

В праці «Нові і перемінні звізди», присвяченій Пантелеймону Кулішу на спомин зоряної ночі в Мотронівському хуторі, І. Пулюй так описує настання Божого дня творення нового Неба, Нової Землі

і Нової Правди: «Як би упала Земля на Сонце, то стало б чим достачити світови тепла на сто років. Від того тепла розтопилась би Земля, і розлилась би на Сонці, так що ніхто з астрономів живущих на інших планетах не замів би, що Сонце побільшало через цей упадок Землі». Ось ми бачимо, як могло би сповнитись пророцтво апостола Петра (див. Святе Письмо, Друге соборне послання св. апостола Петра, Гл. 3, 10-13): «День же Господній прибуде, як злодій вночі, коли з гуркотом Небо мине, а стихії, розпечені рухнуть, а Земля та діла, що на ній, погорять... А коли все оце поруйнується, то якими мусете бути в святому житті та в побожності ви, що чекаєте й прагнете скорого приходу Божого дня, в яким небо, палючися, зникне, а розпалені стихії розтопляться? Але за Його обітницею ми дожидаємо Неба Нового й Нової Землі, що Правда на них побуває... »

Не пропало ж і сьогодні правдиве слово цього українського духа-велетня, апостола української нації. Мабуть, сплине ще багато часу, поки ми – українці – зрозуміємо ту велику спізану ним всесвітню таємницю, яка відкривається найперше «тільки самим вибраним священикам науки». Давши українцям Святе Письмо рідною мовою, І. Пулюй здійснив великий подвиг. Він вказав «дорогу розуму духа людського до пізнання всесвітньої правди», окріпивши і помноживши український дух світлом Х-променів та непропащою силою і енергією «нових і перемінних звезд». Враховуючи величезний інтелектуальний потенціал української нації, ця дорога, означена І. Пулюєм, визначить ще одну доленосну місію українців як творців новітніх технологій у наступному тисячолітті. То ж не забуваймо Пулюєве, що «тільки всесвітня наука та українська літературна праця може вивести український нарід з його духовного, соціального і економічного занепаду».

Література

1. Іван Пулюй. Збірник праць / За ред. проф. В. Шендеровського. – Київ: Рада, 1996. – 710 с.
2. Святе Письмо старого і нового Заповіту / В перекладі Пантелеймона Куліша, Івана Пулюя та Ів. Нечуй-Левицького. – Відень: Видання Британського і заграничного біблійного товариства, 1904.
3. Іван Франко. Сотворенне Сьвіту. – Львів: Новий Громадський Голос, 1904. – 118 с.
4. Наливайко Ст. Таємниці відкриває санскрит. – Київ: Вид. центр. тов-ва «Просвіта», 2001. – 270 с.

Володимир Хома

ПАВЛО ДУМКА – ПОБРАТИМ КАМЕНЯРА

Історико-краєзнавчий музей с. Денисів Козівського району
(Тернопільська обл.)

Купчинці – старовинне подільське село, розташоване на лівому, мальовничому березі річки Стрипи. Село, яке має свою багату тисячолітню історію. На руїнах княжого м. Бродилова, яке було зруйноване монголо-татарами в 1241 р., виникли Купчинці. В період визвольної війни гетьмана Б. Хмельницького це поселення іменувалось містом. Коли восени 1671 р. через Купчинці проїжджав французький місіонер Ульріх фон Вердум, то тут був великий кам'яний замок, який омивавала навколо Стрипа. Він твердив, що місто у визвольну війну і після неї руйнували п'ять разів, тому вціліло кілька десятків будинків, дві церкви і костьол. А на один гарматний постріл від м. Купчинців знаходилось с. Денисів.

Не менш цікавою, ніж історична, є літературна минувшина Купчинців. Адже в цьому селі неодноразово бували І. Франко, К. Устиянович, М. Павлик, І. Наумович, Т. Бордуляк, В. Стефаник, О. Нижанківський, Л. Бачинський, Я. Остапчук, Г. Величко, К. Трильовський та чимало інших митців і громадських діячів.

Чому їх заманювало це гостинне село? Бо тут жив мало відомий тепер, але на той час талановитий селянський поет, полум'яний публіцист і невтомний галицький культурно-громадський діяч Павло Думка, котрий вкинув свої сяючі перлини в скарбницю вітчизняної культури.

Павло Андрійович Думка народився 21 березня 1854 р. в с. Купчинцях на Тернопільщині в селянській родині. Він був шостою і останньою дитиною у сім'ї. Батьки скоро помирали від важкої непосильної праці, і малий Павло залишився на вихованні свого старшого брата Михайла.

Здібний і допитливий хлопчина успішно закінчує в рідному селі початкову школу. Та через матеріальні нестатки починаються страдницькі роки життя бідного сироти. Він навчається в Купчинцях у дядя, потім у Львівській шніцерській (різьбярській) школі, а згодом – у відомого москвофільського письменника і громадського діяча Івана Наумовича, який працював священиком у місті Скалаті. В Наумовичах Павло навчився пасічництва,

городництва, садівництва, остаточно оволодів професією дяка, також захоплювався літературою.

Мабуть, поетичні здібності розбудив у юнака І. Наумович. Нині важко про це говорити з достовірністю. Але перший вірш «В честь руських соколів» (1884) був надрукований під заголовком «К нашим патриотам» у московфільському календарі общества ім. Качковського поряд з віршем І. Наумовича «Под новый год». Старожил А. Білий твердить, що П. Думка в молоді роки був у щирих взаєминах з І. Наумовичем, який прислав для П. Думки художні книжки і брошури, а також приїжджав до нього в господарських справах у Купчинці і Драгоманівку.

В 70-х роках П. Думка настирливо поповнював свої знання самоосвітою. Він захоплено читав класиків вітчизняної і світової літератури, вивчав історію, природничі науки та розгорнув кипучу громадську діяльність в рідному селі.

У 1874 р. разом з найсвідомішими селянами він засновує читальню в Купчинцях, при якій згодом були зорганізовані хоровий і драматичний, сільськогосподарський гуртки, допомагає створити О. Вітошинському великий чоловічий хор у сусідньому Денисові із селян навколишніх сіл. Хор у 80-90-і роки нараховував понад 100 учасників і прославився на всю Галичину. До речі, діяльність цього хору була високо оцінена Б. Лепким, А. Чайківським, М. Павликом, І. Франком, чеським етнографом Ф. Ржегоржимтою іншими прогресивними діячами того часу.

Немалу роботу провів П. Думка в рідному селі в боротьбі проти пияцтва. Він разом зі своїми однодумцями викриває визиск корчмарів, ліквідує корчми. Якщо у 70-ті роки в Купчинцях було 8 корчем, то вже в 90-х роках залишилось тільки 3, в яких алкогольні напої суворо заборонялось продавати в робочий час. Щоправда, замість ліквідованих корчем в 1887 р. з ініціативи П. Думки була в селі заснована перша кооператива, куди почали завозити найпотрібніший для селян товар.

Головою надзірної ради Купчинецької кооперативи був обраний П. Думка. Згодом його обирають також до Купчинецької громадської ради. Діапазон громадської діяльності П. Думки у другій половині 80-х років помітно розширюється: його ім'я стає відомим у Тернополі та в багатьох галицьких селах, як організатора читалень, споживчих кооперативів, гуртків художньої самодіяльності.

Крім громадської роботи, П. Думка наполегливо займається самоосвітою: захоплено читає твори Т. Шевченка, Ю. Федьковича, М. Шашкевича, І. Котляревського, А. Міцкевича, І. Франка,

тодішню галицьку періодику. Його сучасники твердять, що П. Думка знав напам'ять цілий «Кобзар» Т. Шевченка, немало поезій Ю. Федьковича і М. Шашкевича та велику кількість народних пісень.

П. Думка оволодіває поетичним мистецтвом і пише власні вірші, які своєю образністю, поетичним лексиконом часто нагадують народні пісні. Однак в них відчувається оригінальний струмінь – селянське поетичне кредо. Адже молодий поет прагне у своїх поезіях до волі, до свободи, до світла, до кращого життя галицького селянства. Він діє і радіє навіть невеличким поступам у будь-якій сфері культурно-господарського життя в Галичині.

Нам важко сьогодні сказати, коли почав писати вірші селянський поет, лиш довідуємось з його автобіографії, що перший вірш він надрукував у тридцятирічному віці. Другий його твір «Чом ти не зійшла ти давно, зірничко» надрукований у 1885 р. в «Батьківщині». В 1887-1889 рр. П. Думка публікує свої вірші у «Зорі», «Ділі», «Буковині», календарі товариства «Просвіта». За 80-ті роки найкращими віршами поета слід вважати «Світлій редакції «Буковини», «На смерть Федьковича», «Восени».

Найбільше віршів надрукував П. Думка за 1880 р., переважно в «Зеркалі» – ілюстративному гумористично-сатиричному журналі-двотижневику. Одним із перших редакторів цього видання був відомий письменник і художник Корнило Устиянович, з яким П. Думка був у дуже близьких стосунках. В 1887-1890 рр. К. Устиянович виконував художні замовлення в Тернопільському повіті (в с. Денисові малював церкву, яка зруйнована під час Другої світової війни німцями), тому митець мав нагоду часто гостювати в П. Думки і С. Гарматія в Купчинцях і Драгоманівці. В ці роки Устиянович намалював портрет П. Думки і С. Гарматія, М. Южина та інших селян. Однак портрет П. Думки знищений у воєнні часи, лиш збереглася його фотокопія у дочки Євдокії в с. Купчинцях, а портрет С. Гарматія переданий в 1959 р. його внучкою Ганною Косар у Львівський музей українського мистецтва. Очевидно, К. Устиянович допоміг П. Думці опублікувати в «Зеркалі» сатиричні вірші: «Добра потіха», «Братові», «Безголовим», «Хрунівські гаївки», «Дармоїдам», «Не помогла навіть «Рада» та інші, де поет таврує зажерливість, захланність, байдужість, дармоїдство, лакейство, облудність, запроданство, які були властиві в той час галицьким селянам.

Так, у вірші «Братові» П. Думка картає ненажерливого

користолоубного селянина, котрий не зважає ні на сльози, ні на жаль брата, хоче за всяку ціну заволодіти його маєтком:

Ой постила м'я сірому

Нещаслива доля,

Забігає зі всіх боків

Брат на моє поле.

Забігає манівцями,

Поза межу пхаєсь,

Ні на сльози, ні на жалі

Мої не зважає...

В цьому ж журналі П. Думка друкував сатиричні мініатюри-усмішки «Новий дідич», «На порозі», «Просвітитель», «В судді». П. Думка влучно висміює чоловіка, який б'є свою дружину, а потім тягнеться з нею по судах: **Судія:** «*Чоме ти, Процю, ударив так жінку по лобі, що аж зуби повилітали?*» **Прощ:** «*Бо так не можна вдарити по зубах, щоб лоб вилетів.*»

П. Думка був також у щирих взаєминах з І. Франком, М. Павликом, В. Стефаником, Л. Мартовичем, Т. Бордуляком, А. Шмигельським, Л. Бачинським, Я. Остапчуком, В. Гнатюком, Д. Макогоном, О. Маковеєм, Д. Лукіяновичем та ін.

Нам вдалося нагапати на сліди листування поета з І. Франком, М. Павликом, О. Барвінським, бібліофілом І. Левицьким, а рідні письменника і старожили-односельці стверджують, що він також листувався з В. Стефаником.

Нас, зокрема, цікавлять найбільше громадська праця П. Думки та його творчі стосунки з І. Франком. На жаль, ні з автобіографії П. Думки (1896 р.), ні з листування, ні зі спогадів про поета не можна встановити, коли саме познайомився він з І. Франком. Та з усіх даних довідуємось, що у 80-х роках вони вже були знайомі з І. Франком. А де саме відбулося їхнє знайомство – у Львові, у Тернополі чи в якомусь галицькому селі, поки що встановити не вдалося. Найімовірніше, перша зустріч могла відбутися на Тернопільщині, де часто бував І. Франко в молоді роки. Гадаємо, що влітку 1885 р. І. Франко міг зустрітися з П. Думкою у Тернополі, під час студентської мандрівки, коли виступив славнозвісний чоловічий хор О. Вітошинського. Активним учасником цього хору, як ми вже згадували, був П. Думка. Після поїздки І. Франко помістив у варшавському журналі «Правда» (№ 26, 1885) кореспонденцію про діяльність денисівського хору.

Як відомо, у 1889 р. І. Франко, М. Павлик та їх однодумці закладають основи української радикальної партії, яка в своїй демократичній програмі прагнула домогтися корінних реформ, щоб поліпшити економічно-господарське, політичне і правове становище трудящих мас Галичини.

П. Думка став членом радикальної партії разом зі своїм старшим братом Михайлом, односельцями С. Гарматієм, М. Южином та ін. П. Думку майже на кожному з'їзді партії обирають в керівні органи. На вічах, зборах і з'їздах його ім'я фігурувало як одного з найактивніших лідерів радикальної партії. Друкованими органами партії стали спершу журнали «Народ» і «Хлібороб», а потім – газета «Громадський голос», де П. Думка друкує свої поезії, публіцистичні статті, замітки й інформації. Крім цього, дає кореспонденції Ользі Франко до журналу «Житє і слово».

На поетичне обдаровання селянського письменника звернув увагу І. Франко. В статті «Із поезій П. Думки», яка опублікована у «Народі» (№ 7, 1890 р.), Франко високо оцінив вірші автора і назвав його «поетом народним».

Відзначаючи актуальність поезій та талант поета, Франко писав: «Ми не сумніваємось, що вірші наших поетів-селян, особливо таких талановитих та щирих, як П. Думка, можуть мати важне значення в нашій народній розвою. Одно, що поети ті стоять серед самого народу, живуть його життям і можуть ліпше, ніж хто інший, висказувати думки, потреби і бажання народу, а друге те, що не вибігаючи своєю освітою надто далеко поза звичайний рівень нашого селянства, вони будуть у всім зрозумілі для простого народу і пісні їх можуть мати тим більше для нього значення» (І. Франко. Твори в 20-ти томах. – Т. 16. – С. 159). [1, 159].

У цій же статті І. Франко вказує на те, що П. Думка «перейнявся піснями народними і складає свої пісні на їх лад», і що йому не можна «відмовити таланту і вдалості». Заодно вказує на недоліки його віршів, говорить про ціль поезії в суспільстві, дає досить резонні поради на прикладах Шевченківських поезій та на великих талантах світової літератури – Золя, Фрейтага, Міцкевича, Тургенєва, Толстого, Гомера.

Словом, ця літературно-прогресивна стаття І. Франка має і на сьогодні неабияке дидактичне значення для поетів-дебютантів. Разом із своєю статтею Франко помістив у «Народі» вірш П. Думки «Жіноча доля». В ньому зображено нестерпне, безпорадне

становище молодій вродливої жінки-трудівниці, яку силою видали заміж батьки за черствого егоїстичного п'яницю, який безжалісно б'є її, погрожує їй стратою:

Чи де піде, чи поїде, все би пило,
Прийде домів та басує біле тіло,
А я прошу в нього, молось і благаю.
Та гіркими свої струпи заливаю –
А те серце камінне не впросити,
Вколо себе поводжає: «Будеш гнити!»

В «Жіночій долі» П. Думка показав типові наслідки тодішнього шлюбу, який базувався лише на матеріальній вигоді, а не враховував духовних запитів, любовної сторони молодого подружжя і їх сімейного щастя взагалі. Поезія пройнята глибоким ліризмом, великим співчуттям до безіменної героїні-страдниці. Цей талановитий твір поет створив під безпосереднім враженням від тогочасної діяльності. Він займає своє місце в українській поезії про жінку. Дійсно, вірш «Жіноча доля» сповнений життєвої злободенності, оригінальності теми, доступності викладу, тужливої емоційної лексики, чистоти літературної мови, відшліфованої рими. Твір тематично близький до поезій Шевченка і «Трудівниці» П. Грабовського.

Є у П. Думки і такі поезії про жінку, де звучать мажорні мотиви, зокрема, ніжний любовний вірш «Споминка», в якому поет згадує своє щире кохання. Гумористичний вірш «За цілунок», створений на фольклорній основі, розповідає про кохання молодого небувалого хлопця до вродливої вдовиці; сатиричний вірш «Жінко, рибко, пташко» – про сварливу дружину.

На запрошення П. Думки І. Франко чотири рази приїжджав у село Купчинці (1884, 1885, 1897, 1902). Побував П. Думка багато разів і у Львові. Взаємини письменників були тісно зв'язані з невідкладними громадськими і літературними справами.

Восени 1894 р. І. Франко виступив на селянському вічі на майдані в Купчинцях. На цих зборах І. Франко закликав селян боротися за свої права, виступати проти гнобителів, добиватись більшої оплати праці.

Під час жнив 1895 р. з ініціативи І. Франка в с. Купчинцях відбувся рілничий страйк проти місцевих поміщиків. Керівниками страйку були П. Думка, С. Гарматій, М. Южин. Внаслідок цього селяни добились більшої оплати під час жнив на панських полях (до страйку робили за 14-й сніп, а після – за 10-й).

Взимку 1895 р. І. Франко перебував у селі Купчинця у членів радикальної партії в справі виборів до австрійського парламенту. В 1897 р. був на передвибірній агітації.

У середині 90-х р. П. Думка поселяється на хуторі Микитівка. Наприкінці травня 1897 р. у нього гостював І. Франко. Він був обізваний із тим, що між жителями Микитівки ведуться суперечки щодо назви хутора (А. Білий хотів, щоб називався Біла, а С. Гарматій – Гарматіївка). Було вирішено зібрати збори для встановлення назви поселення. Вони відбулися під молодими липами С. Гарматія. За порадою І. Франка і П. Думки Микитівку було перейменовано в Драгоманівку – на честь визначного громадського діяча, публіциста, фольклориста, літературного критика і вченого Михайла Петровича Драгоманова. Через деякий час П. Думка в Драгоманівці почав втілювати радикальні ідеї І. Франка щодо сільськогосподарських спілок, які повинні були стимулювати покращання політичного, економічного становища селянства. Жителі Драгоманівки купували спільно сільськогосподарські машини, якими користувалися аж до Першої світової війни.

До 25-літнього ювілею літературної діяльності І. Франка П. Думка присвячує дружові-ювіляру поезії «Веснянка», «Гей, хто на світі кращу долю має?»).

У «Веснянці» поет малює яскраву реалістичну картину галицького суспільства 90-х років, розшарованого на багатих і бідних:

Весняная хвиле,
Чом не всім ти мила?
Чом не всім ти людям
Несеш чар, красу?
Лиш кметі і дуки
Затирають руки,
А бідна голота
Гине без часу.
Бо кметям і дукам
Зеленіють ниви,
Набиті калити
За дорогий хліб.
А бідній голоті
При тяжкій роботі
Лиш одно всміхаєсь –
Передчасний гріб...

Цей вірш П. Думки своїм ідейним звучанням нагадує твори із циклу «Веснянки» 80-х років.

У вірші «Гей, хто на світі крашу долю має?» поет гостро таврує селян, які смиренні, «мов воли в ярмі», прислужливі, звикли «панські пороги лизати», фальшиве духовенство, що закликає люд до покори, а само живе в достатку. Цим категоріям людей поет протиставляє справжніх борців-революціонерів.

Гей, хто на світі крашу долю має?
 Як той, що широ хоче працювати,
 Хоч голод, холод йому докучає,
 Тюрма і кайдани! Хто буде збирати
 Праць його плоди? Гей, хтось колись знайде
 В тямущого брата, у безсмертнім слові.
 І замінуть всякі лихосуди,
 І щире спасибі мов грім залунає.
 Гей, хто на світі крашу долю має?

Ми вже згадували, що П. Думка листувався з І. Франком та, на превеликий жаль, листи І. Франка загинули у воєнному лихолітті, зате збереглося п'ять листів П. Думки до І. Франка (період від 1891 до 1908 рр.). Правда, із вивчених матеріалів видно, що це тільки частина переписки. Збережені листи мають значну цінність, бо в них йдеться про жваві громадські справи.

В листі від 20.08. 1892 р. він описує заснування жіночого товариства в с. Купчинцях. В невеличкому листі від 31.08.1903 р. П. Думка пише: «Дякую за ласкаву пам'ять щосьте в своїм письмі до Гарматія і мене не забули запросити до участі великого празника, який відбувається в осередку нашої України в честь великого нашого пророка І.Котляревського, но рада душа та гріхи не пускають. Такі в мене пісно на гроші, та сім'я розрослася, то тяжко приходити тепер чи на з'їзд чи хоть ти на велику урочистість».

Цей лист свідчить про матеріальну скруту селянського поета й активного громадського діяча, в якого на той час було шестеро малих дітей, а доходи з кількаморгового господарства були зовсім незначні. Тому їх, зрозуміло, бракувало для потреб сім'ї і для громадських справ.

Як відомо, на початку 1908 р. І. Франко важко хворів. Вся передова громадськість Галичини була стурбована цим, а побратими І. Франка ревно слідкували за станом його здоров'я і як могли підтримували його матеріальне становище.

Влітку донеслась радісна звістка до П. Думки – І. Франко одужав. Щирий друг засилає йому з Драгоманівки 7 липня 1908 р. сповненого радістю листа:

«Дорогий наш батьку і світоче!

Прикро і дуже боляче нам було, тебе така тяжкаслабість повістила і вороги раділи, що не стане того великого борця та світоча в нашій запустілій ниві, що ти лишив нас, сиріт безталанних, для них на поталу. Но велика сила богів охоронила твоє життя і спасла Тебе від смерті...»

«Я не маю слів до вискозу того чуття, яке наповнює моє серце. Ти був моїм мотором, моїм зорев, що пізнавши Тебе, пізнав я енакший світ, пізнав правдиве людське життя і красоту, а любов до других, а хвили, котрі не раз довелося провести з Тобою, се найкращі та наймиліші в життю своїм зачисляю і котрих до гроба не забуду.

Ти своїм могутим словом нас, рабів, вивів на люди. Ти знизив престоли та трони, а осіяв ту пригноблену робочу хлопську масу і з того прибитого та всіма потураного раба вивів на вселякого і сильного мужа громади, що чим раз на гнобителів зачинає страх наносити. То ж прийми сих кілька слів щирого признання та радості, ори і сій же золоте зерно на пухку живуріллю та скріплай ще наші сили на много, много літ. Сіяй і правди ще нам та путящого пуття доведи в тім безкраім нашої рідної ниви!»

Та недуга підірвала сили великого поета, він далі хворів, тому П. Думка разом з В. Стефаником на зборах, вічах і в пресі виступають, щоб дати матеріальну допомогу хворому і його сім'ї. Про це свідчить стаття «Слово мужика до мужиків» П. Думки, опублікована в «Громадському голосі» (31.03.1909 р.). В ній автор звертається до галичан організувати фонд допомоги хворому Франку, вказує на його заслуги на громадській і письменницькій ниві: *«Його цінять вже свої і чужі, а ми мужики гордимось, що маєм його ще між собою в живих. Його слава, як поета, критика, публіциста та суспільного діяча несеся не лише по всій Україні, але і поза її границями... Франко приніс в дарі для свого народу сотки томів літератури, ми читасмо його безсмертні твори та слідкуємо за кожним кроком його хворої особи»*.

Зазначимо, що П. Думка не тільки в пресі, не тільки в своїх промовах закликав допомогти хворому Франкові, але в околицях неодноразово збирав гроші, а інколи навіть продукти, доставляв

їх сім'ї І. Франка. Частина зібраних у Тернопільському повіті грошей фонд підтримки Франка з ініціативи П. Думки було покладено в Тернопільський банк «Надія».

П. Думка також відстоював І. Франка перед супротивниками на з'їздах радикальної партії та вічах, запально пропагував його трудові ідеї, високо оцінював його творчу спадщину. Варто згадати, що П. Думка був одним із активних організаторів ювілейних комітетів із відзначення річниць літературної діяльності І. Франка, М. Павлика, М. Драгоманова...

В газеті «Громадський голос» (12.06.1913 р.) у публіцистичній статті «З приводу ювілейного обходу др. І. Франка» П. Думка знову ж таки вітає свого славного побратима:

«40 літ минає вже з того часу, коли в нас повіяло теплим словом весни, вітром апостольського слова Франка, нового євангелія правди, де натхненні його щирою душею поезії пісні впливали та малювали образи хлопської сумної та незалежної долі, де його щирі сльози-думи раді були обмити ті бруди; н'ятна рабства та вікових злиднів, та вишляляли в тих простих сердаках, в тих обірваних орючих чорноробів контури великої ідеї та великої цілі.

І справді, хто прочитав «Каменярів» чув мов відродження душі, мов би став каменярем, почувався до обов'язку брати молот і ломоти п'ятьми пуга».

Щирі взаємини між П. Думкою та Франком продовжувались аж до смерті великого Каменяря.

Зрозуміло, що під його впливом П. Думка зростав духовно й інтелектуально, живився ідеями його революційно-демократичних творів, уважно прислухався до його порад у житті і творчій праці, намагався стати якомога кориснішим для своїх земляків.

П. Думка – співець селянської долі, бо в більшості своїх поезій оспівує гірке життя галицького селянства під австрійським гнобленням. Як і І. Франко, В. Стефаник, Марко Черемшина, Л. Мартович, Т. Бордуляк, А. Чайківський.

У ранніх поезіях «Восени», «Весняна думка», «Молитва рільника», «Думка рільника» поет з гіркою зображає горе, страждання, нестатки, важку хліборобську працю селянства. В них розкрито через суб'єктивне поетичне сприймання становище галицького зубожілого селянства другої половини ХІХ ст., психологію хлібороба-трударя. У цьому переконуємося, прочитавши вірш «Весняна думка

Витай, втіхи чарівнице,
 Райського підсоння,
 Витай, мати благодати,
 До нашого дому,
 Що тяжкії горя, злидні
 Виганяєш з хати,
 Ставиш мости золотії
 На жнива багаті.
 Обмиваш струпи, рани,
 Несеш усміх в лица
 І радуєш, і веселиш
 Всю землю мужичу.
 Витай, весно, наш ти раю,
 Чародійний квіте,
 Не один тя не побачив,
 Пішов в інші світи...

У поезіях пізнішого періоду («До руських хлопів!», 1895 р.) Думка вже закликає поневолене селянство до боротьби проти австрійського поневолення:

Обізвіться брата-хлопи,
 Та питайте й собі ради,
 Розбудіте думки й мислі і лучіться до громади.
 Скажіть сміло всьому світу,
 Що не хочете рабами
 Літа в ярмі коротати,
 Що вмієте так, як другі,
 За честь, долю свою стати.

Подібні мотиви звучать і в інших віршах поета: «До братів» (1897), «До братів хлопів» (1900), «До братів радикалів» (1907). Вони є свідченням, що в другій половині 90-х років П. Думка стояв на революційно-демократичних позиціях, як і І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, В. Стефаник.

Писав П. Думка віршики для дітей. Про це свідчить його лист до О. Барвінського (1890 р.), в якому поет, як тільки організувався журнал «Дзвіночок», надсилає зошит дитячих поезій. Однак із них побачила світ у цьому виданні тільки поезійка «Циганя». Мабуть, цей віршик чи не одинокий за тематикою в українській дитячій поезії того часу.

На жаль, не вдалося розшукати цього зошита з дитячими поезіями П. Думки, які, за твердженням письменниці І. Блажкевич, написані у кінці XIX або на початку XX століття. Входило до цієї

збірки близько 20-ти обрядових пісень соціального змісту. Подібну згадку про «книжку» щедрівок залишив покійний старожил Купчинець Андрій Білий (1878-1966), близький сусід П. Думки.

До речі, одну із щедрівок селянського поета довелося записати з уст дідуся:

Земленьку покрила білая зима,
Вийду на городець – пчіл моїх нема.
Смутно ж мені, смутно, пчільоньки мої
Спочивать нині в темній темноті.
То ж вони обсіли матінку свою,
Споживають працю цілолітнюю.
Коби їм веснонька, коби мені май,
Погадає думку про весь божий рай.

Сподіватимемось, що чимало поезій і статей поета буде в майбутньому розшукано в наукових бібліотеках та архівних фондах.

Ім'я П. Думки, як активного громадського діяча, було відоме ще при його житті, а про популярність його поезій свідчить той факт, що кращі з них друкувались у календарях, збірниках, навіть у шкільних читанках. Наприклад, вірш «Пісня хлібороба» тричі передруковувався в «Читанці руській для першої класи шкіл середніх» (Львів, 1896, 1905, 1909).

У 90-х роках і на початку ХХ століття П. Думка проводить інтенсивну громадську роботу в своїх околицях: організовує сільські читальні, хорові і драматичні гуртки, духові оркестри, споживчі кооперації, сільськогосподарські курси, різноманітні віча, вечори художньої самодільності і т.д.

З 1909 до 1914 р. П. Думка був послем до галицького сейму. На цьому посту він домагався від австрійського уряду, щоб держава асигнувала більше грошей на народну освіту і науку, щоб викладання у Львівському університеті велося рідною мовою, щоб селяни платили менші податки за землю, щоб жінки отримували професійну освіту, щоби поліпшувалося медичне обслуговування населення.

Як згадує І. Блажкевич, П. Думка дуже любив народні звичаї, пісні, думи, перекази. Навіть на засіданні сейму П. Думка з'являвся в народному одязі, а його саморобна куртина «грала кольорами веселки». Письменник Тарас Франко – син великого Каменяра – зі щирою симпатією згадує: «У мене прізвище Думка ріднилося з

«думкою», уявлялась людина вдумлива, серйозна, розумна. І був він росту не високого, очі чорні, бистрі, але не колючі».

Жвавий інтерес викликає спогад старожила Федора Білика (1885): «На селі П. Думка користувався великою повагою, до нього приходили селяни часто за порадами в різних справах, він всіх приймав дуже прихильно, дораджував їх...

В неділю можна було побачити його в гурті селян на вулиці. Був мужчиною середнього росту з білявим приємним енергійним обличчям, з своїми односельчанами вів себе бадьоро і широко...

Влітку носив солом'яний капелюх з широкими крисами, навколо голови капелюха виляся чорна бинда, а вище неї вужча червона. Попід бороду капелюх мав вузьку червону биндочку, ходив в білому кафтані з чиноватного або тонкого саморобного полотна з гарними вишитими у вигляді рож узорами, в полотняних битих штанах у чорну і білу полосуку та в чорних юхтових чоботях з довгими халявами. Взимі ходив у сивій баранковій шапці і зодягнений в білий кожух з вишиваними пазухами або в саморобному вовняному куртяку з гарними вишиванками барвистими узорами на пазухах, біля кишенів, рукавів, внизу облямований стрічкою вузькою узора».

Далі йдеться про те, що П. Думка був добрим столяром в Купчинцях, робив вікна, двері, гарні меблі, особливо ліжка, лавки, столи, мисники. Хатні меблі він прикрашав художньою різьбою, також робив палиці з дуже вмілими узорами.

«П. Думка зробив мосму батькові, – згадує Ф. Білик, – дві лавки, поруччя яких були гарно облямовані. На середині поруччя були вирізані квітки півонії, а по боках чудові коники».

Спогади Т. Франка, І. Блажкевич, односельчан А. Білого, М. Косара, Ф. Білика та дочки поета Ганни (1888 р.) значною мірою доповнюють біографічні дані та відомості про діяльність поета.

Вже перед Першою світовою війною П. Думка мав багату бібліотеку, в якій були твори українських, російських, польських, чеських, французьких, німецьких та англійських письменників, тодішні галицькі газети та журнали. Поновлювати бібліотеку допомагав І. Франко. До неї кожної неділі і зимовими вечорами приходили селяни позичати книжки і журнали.

У вільний час поет сам читав їм свіжі газети, твори І. Франка, П. Грабовського, В. Стефаника, Ю. Федьковича, Г. Успенського, Л. Толстого, М. Горького, Лесі Українки, Ю. Словацького,

А. Міцкевича; захоплював їх своїми цікавими розповідями на сільськогосподарські й економічні теми, а інколи грав на лірі та залюбки співав народні пісні («Ой, Морозе, Морозенку», «Ой біда, біда чайці небозі», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Ой пішла, пішла подоляночка по воду», «Чому лози при тихій воді», «Тече вода в синє море» та ін.).

На жаль, бібліотека, рукописна спадщина і листи від багатьох письменників і громадських діячів загинули під час фронту, в роки Першої світової війни.

У цю війну письменник важко захворів на легені, але далі писав твори та ніколи не упускав нагоди допомогти порадою бідним жінкам-солдаткам у їх повсякденних клопотах і нестатках. Уболівав, що діти не мали можливості відвідувати школу. Тому часто збирав навколо себе дітвору, вчив грамоти, розказував цікаві повчальні казки та оповідання.

Помер П. Думка у злиднях 19 листопада 1918 р. в своєму рідному селі, де й похований.

В літературному процесі П. Думка, очевидно, займає таке місце, як М. Шашкевич, О. Козловський, Климентина Попович. Скромний літературний доробок письменника ввійшов у скарбницю вітчизняної культури і є прикладом вірного служіння своєму народові. Його поетичну естафету прийняли земляки Іванна Блажкевич, Чорнобривий (Микола Косар) та я – вихованці та щирі прихильники його поетичного таланту.

Кращі поезії П. Думки увійшли в 4-томну і 6-томну «Антологію української поезії». Першою скромною спробою представити публіці твори поета була його книжечка «Веснянка», що вийшла у Львівському видавництві «Каменярь» (1970).

Найближчим часом треба перевидати його твори та створити літературний портрет як побратима І. Франка. Варто назвати одну із вулиць в його рідному селі чи навіть у Тернополі іменем поета. Майбутній будинок культури в старовинних Купчинцях повинен, безперечно, теж носити славне ім'я Думки, адже він був першим засновником читалень в Купчинцях, Драгоманівці та й у багатьох селах золотого Тернопільського Поділля. Нині зусиллями Товариства української мови ім. Т. Шевченка у с. Купчинцях постав пам'ятник П. Думці.

*На палітурці автопортрет Тараса Шевченка,
створений поетом 27-28 листопада 1843 року.*

Видавництво «Радя»

Здано до складання 5.01.2005 р. Підписано до друку 17.02.2005 р.

Формат 60x84 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 19,75. Зам №78. Тираж 250 прим.